

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**NATIONALMUSEETS
ARBEJDSMARK**

1969

Nationalmuseets
Arbejdsmark

1969

NATIONALMUSEET

Redaktion og tilrettelæggelse: Erik Kjersgaard.

Klicheer: Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt.

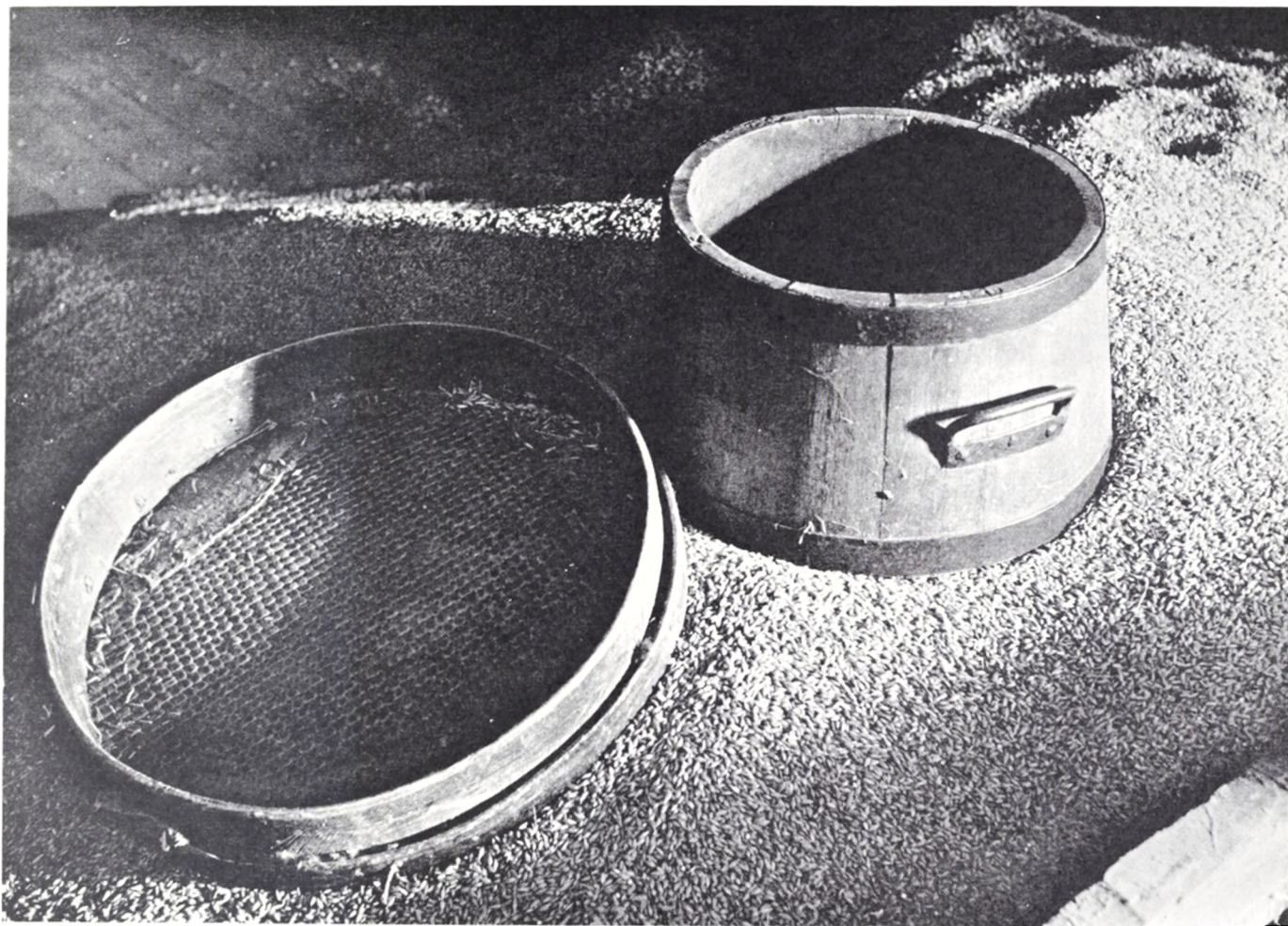
Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense.

© Copyright Nationalmuseet 1969.

Omslagsbillederne er to udsnit af et ægyptisk kalkstensrelief fra Saqqara. På forsiden er gengivet dommeren Senedjem-ib, på bagsiden en del af hieroglyf-inskriptionen. Relieffet, der stammer fra 6. dynasti (2423–2263 f. C.), er erhvervet til Nationalmuseets antiksamling – se side 163 ff. Lennart Larsen fot.

Indhold

<i>Bjarne Stoklund: Læsøboerne og det daglige brød</i>	5
<i>C. J. Becker: Grav eller tempel? En kultbygning fra yngre stenalder ved Herrup, Vestjylland</i>	17
<i>Henny Harald Hansen: Ved Den brændende Tornebusk</i>	29
Botanikeren som arkæolog, den døde og den levende flora som historiske kilder	45
<i>Bent Fredskild: Nordboernes landnam under mikroskop</i>	46
<i>Johan Lange: Levende fortidsminder</i>	58
<i>Hanne Poulsen: Da lampen tændtes og gulvet blev fjælgulv</i>	73
<i>Holger Kapel: En boplads fra tidlig-atlantisk tid ved Villingebæk</i>	85
<i>Lise Rishøj Pedersen: Liang phra og Liang phi, buddhistiske og animistiske ritualer i Thailand</i>	95
<i>Fritze Lindahl: To middelalderlige seglstamper fra Stege</i>	107
<i>Poul Strømstad: Undersøgelser af bymiljøer</i>	119
På vej ind i tingene, brugen af fluorescens og røntgen på Nationalmuseet	127
<i>Knud Holm: Et persisk fad – eller flere</i>	131
<i>Marie-Louise Buhl og Ole Christensen: De gamle ægyptere og røntgenapparatet</i>	141
<i>Henrik Thrane: Broncealdersværd gennemlyst og belyst</i>	150
<i>Jørgen Steen Jensen: En medaille fra 1564 og dens forhistorie</i>	157
<i>Marie-Louise Buhl: En ægyptisk dommer kaldet „At gøre hjertet glad“</i>	163
Glimt fra arbejdsmarken	169

Læsøboerne og det daglige brød

Af BJARNE STOKLUND

Øsamfund ejer en særlig fortryllelse. De ligger som små verdener, sluttet i sig selv. De virker så dejligt afgrænsede og overskuelige i en tid, hvor de fleste mennesker føler sig som små myrer i store og stadigt mere komplicerede samfund. Det er det, der gør, at mange moderne mennesker taber deres hjerte til en eller anden lille ø – og det er de samme kvaliteter, som lokker etnologen til. For ham har de dog også kunnet have endnu et fortrin. De ligger ofte langt fra alfarvej, nyhederne er nået sent dertil, og det gamle er blevet holdt længere i hævd her end andre steder. Det gælder ikke mindst om kattegatøen Læsø. Her kunne man endnu omkring 1950 være så heldig at møde lyslevende fortid. Man

Fig. 1. Korndynge med sold og skæppe på stuehusloftet på en gård i Byrum på Læsø. B. S. fot. 1952.

Fig. 2. Lyng til bagningen slås med den specielle lyngle, som har et kort, bredt blad. B. S. fot. 1951.

Fig. 3. Et vognlæs lyng på vej hjem til en gård på Læsø. Man skimter enden af den fastbundne læssestang, som hindrer læsset i at skride af. B. S. fot. 1952.

kunne se kornlæsset blive væltet af ved ladedøren og negene blive båret ind i laden, fire og fire. Man kunne se tørvespaden og lyngleen i brug og opleve optænding på åbent ildsted og i bilæggerovn. Og man kunne være med til bagning i den store murede bagerovn. Det er dette sidste vi her skal beskæftige os lidt med og forsøge at se i kulturhistorisk belysning.

Omkring århundredskiftet var de store rugbrød, „grovkager“, på 10–12 pd. den altdominerende brødsort. I mange hjem blev der kun bagt sigtebrød til de store højtider, og hvedebrød var en sjælden ting, som kun de mere velhavende kunne tillade sig. Der blev gerne bagt brød til 2–3 uger ad gangen, og når der var taget hul på det sidste brød af en bagning var det på tide at få malet mel til den næste. Rugen lå i en flad bunke oppe på stuehusloftet, og med skæppen blev der målt en passende portion op i melsækken, som hang parat over hanebåndet. Når melet var kommet fra mølle, kunne man gå i gang med „dejne“ eller „lægge til bagning“; det skulle gøres aftenen før bagedagen. Det store dejtrug, „dejnsåi“, blev sat frem i stuen, og der blev lunket vand i gruekedlen. Surdejen, som var gemt fra sidste bagning, blev spædt op med det lunkne vand og rørt sammen med halvdelen eller $\frac{2}{3}$ af melet, som var hældt ud i såen. Så gik man i gang med at ælte såens indhold, idet man nu og da hældte vand på for at give massen den rette konsistens. Dejen skulle være så lind, at man uden besvær kunne presse en knyttet næve gennem den. Derpå blev den resterende del af melet hældt ud over dejen, og det hele blev tildækket med sække eller lignende. Om vinteren måtte man desuden lægge nogle puder over for at holde på varmen.

Det første, man skulle gøre tidligt næste morgen, var at se efter, om

der var „how i så“i“. Var alt som det skulle være, kunne man gå i gang med at „kne“ dejen, en anstrengende proces, som varede 1–2 timer. Først blev det løse mel æltet sammen med den hævede dej, og så tog man fat på at gennemælte dejen stykke for stykke fra den ene ende af såen til den anden og derpå tilbage igen. Den „knedede“ dej stod nu atter tildækket en stund, for at man kunne se, om der var godt „how“ i den, og så kunne man gå i gang med „at slå brød op“. Med en „brødstikke“ af træ eller en kniv blev dejen delt op i portioner til de enkelte brød. Hvert dejstykke blev først skiftevis æltet ud og bukket sammen, derpå samlet til en kugle og trillet med de flade hænder og endelig „rullet ud“ i den endelige, aflange form. (fig. 5–9). De færdigformede brød fik et snit i begge sider og blev smurt med sigtemel udrørt i vand eller, hvis man havde det, med råmælk.

I mellemtiden var ovnen blevet „ildet“. Ovnene, som havde en kappe af ler eller lersten, lå i større ejendomme på tværs af huset og havde en selvstændig åben skorsten. I de mindre huse var den sluttet til køkken-skorstenen og lå da gerne på langs af huset. Det var en lidt upraktisk placering, når man skulle fyre i den, men så tog den ikke så megen plads op. Da øen var næsten helt blottet for skov, måtte man bruge lyng

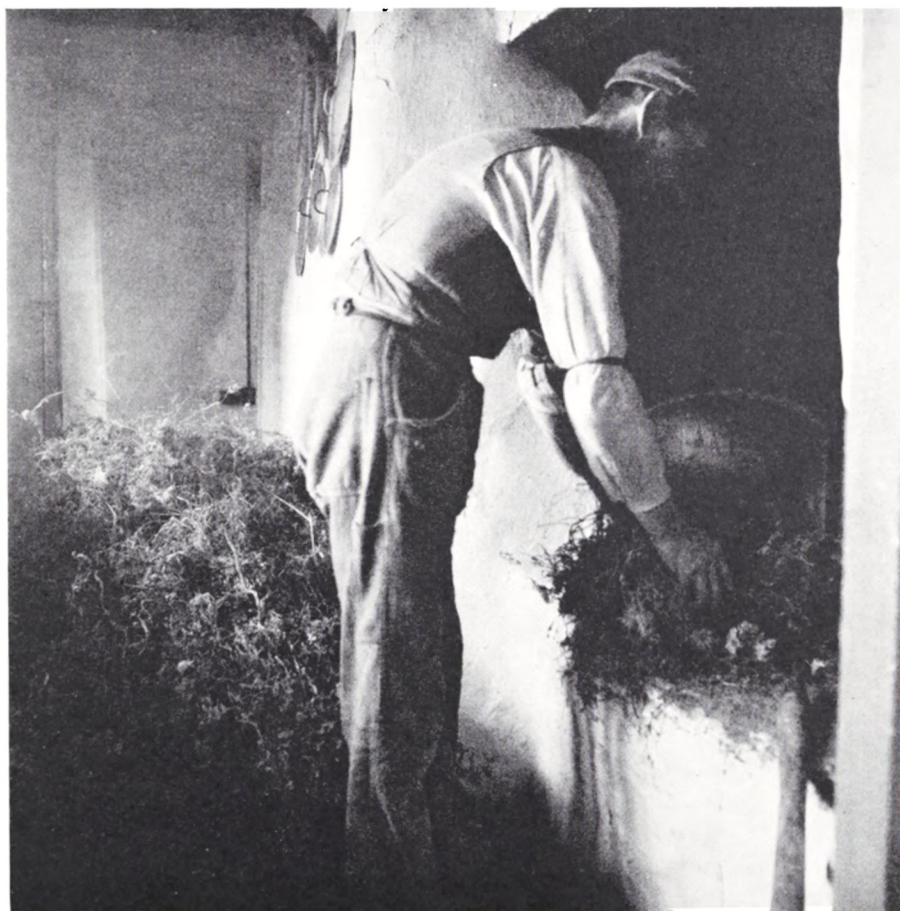
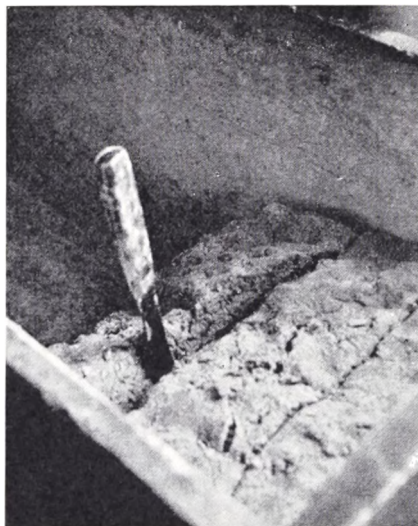

Fig. 4. Der „ildes“ til bagning på en lille jendom på Læsø. Ovnene ligger her på langs af huset. Den store dyngge lyng giver et indtryk af, hvor meget der skulle til for at varme en ovn op. B. S. fot. 1952.

Fig. 5-9. Baging på en lille ejendom på Læsø: Et rugbrød slås op. På billedet til venstre ses dejen i dejtruget, delt op i portioner til de enkelte brød. De følgende billeder viser, hvorledes brødet formes. B. S. fot. 1952.

til brændsel. Lyngen blev bjærget med lyngleen (fig. 2), og der skulle så meget til, at bryggerset kunne være næsten helt fyldt med lyng før en baging. Lyngtotterne blev stukket ind i ovnen med „ovnsvånden“, en lang tilspidset stage, som man nu og da dyppede i vand, for at den ikke skulle blive antændt. Når „kællingen gik af ovnen“, d. v. s. den blev hvidglødende, var den tilstrækkelig varm. Så blev gløderne raget ud med „ragen“ og der blev fejtet efter med „kvasti“, en kost af rughalm. Med „skjøden“, en træplade på en lang stang, kunne brødene nu sættes ind i ovnen, og når de alle var på plads, blev „ovnsmundens“, indfyrringsåbningen, lukket med opstablede græstørv og tætnet med våde totter tang. Også aftrækshullet ovenover blev stoppet til med våd tang. Efter 2-2½ times baging kunne brødene tages ud. De blev børstet af med en gåsevinge og lagt med bunden i vejret i en seng.

Enkelte gamle mennesker kunne selv huske eller havde hørt om, at nogle af rugbrødene fik en særlig behandling. „I min moders ungdom bagte de noget, de kaldte „kåringer“. De lavedes af et halvbagt rugbrød. Dette blev taget ud af ovnen ca. 3 kvarter efter, at det var indsat. Så blev det skåret igennem på langs med en sejl garnssnor og atter stillet ind i ovnen, til alt det andet brød var bagt. Det blev så hårdt og skorpet, at der skulle gode tænder til at tygge det.“ Omkring 1800 spillede disse kavringer en større rolle og havde da en anden form end almindelige rugbrød. Birkedommer Bing fortæller 1802: „Rugbrød bages dels som rugbrød i almindelighed, aflangt og lige tyk til begge ender, som her kaldes blødt brød, og dels i store runde kager, som kløves og steges ganske hårde, hvilke kaldes kavringbrød“. Disse kavringer havde man med, når man var til søs for at fiske eller bjærge ved en stranding, og når man var i udmarken for at slå lyng eller skære tørv. Kavringerne hører til gruppen af tvebagte skibsbrød, som i ældre tider har haft en ganske stor udbredelse i danske og skånske kystegne.

Men nutidstraditionen kan også give et par glimt af brødtyper, som er mere primitive end dem, der her er omtalt. En gammel kone i Østerby fortalte, at hendes far, der var vokset op i et meget fattigt hjem, ikke havde smagt rugbrød, før han var 13 år gammel. I stedet bagte de i hans hjem noget, de kaldte for „ildkager“. Melet, der brugtes dertil, var en blanding af rug, byg og havre. Brødet blev formet cirkelrunt, ca. 30 cm i diameter, og det var 6–7 cm tykt. Det blev bagt i en lille bageovn under skorstensskødet. En anden Østerbybo fortalte, at hun engang som barn var kommet ind til et par gamle mennesker, som netop var i færd med at bage et brød af den omtalte type. Det blev imidlertid ikke bagt i ovn, men lagt i tørveasken på det åbne ildsted og dænet over med gløder. Meddelelsen havde kun set denne form for bagning den ene gang, men hun vidste, at der var andre, der brugte samme fremgangsmåde.

Er her nu tale om de sidste rester af en gammel tradition eller om en nødløsning under ekstremt fattige forhold? På det sidste tyder det nærmest, når øens distriktslæge i 1858 skriver, at „i knappe tider blandes rugen med byg, eller byg alene tilberedes som brød ved at udrøre melet med vand, og det bages på en pande, ja endog i asken“. Går man imidlertid godt et århundrede længere tilbage i tiden, får man det indtryk, at brød af den type var almindeligt forekommende. I en indberetning fra 1743 hedder det: „Her på landet vokser vinterrug, havre og byg; det sidste lægger indbyggerne mest vind på, thi de fleste opholder sig mest af askebaget bygbrød.“

Nu kendes der andre områder, f. eks. Færøerne, hvor brødkulturen tidligere udelukkende har været baseret på sådanne askebagte brød. Det er karakteristisk for disse områder, at man kun bager brød til en enkelt dag ad gangen, og at melet bliver malet i små portioner på en simpel håndkværn. Denne brødkultur er knyttet til områder, hvor byg- eller havredyrkningen er enerådende eller dominerende, og man regner al-

mindeligvis med, at brugen af de syrede, ovnbagte brød er noget, som kommer ind i følge med rugen.

På Læsø blev der i slutningen af forrige århundrede dyrket dobbelt så meget rug som byg, men i slutningen af 1600-årene, hvor vi har de første sikre oplysninger om øens kornavl, er billedet et helt andet. På den tid var byggen langt den vigtigste kornsort, og det var ganske forsvindende, hvad der blev dyrket af rug; kun de lidt bedre ejendomme havde en enkelt eller to agre besået med denne kornsort.

Håndkværne fandtes i forrige århundrede endnu i de fleste hjem. Det var ganske primitive, hjemmegjorte redskaber: To kværnsten i en sammentømret trækasse; den øverste sten, løberen, blev sat i roterende bevægelse ved hjælp af en skrå stang op til loftet (se fig. 11). Selvom de kunne være forsynet med et primitivt letteværk, så var det dog ikke meget, man kunne regulere formalingen, og de blev da heller ikke brugt til at male mel på, men kun til malt og gryn. Der er imidlertid kilder, f. eks. en indberetning fra 1728, som viser, at håndkværnene tidligere er blevet brugt også til maling af mel.

Vi kan altså på Læsø i begyndelsen af 1700-årene ikke blot påvise forekomsten af askebagte brød, men også to ting, som er nøje sammenknyttet hermed: brugen af håndkværn og byggen som dominerende kornsort, og der tegner sig således tilsyneladende en smuk kulturhistorisk udviklingslinje fra den primitive brødkultur frem til den nyere tids syrede, ovnbagte rugbrød.

Slet så enkelt er det hele dog ikke. Hvis vi borer os dybere ned i kilde-materialet, viser det sig, at virkeligheden ikke helt svarer til dette noget skematiske billede. Vi har hidtil undgået forstyrrende momenter, men kun ved at fortie den nøjagtige ordlyd af indberetningen 1728. Den siger om Læsø bl. a.: „Det er et flad land uden nogen bakke eller dal, hvilket forårsager, at der er fast ingen rindende vand og par consequence ingen mølle på landet uden en vejrmølle, som forvalteren ejendommeligt tilhører, og han på auktion har købt, som er ikke ret, thi jeg ser ikke, hvem der kan hjemle slig ejendom. Dog har han ikke stor profit deraf, thi de allerfleste har håndkværne i husene.“ Det er med rette, indberetningen sætter et spørgsmålstegn ved ejendomsretten til denne mølle, for det er ingen anden end den, der i 1661 omtales som „kapitels mølle“. Kapitlet er Viborg domkapitel, som fra middelalderen havde besiddet ejendomsretten til Læsø. Domkapitlet administrerede øen fra gården Klitgård, hvor fogeden eller landforvalteren residerede, og hvorunder også møllen hørte. Som det fremgår af det citerede havde den i 1728 mistet sin betydning, men i det foregående århundrede var den blevet holdt i hævd, og læsøboerne var vistnok pligtige til at lade deres korn male på denne mølle. I domkapitlets regnskaber fra 1600-årene optræder der flere gange udgifter til reparation af den og indtægter i form af told eller mølleskyld. Hvor længe denne kapitels mølle har eksisteret, kan ikke fastslås, men den var der i hvert fald i begyndelsen af 1600-årene.

Fig. 10. Bagning på en lille ejendom på Læsø: De færdige brød. 5 rugbrød og 2 sigtebrød, er taget ud af ovnen og lagt til afkøling i en seng. Brødene er beregnet til 3 mennesker i ca. 14 dage. B. S. fot. 1952.

Hvis man forudsætter, at læsøboerne på den tid kun kendte til askebagte bygbrød, så ville det være en urimelig investering fra domkapitlets side at opføre og vedligeholde en vejrmølle på øen. Det var da heller ikke tilfældet. I 1446 fik læsøboerne privilegium på at købe korn til eget forbrug andre steder i riget. Dette privilegium blev i de følgende århundreder flere gange fornyet, og at det blev udnyttet i stor målestok, viser øens toldregnskaber fra midten af 1600-årene. På den tid havde læsøboerne en blomstrende skudehandel, og de indførte på egne fartøjer betydelige kvanta korn, navnlig rug, til øen. Det var dog ikke altsammen til beboernes eget forbrug, for en del af det blev senere videresolgt i Norge. At det ikke blot blev forhandlet som råvare, men også forarbejdet til brød, viser en hekseproces på øen i 1630. To af de mænd, som var indblandet i sagen, havde været i strid „om deres gods til skibs“: „Hændte det sig engang, at de solgte brød i Norge, da kendte Peder Lauridsen i Gyden sit brød iblandt Lyder Pedersens brød på den prik, som sad i brødet, thi Peder Lauridsens mærke var skreven i prikken“. Det må forstås sådan, at brødene var stemplet med Peder Lauridsens bomærke, og de må følgelig være bagt på øen. Antagelig har det drejet sig om de tidligere nævnte kavringer, for det vides, at sådanne skibsbrød i stor udstrækning er blevet importeret i Sydnorge.

I 1600-årene synes læsøboerne altså at have haft en ret højt udviklet brødkultur, baseret på importeret rug. Hvad er da forklaringen på de primitive forhold i begyndelsen af 1700-årene? De skyldes at øen på den tid var inde i en krise- og nedgangsperiode, som havde flere årsager. Den blomstrende skudehandel med norsk tømmer og danske landbrugs-

produkter gik i stå under Den store nordiske Krig og kom ikke i gang igen. De små, åbne skuder var ikke mere konkurrencedygtige, og læsøboerne måtte fra nu af søge hyre andetsteds i riget eller i Holland. Mange unge foretrak at forlade øen helt, og folketallet gik tilbage. Det hang sammen med, at øen også havde andre vanskeligheder at kæmpe med i disse år. De sidste rester af de tidligere så store skove var forsvundet i 1680, og det gav frit spillerum for sandflugten. Den var så småt begyndt at true allerede i 1500-årene, men fik nu et sådant omfang, at det største af øens tre kirkesogne blev så godt som helt ødelagt.

Hovedparten af de læsøboer, som blev på øen, var mere eller mindre forarmede og havde hverken råd til eller mulighed for at skaffe sig fremmed brødkorn. De måtte derfor falde tilbage på egne resourcer og „opholde sig af askebagte bygrød“, en brødtype, som vel i den foregående periode har eksisteret side om side med de ovnbagte rugbrød. Men det betød bl. a., at kapitlets mølle fik for lidt at lave, og der opstod, som vi har set, uklarhed om ejendomsretten til den. I 1728 blev den stort set kun benyttet til landforvalterens eget behov, og da der et par år senere kom en brøst på den, gav det ham lejlighed til helt at nedlægge den. Han lod materialerne føre bort, så der i 1745 kun stod et par møllesten tilbage som et minde om den. I en skrivelse fra dette år til amtmanden om sagen hedder det, at efter møllens så pludselige ødelæggelse er „igen opkommen her på landet omtrent 21 stk. små skvatmøller, som indvånerne højnødvendig har måttet lade opbygge for at male for sig selv såvel som andre, hvis de måtte have fornøden, så det synes næsten synd, at de fattige folk, som har gjort bekostning på at lade opbygge disse møller af deres høje trang både for deres egen og fælles nytte og tjeneste, skulle ved den matrikulerede mølles istandsættelse komme til at rive deres ned igen, hvorfor de og gerne er villige at betale hvis skatter og andet, som kan gå af denne øde mølles hartkorn, når deres må blive stående . . .“

Den gamle mølles forsvinden fører altså til, at de få, som har et større formalingsbehov, tager sagen i deres egen hånd og bygger møller selv. Det var ulovligt, men på grund af omstændighederne fik de lov at blive stående. Når vi i det foregående har hørt, at der næsten ikke findes rindende vand på Læsø, kan der være grund til at studse over ordet skvatmølle, for det bruges ofte som betegnelse for en lille vandmølle af en bestemt type. Tidligere kunne ordet imidlertid også som her anvendes om små gårdmøller i almindelighed uden hensyn til, om de blev drevet med vand eller vind. Læsøboernes skvatmøller var alle vindmøller, stubmøller, som på den flade og nu helt skovløse ø lod sig anvende næsten hvor som helst.

Efter 1750 kom der gradvis bedre tider for Læsø. De sandflugtramte strækninger groede til med lyng, og brændelyng og lyngtørv kunne efter en periode med katastrofal brændselsmangel træde i stedet for skovens produkter. Folketallet steg atter, navnlig fordi der indvandrede en del

mænd fra Jylland. De gode konjunkturer for den internationale skibsfart i sidste del af 1700-årene bragte en vis velstand til øen. Flere fik råd til at købe sig brødkorn, og samtidig blev der avlet mere rug på øens egne jorder. På den måde skabtes et stigende behov for formaling af rugsæd, og det fører til, at antallet af de små gårdmøller stiger hastigt. I 1779 var der 56, i 1802 72, i 1831 84 og i 1838 90 sådanne små stubmøller.

I 1810 anlås udgifterne til opførelse af en mølle til 50–100 rdl. En del af tømmeret kunne man skaffe sig ved strandingerne, og da læsøboerne har gammel tradition for tømmer- og snedkerarbejde, manglede der ikke folk, som turde give sig i kast med at bygge en mølle. Også møllestenene blev ifølge en indberetning fra 1831 ikke sjældent hugget til af øens egne granitsten. Princippet i stubmøllen er ret simpelt (fig. 12). Kværnhuset bæres af en svær, afstivet stolpe, stubben, og når møllevingerne skal drejes op mod vinden, er det hele kværnhuset, der drejes.

Fig. 11. Håndkværn i Frilandsmuseets gård fra Læsø. På de fleste kværne ligger stenene i en firkantet kasse – i ældre kilder kaldet „lur“ – men her er de ligesom i stubmøllen anbragt i et kar i bødkereteknik. På tegningen til højre er dele af kværnen fjernet, så man kan se indretningen. Den øverste sten, løberen, kan drejes rundt med en skråstang, hvis øverste ende er stukket i en klampe på loftbrædderne. Løberen kan hæves eller sænkes lidt ved hjælp af et simpelt letværk. Tegnet af Per Kjeldgaard 1969.

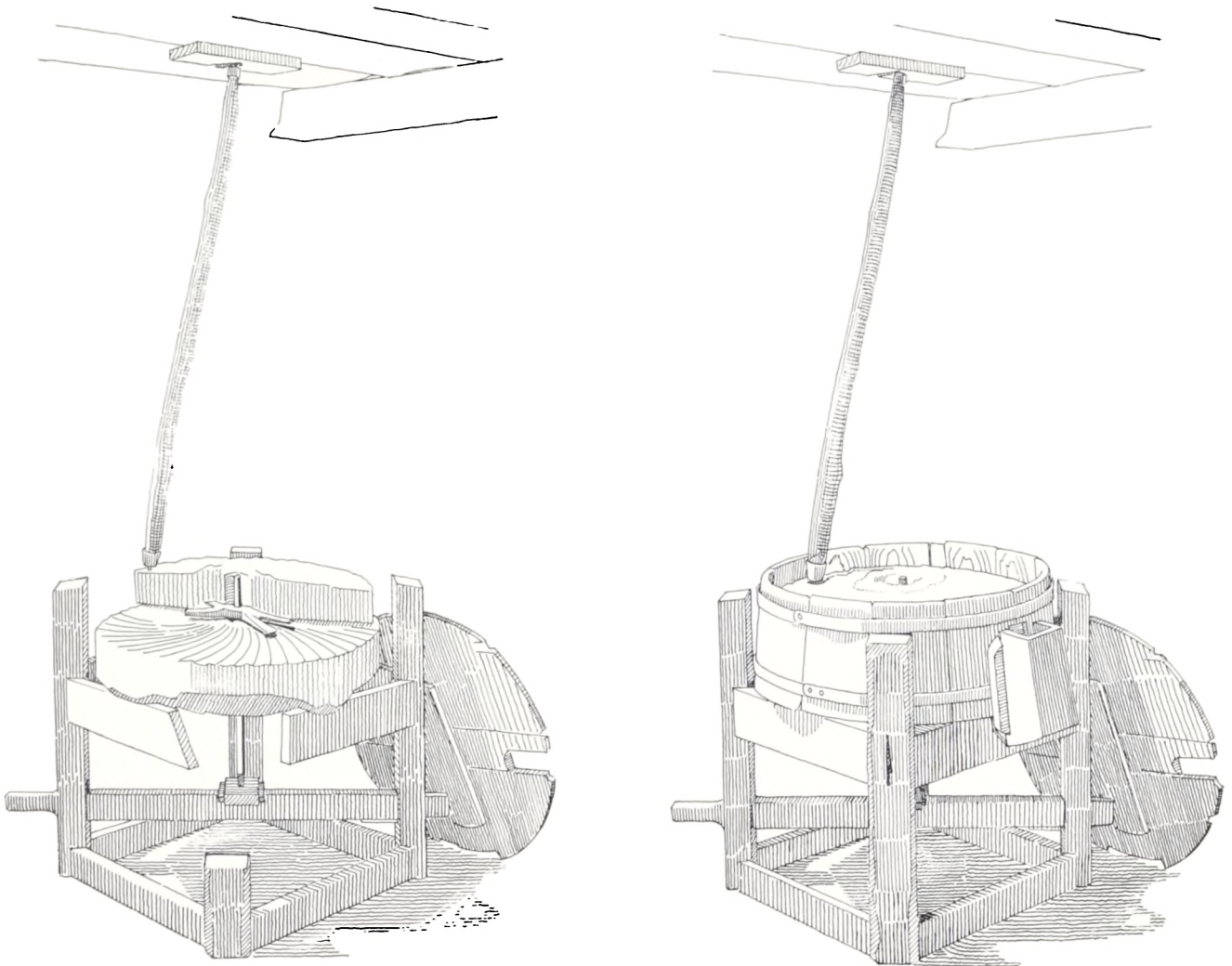
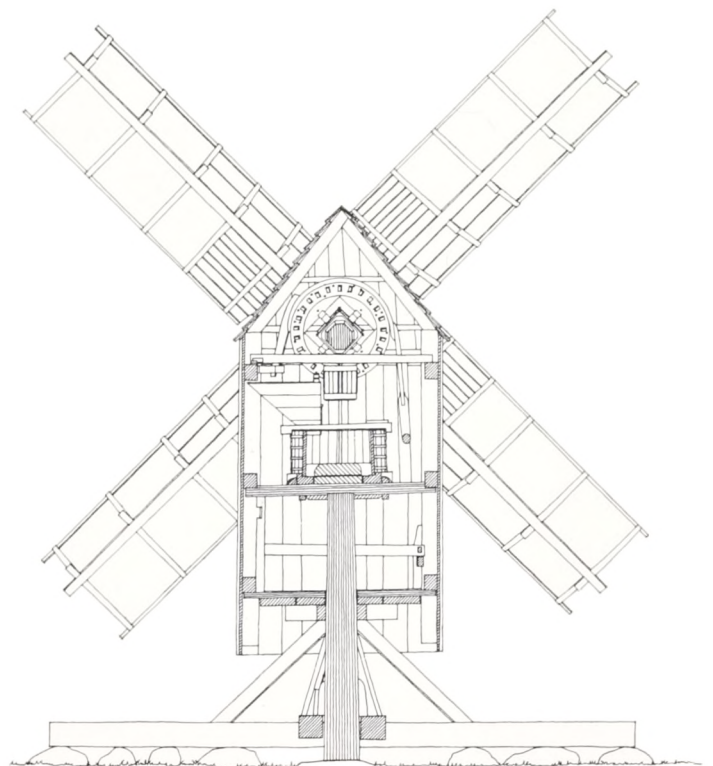
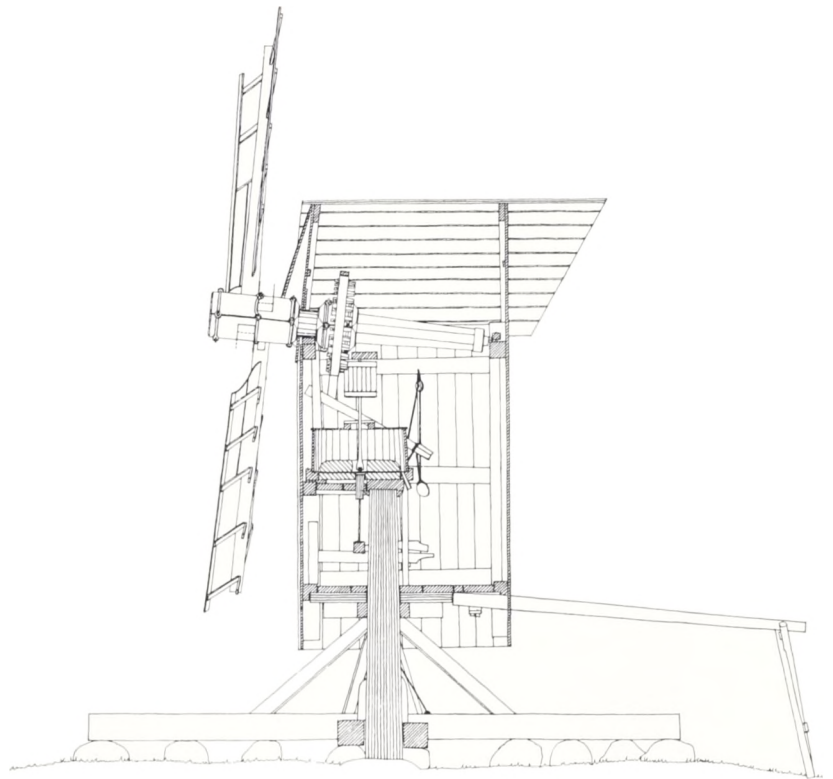

Fig. 12. Snit af Frilandsmuseets stubmølle fra Byrum på Læsø. Målt og tegnet 1969 af Inger Louise Ottosson. Det bærende element, stubben, er fornedet fastkilet i et dobbeltkryds af svære bjælker og afstivet med skræstivere. Stubben går gennem gulvet i kværnhuset op under et svært plankebord, hvorpå selve kværnen er placeret. Over kværnen hænger tragten til påfyldning af korn, og under kværnbordet ses letværket, hvormed afstanden mellem stenene kan reguleres. Møllen bremses eller standses ved hjælp af persen, en bue af træ, som klemmes ned om kronhjulet på den skråtstillede mølleaksel. Man kommer ind i møllen ad en dør på bagsiden (se fig. 14). Her sidder også den lange stjert, som man bruger, når møllen skal drejes op i vinden.

Som sejl på vingerne bruges tynde træplader, og vingeakslens rotation overføres gennem et simpelt vinkelgear til den lodrette kværnaksel. Læsøboernes mølle var ikke større, end at der netop var plads til en mand og en sæk korn ved siden af kværnen, og en enkelt mand kunne selv klare at dreje den op i vinden.

Det er karakteristisk, at søfolkenes fortjeneste i meget ringe grad blev investeret i produktionsmidler til ophjælpning af de hjemlige erhverv: landbruget og fiskeriet. Begge blev fortsat drevet på meget primitiv vis. Desto mere blev der investeret i forbedrede boligforhold. Stuerne blev udstyret med paneler og indbyggede senge og glasskabe, og denne tidsperiode har sat sit stærke præg på læsøhjemmene helt op til vor tid. Det er i denne sammenhæng, man må forstå stubmøllerne. Det hørte sig til, at en veludstyret gård også havde en mølle. De var ikke blot nyttige brugsgenstande, men i nogen grad også statussymboler.

Særlig rationelt var det imidlertid ikke, at formalingen til en befolkning på ca. 2000 personer skulle være fordelt på tæt ved hundrede møller. I 1858 fandtes de stadig i stort tal, „men da der nu befindes 3 større vindmøller på øen, hvoraf den første og største opførtes 1839, nedlægges de små stubmøller efterhånden, da flere indser det lidet løn-

Fig. 13. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over Læsø 1786, som viser, hvor tæt de små stubmøller lå. De indtegnede gårde og møller er selvfølgelig kun signaturer, som ikke giver noget indtryk af størrelsesforholdene.

nende ved at besidde dem; thi dels går formalingen på disse meget langsomt for sig, dels er denne mindre fuldkommen, og hele værket er ligesom kun at betragte som en simpel knusemaskine“. I 1863 skal 36 stubmøller være blevet ødelagt af en storm; en del af dem blev opført igen, men da en ny storm nogen tid efter atter blæste dem ned, opgav man at genopføre dem. En del af disse møller har dog været i brug endnu i mands minde. Nu er der kun to tilbage: den ene står ved museumsgården på Læsø, den anden på Frilandsmuseet i Sorgenfri.

Når man sysler med et enkelt eller en gruppe kulturelementers historie, som her formalingen og brødbagningen, så kan man nok opstille et udviklingsskema og fastslå, at noget er ældre og mere primitivt end andet, men man skal vogte sig for at søge at presse denne skematiske opfattelse ind på et bestemt geografisk område. Der er så mange lokale forhold, der er bestemmende for, hvorledes udviklingen faktisk er forløbet, og den bevæger sig ingenlunde altid i lige linje fra det mere primitive til det mere avancerede. På Læsø kan man tilsyneladende få et sådant regelret forløb frem, hvis man kun betragter tidsrummet ca. 1700–1900, men går man længere tilbage i tiden, bliver billedet et andet. Det hænger sammen med, at vi her som så mange andre steder har at gøre med et skifte mellem perioder af relativ kulturel balance og stabilitet og perioder præget af krise og omstilling på grund af radikale ændringer i erhvervsbetingelserne.

På Læsø afløses en sådan stabil periode, baseret på skudehandel, omkring 1700 af en krisetid. Den betyder en forarmelse af beboerne og tvinger på visse områder udviklingen tilbage, som vi har set det for brødbagningens vedkommende. Men samtidig er det en omstillingstid, hvor øen søger at tilpasse sig de ændrede vilkår og finde frem til en ny balance. Ud af denne omstillingsproces vokser et nyt erhvervs- og samfundssystem, som kommer til at bestå stort set uændret frem til ca. 1900. Det karakteriseres bl. a. ved en gennemført arbejdsdeling mellem mænd og kvinder: Mændene søgte deres næring på søen, mens landbruget helt var overladt til kvinderne. I god overensstemmelse hermed gik gårdene i reglen i arv på spindesiden. Alle unge mænd kom til søs, når de var konfirmeret, og de giftede sig ofte ret sent. Mange holdt op med at sejle ret snart efter, at de havde giftet sig til en gård, men det betød ikke, at de fra nu af helligede sig landbruget. Det blev stadig regnet for kvindernes domæne, og mændene bevarede tilknytningen til søen på to områder: fiskeriet og de hyppige strandinger, som var deres vigtigste indtægtskilde.

Mange af de elementer, som er karakteristiske for læsøkulturen i denne periode har deres oprindelse i krisesituationen. Den lille stubmølle er blot et enkelt eksempel herpå. Den introduceres på øen, fordi domkapitlets mølle i kriseårene kommer ud af drift og forfalder. Men den store udbredelse og den faste plads i det læsøske gårdsanlæg får den først i den følgende stabile tidsperiode.

Fig. 14. Frilandsmuseets læsøske stubmølle på hjemstedet ved gården Storhaven i Byrum. Ove Jepsen fot. 1946.

Grav eller tempel?

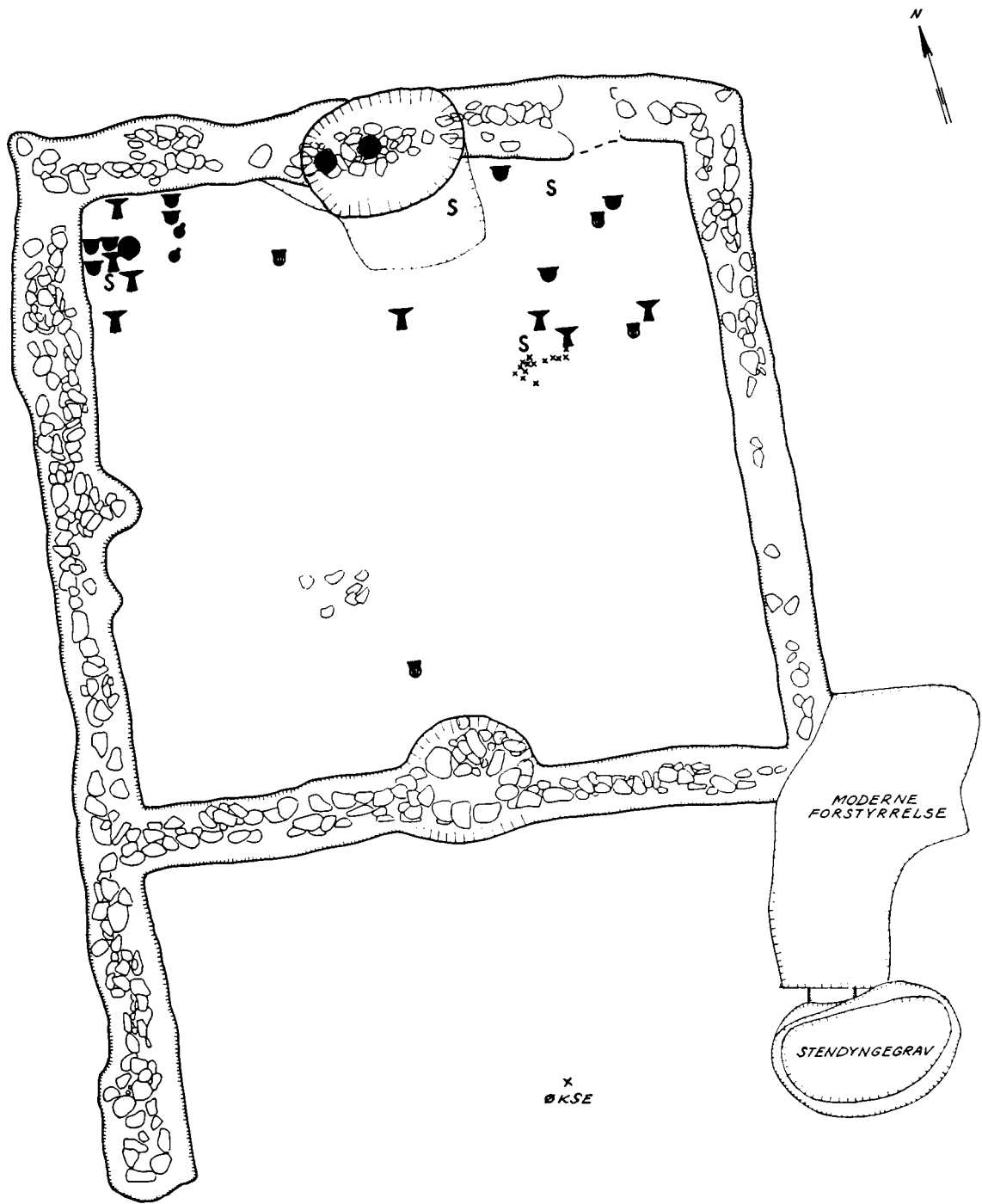
En kult-bygning fra yngre stenalder ved Herrup, Vestjylland

Af C. J. BECKER

Endnu ses mange stenaldergrave, dysser og jættestuer, ud over det danske landskab, flere end i noget andet område af tilsvarende størrelse. I nærheden af Tustrup på det nordlige Djursland findes en særlig mærkelig gruppe; på et naturskønt hedeareal samler tre imponerende anlæg sig som en halvbue omkring det fjerde mindesmærke, der i første omgang ikke syner slet så meget, og som nok kræver en nærmere forklaring. Står man henne ved det, ligner det fundamentet af en firkantet bygning med åbning i den ene gavl. For godt og vel 4000 år siden var det en bygning. Her fandt man i 1954 de sammenstyrtede ruiner af stenvure og forkullet træ, og gennem Forhistorisk Museums undersøgelse blev det klart, at man stod over for et hus med firkantet grundplan, 5,5 m langt og 5 m bredt. Indvendig havde væggene bestået af lodrette planker, hvis forkullede rester endnu kunne spores i nedgravede grøfter. Udvendig havde man beklædt murene med sten og dannet ligesom en facade af meterhøje, flade blokke.

Fig. 1. Ved Herrup i den sydlige del af Sevel sogn ligger et langstrakt bakke-drag med stejle skrænter. I yngre stenalder har man anvendt det flade, sandede terræn ved dets fod som gravplads. Her lå også den mærkelige bygning, som er omtalt nedenfor.

Det hele minder på en måde om de nærliggende dysser, men det er

0 1 2 3
METER

- T 1.
- U 2.
- S 3.
- Ø 4.
- 5.
- 6.

heller ikke mærkeligt, for det må være de samme folk, som har stået for opførelsen af både hus og grave. Der kan ikke være tale om et almindeligt beboelseshus. Dem kender man andetsteds fra som langt simple hytter, opført af grene og stammer med lerklinede vægge, vinde og skæve som de rekonstruktioner, man i dag kan se på Hjerl Hede og ved Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter i Lejre. Tustrup-huset har været bedre bygget og må have tjent et andet formål. Udgraveren, magister Poul Kjærum, var allerede fra første færd klar over, at det med sit lige så usædvanlige indhold kunne tolkes som et religiøst anlæg. På gulvet havde der i sin tid været hensat 28 stykker lertøj, krukker og kar af forskellige former samt en del skeer. De må oprindeligt have stået hele, men blev knust, da huset styrtede sammen.

Ved sin fremkomst for 15 år siden var dette hus noget nyt og enestående i dansk oldtid, men der skulle ikke gå mere end fem år, før Ålborg Historiske Museum udgravede et lignende anlæg ved Ferslev, lidt syd for Ålborg. Også her var der tydelige rester af en ca. 6 × 5 m stor, firkantet bygning med svære vægge i langsiderne og åbning mod nord-vest. På gulvet havde stået 35 lerkar, som nu lå under de sammenfaldne rester af forkullede vægge og af taget. I museet i Ålborg er hele bygningen opstillet som rekonstruktion med de fint dekorerede lerkar stående, som man må forestille sig, at de var anbragt i huset, da det for ca. 4000 år siden var i brug.

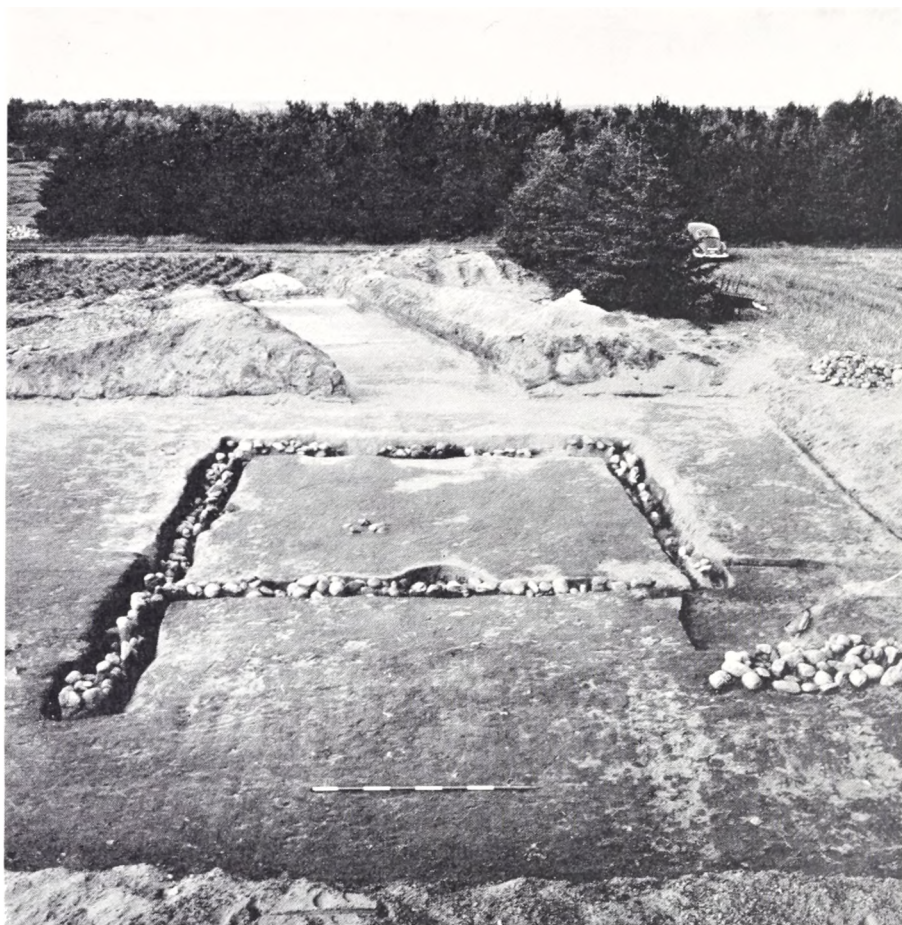
Også Ferslev-huset havde været rejst tæt ved et par jættestuer; det var nærliggende at tolke de to bygninger som kult-huse, der måtte stå i forbindelse med tidens gravskikke og med alle de ceremonier, som givet har fundet sted under selve gravlæggelsen og ved ofringer til de afdøde.

Det er klart, at sådanne anlæg sætter fantasi og tanker i gang både hos fagets folk og alle interesserede. Just som et af de seneste bidrag til diskussionen blev sat på tryk – det var i sommeren 1967 – dukkede der uventet et nyt fund frem, og der skal i det følgende gives en første beretning om det. Det var noget af et tilfælde, at man fik fat i huset. På en mark ved Herrup i Sevel sogn, mellem Holstebro og Viborg, har der gennem nogle år været foretaget eftersøgning af såkaldte stendyngegrave (omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark for 1967). Hos gårdejer Gunnar Hallum og hans naboer findes den hidtil største gravplads af den art, og da man gerne ville have den undersøgt så fuldstændig som muligt, blev arbejdet fortsat i 1967 (forøvrigt også i 1968). Nu gemmer disse stendyngegrave sig så godt, at der ikke er noget i markens overflade, som kan røbe deres tilstedeværelse; derfor må man gennemsnittemmelig store arealer grundigt, hvis man vil have fat i dem. Hidtil er der her påvist 155 grave, som strækker sig over et mere end 700 meter langt areal.

Men ved systematiske undersøgelser af det format kommer der meget andet for dagen, for her har færdedes mennesker gennem årtusinder. I de sidste dage af udgravnings-kampagnen i 1966 blev der f. eks. fundet

Fig. 2 (heroverfor). Plan af kult-bygningen ved Herrup. Man ser fundamentgrøfterne og to stensatte huller efter de svære stolper, som har båret taget. De enkelte fund er angivet med signaturer, som viser den oprindelige placering, uanset om stykkerne var godt eller dårligt bevarede ved undersøgelsen. (Tegnene betyder: 1) fodskål, 2) dyb skål, 3) hankekar med skulder, 4) bæger med tragtformet hals, 5) andre lerkar-former, 6) ske af ler; endelig angiver de små kryds pilespidser af flint.)

Fig. 3. Kult-bygningen set fra syd. De stensatte fundamentgrøfter angiver tydeligt, hvor væggen har stået og røber en forbløffende regelmæssig plan med forhal og hovedrum. Til højre i billedet er anlægget forstyrret, bl. a. af en yngre begravelse, hvis dækkende sten endnu ikke er fjernet.

en samling sten lige under pløjelaget. Den var ikke til at blive klog på i første omgang, og da stenene fortsatte uden for det afdækkede stykke, blev man enige om, at det var bedst at gemme den til næste års gravning.

I september 1967 tog vi igen fat og fik afrenset et ca. 40 m² stort stykke. Det var heller ikke nok, for der var stadig sten til alle sider, uden at de forøvrig røbede noget om formålet. Altså måtte der igen flyttes jordbunker, denne gang så grundigt, at hele feltet nu blev 170 m² stort. Så endelig nåede man grænsen for stenslægningen, men vi var ærlig talt ikke blevet stort klogere. Det var sten af nogenlunde samme størrelse, 20–30 cm store, og mellem dem viste der sig flere fint dekorerede lerkarskår. Så opdagede man, at nogle af skårene hørte til kar, som syntes at stå urørt, selv om de nok var trykket i stykker. Nu blev der mening i det hele; der kunne være tale om et anlæg af samme slags som de gådefulde huse fra Tustrup og Ferslev. Der var blot den væsentlige forskel, at der i Herrup ikke var nogen af de rigtig store sten, som havde dannet væggen i de andre anlæg.

Ganske rigtig: da de øverste sten var blevet tegnet, fotograferet og

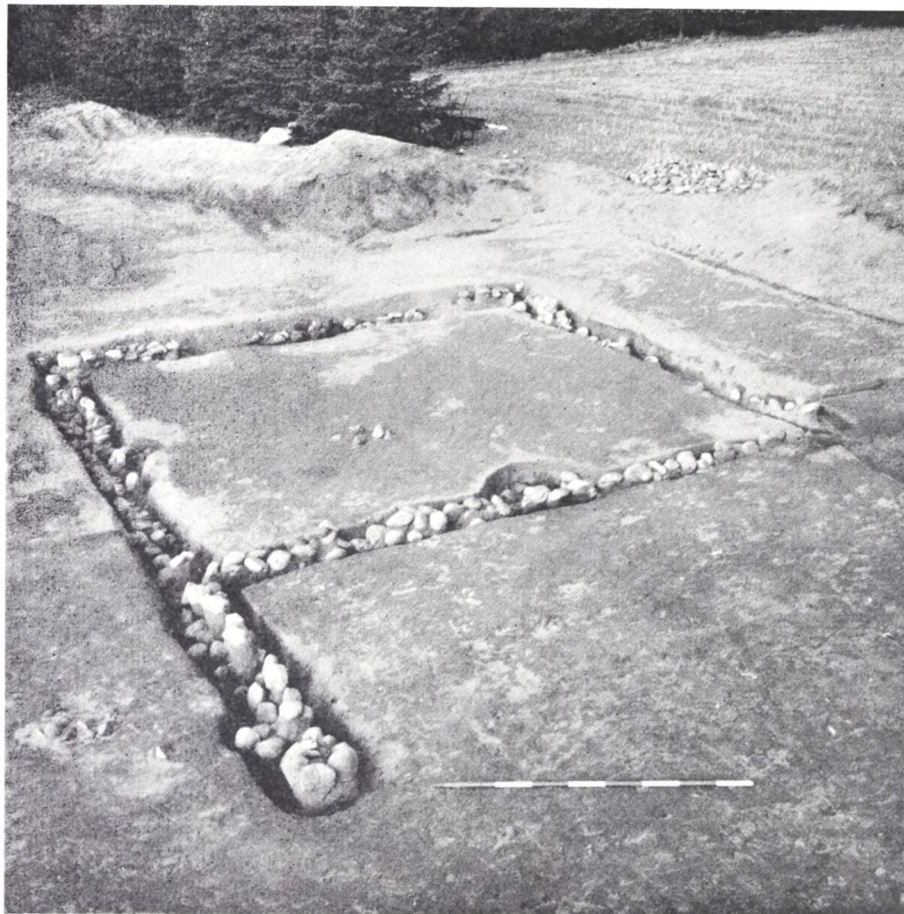
Fig. 4. Kult-bygningen set fra nordøst, efter at hele gulvet er skrabet rent. I marken bagved ses enkelte yngre anlæg med såkaldte stendyngegrave.

taget væk, viste der sig omridset af en firkantet bygning med stenfrit gulv, hvor der fandtes mængder af fint dekorerede lerkarskår. Det gjorde ikke sagen bedre, at der i den sydlige del var spor efter forstyrrelser; det var startet allerede i stenalderen, da man anlagde en stendyngegrav i kanten af området, og det blev fortsat i løbet af jernalderen, hvor spredte skår af krukke i samme niveau viste, at folk dengang, d. v. s. 2000 år senere, havde færdedes direkte på den gamle tomt. Langt senere, da stedet var sprunget i lyng, trak en hedevej sine dybe spor tværs over stedet, og endelig havde man i moderne tid nedgravet en elektricitetsmast med en efter vor mening unødvendig stor lynafleder, som havde revet et ordentlig hul i stenlaget. Alligevel var vi heldige, fordi størsteparten af anlægget var nogenlunde uforstyrret, således at der efterhånden tegnede sig en plan af hele bygningen.

Da man nemlig fik fjernet alle sten, som kunne stamme fra væltede vægge og nedstyrtet tag, og da hele det indre af huset var blevet tømt for skår fra de hensatte lerkrukker, gravede man lidt dybere og fik fat i en stenfyldt grøft, som måtte have været fundament for husets vægge. Som det fremgår af planen og af fotografierne, gav denne fundament-

Fig. 5. Kult-bygningen set fra sydvest.

grøft et overraskende billede af en hel regelmæssig bygning, bestående af en central del på 6×6 meter og en åben forhal, som var præcis halv så stor som det indre rum. Midt for den nordre gavl og i tværvæggen var der tydelige spor af to meget kraftige stolper – den ene endda delvis bevaret i forkullet tilstand.

Efter det fundne må man forestille sig, at der engang i mellem-neolitisk tid (jættestuetid) på stedet har været rejst en solid træbygning, hvis tag har været båret af en ås, som hvilede på to svære stolper. Antagelig har væggen været forstærket med græstørv, der på ydersiden har været beklædt med mindre sten. Bygningen var opdelt i et kvadratisk hovedrum og en slags forhal mod syd. På gulvet, der dog hverken var stenlagt eller markeret på anden måde, har man anbragt et større antal lerkar, vist oprindeligt 27, der med få undtagelser har stået hele og samlet i to grupper op mod bagvæggen.

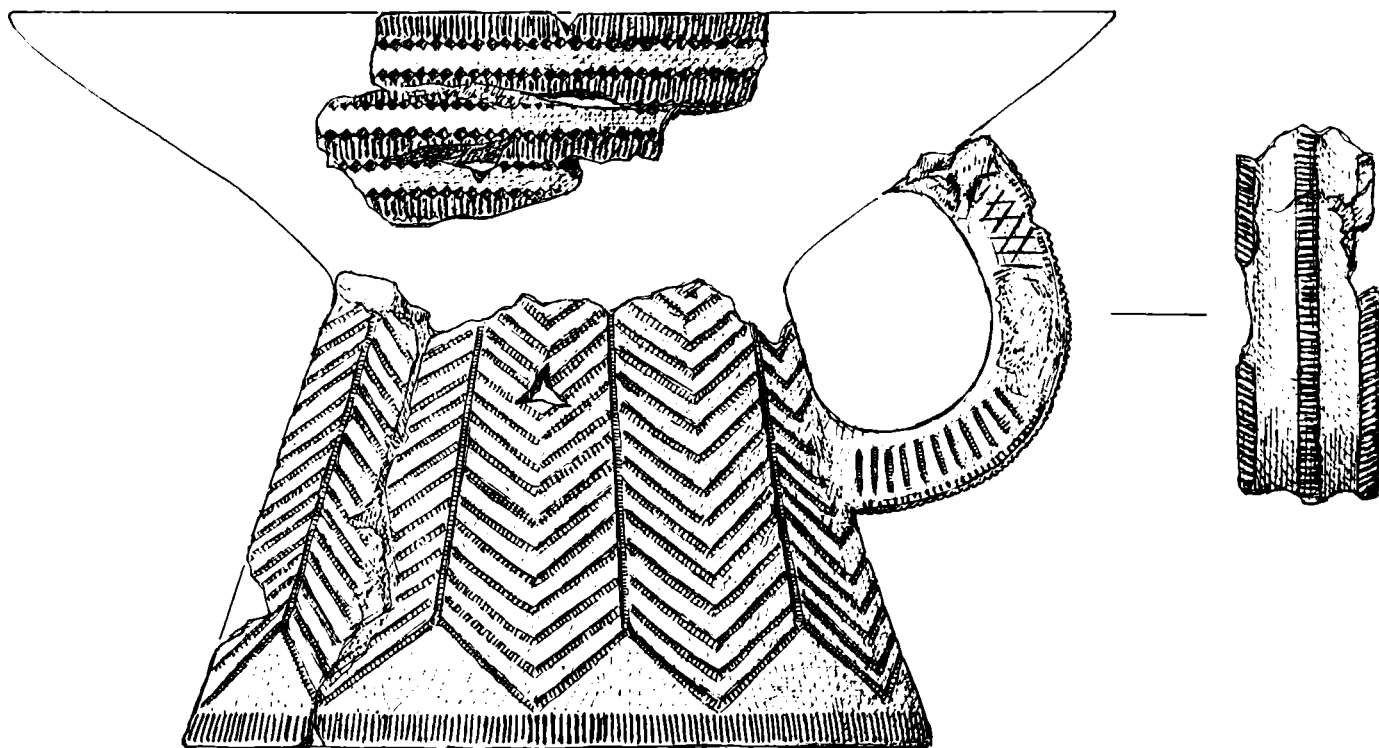
Inden for et ganske lille område (kun ca. 60×20 cm) lå desuden en samling på 13 kraftige pilespidser (såkaldte tværpile), men mærkelig nok 6–8 cm dybere end det niveau, hvor de nærmeste kar stod; alle pilespidser var beskadiget af ild, skønt lerkrukkerne lige ved siden af ikke

Fig. 6. Stor fodskål af hidtil ukendt art med kun ét, meget kraftigt øre. Skårene fra karrets overdel hører med sikkerhed sammen med underdelen, selv om det mellemliggende parti er forvitret bort. Højden kan derfor kun angives omtrentlig til ca. 18 cm. (Alle lerkar tegnet af Henning Ørsnes.)

viste spor af nogen brand. Det er derfor ikke helt sikkert, om pilene skal forklares på samme måde som lerkarrene; den sag får man dog næppe klarhed over. Ellers er der ikke bevaret genstande fra husets indre. Halvdelen af en stor flintøkse lå midt for den åbne forhal, men desværre i det område, som var stærkt forstyrret i jernalderen og senere hen, således at det ikke er muligt at afgøre, om øksen virkelig hører til huset. Endnu en enkelthed bør omtales; lige op til den svære tagstolpe i nord var anbragt dele af to lerkar, som dækkedes af stolpens støttesten. Her er nok tale om en ceremoni i forbindelse med husets opførelse.

På et vist tidspunkt er hele bygningen brændt og styrtet sammen. Nogle af karrene er ved den lejlighed blevet næsten knust og beskadiget af ild, medens en del af krukkerne i den østlige part af en eller anden grund har været lidt bedre beskyttet, måske fordi der forinden var føjet sand ind på gulvet. Efter ødelæggelsen har huset fået lov at ligge hen, udsat for vind og vejr. Der synes hverken at være gjort forsøg på at genopbygge det eller at beskytte dets rester. Nogen tid, i det mindste et par generationer efter, anlægges en grav direkte ind over den ene fundamentgrøft, og i samme del af stenalderen (måske lidt før, måske senere) bygger man lige op til den sammenfaldne nordgavl en gravhøj, der vel har dækket over én eller flere såkaldte enkeltgrave. Inden for de samme århundreder anlægges som allerede nævnt rundt om og på de tilstødende marker grav efter grav; det er stendyngegravene.

Arkæologi er et lunefuldt fag. Knap nok var tomten af den mærkelige

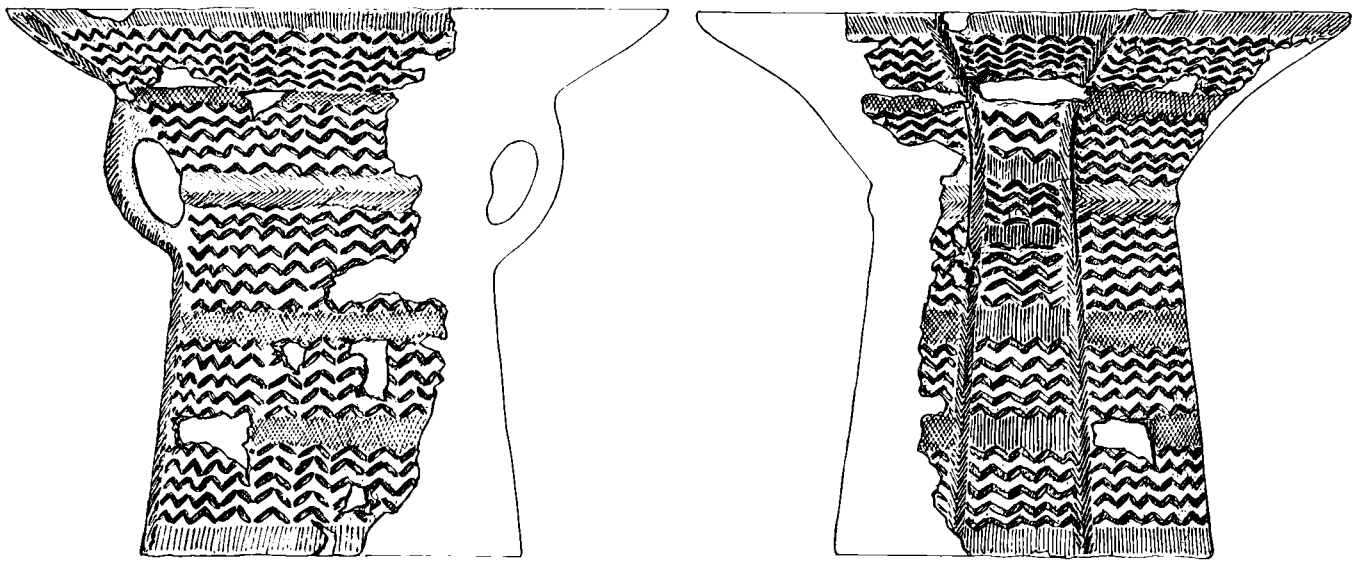

Fig. 7. Fodskål af mere almindelig form, set fra to sider. Stykket har haft to ører, og er usædvanlig smukt dekoreret med bl. a. profilerede lister. Højde 23 cm.

bygning ved Herrup dækket til igen, før der viste sig rester af et ganske lignende anlæg. Godt og vel 40 km længere mod øst, ved Foulum i Tjele sogn, var Viborg Stiftsmuseum samme efterår i gang med udgravningen af en overpløjet gravhøj. Under arkitekt Hans Langballes ledelse fik man først rede på højens indhold; nederst lå en stenaldergrav med stridsøkse (igen en af de nævnte enkeltgrave), og senere må højen være gjort større i forbindelse med nye begravelser. Men på dens bund var der langt flere sten end nødvendig for en så simpel stenaldergrav. Efter et virkelig besværligt arbejde lykkedes det at påvise, at graven havde været anbragt lige oven i et endnu ældre anlæg. Og dette ligner i sin plan og hele konstruktion fuldstændig bygningen fra Herrup. Også i Foulum tegner fundamentgrøfter et rektangulært, lukket rum, ca. $5 \times 4,2$ m stort, og med en tilsvarende halvt så stor forhal mod SSØ. Taget synes at have været båret af fire stolper, som var anbragt med regelmæssig afstand i gavlen og i tværvæggen; desuden var der langs bygningens midterakse spor af spinklere stolper, der kan have støttet taget. Også her fandtes på gulvet rester af lerkar, men kun stærkt opløste skår af to eller tre krukke. Ellers fremkom ingen fund inden for selve huset.

De to nye huse med forhal ligner ikke blot hinanden, men har så mange træk fælles med de allerede omtalte bygninger fra Tustrup og Ferslev, at alle må tolkes på samme måde. Men hvordan? Det er allerede omtalt, at de to sidstnævnte var blevet sat i forbindelse med nærliggende stengrave, og altså kunne være en slags kult-bygninger, der havde tjent religiøse formål i forbindelse med grav-ceremonier. Når de to nye anlæg kommer ind i billedet, bliver det hele straks sværere. I Herrup og Foulum kender man ingen dysser eller jættestuer lige i nærheden, og man havde heller ikke bygget husene nær så solidt, d. v. s. at der ikke var anvendt rækker af svære stenblokke i væggene. Anlæggene har heller

ikke fælles orientering, idet den åbne gavl vender i lige så mange retninger, som man har huse.

Man skal nok regne med, at den slags bygninger ikke har været helt så sjældne, som man tidligere mente. Nu ved vi, hvordan man skal finde dem, og der vil nok dukke flere frem, samtidig med at nogle ældre undersøgelser af stenlægninger i dag bedre kan forklares som stærkt ødelagte rester af tilsvarende huse. Når der nu er tale om en bestemt type, må man prøve at forklare meningen med den. Der er som sagt vanskeligt, også fordi man hermed er inde på religiøse områder, d. v. s. dér hvor arkæologiske metoder nu engang er så usikre, at de enkelte fund kun lader sig tolke efter meget grove retningslinier; hvad man har tænkt og troet for 4000 år tilbage, vil aldrig kunne rekonstrueres selv gennem nok så omhyggelige udgravninger.

Ved hjælp af lerkarrene kan man fastslå, at alle huse tilhører én og samme kulturgruppe inden for yngre stenalder, og at de fleste af dem er stort set samtidige. Blot huset fra Ferslev synes at være nogle generationer senere, idet keramikken har et andet præg. Men fundforholdene her kan vist tydes på den måde, at der i virkeligheden har stået to sådanne huse på stedet, og at det første er rejst samtidig med de andre; om det andet hus ved Ferslev så direkte har afløst nummer ét, er straks et andet spørgsmål.

I Tustrup-huset fandt man som sagt omkring 28 skeer og lerkar. Det var såkaldte fodskåle, d. v. s. en slags opsatser, og der var dybe skåle, bægge og endnu flere former. De fleste kar var rigt dekorerede med indridsede og indstemplede mønstre.

Fig. 8. Dyb skål med to små rørformede gennemboringer til ophængning. Den indstemplede dekoration står sikkert og smagfuldt. 16 cm høj.

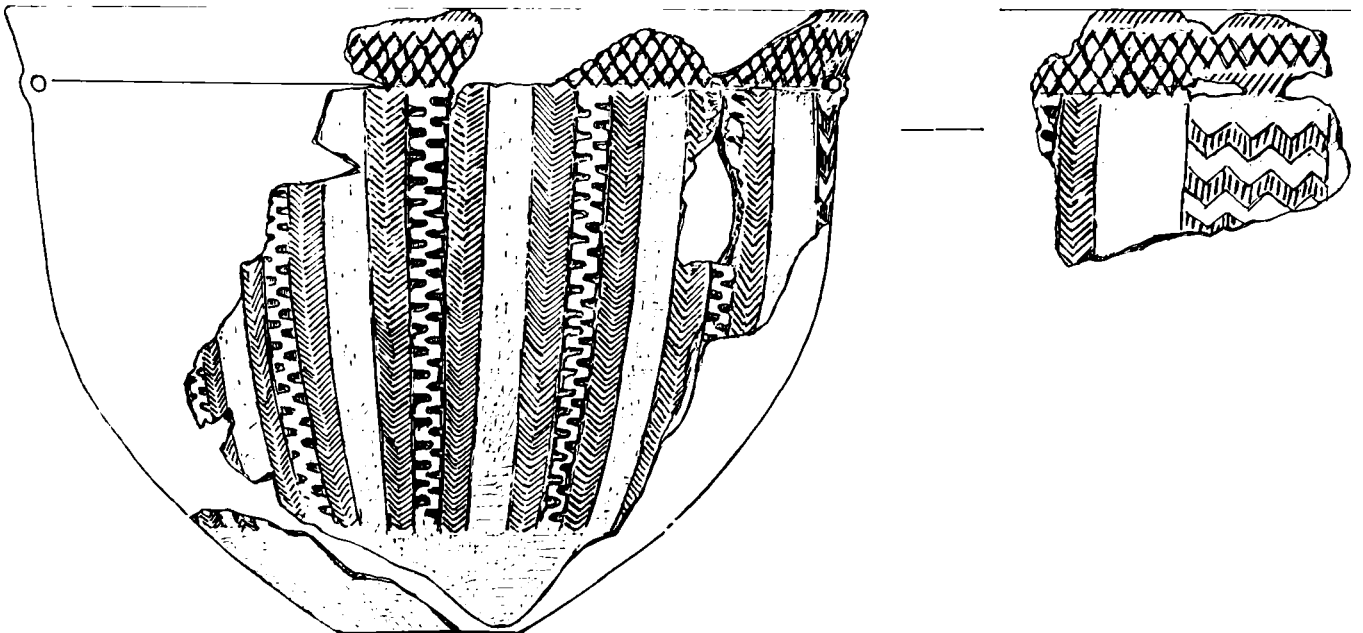
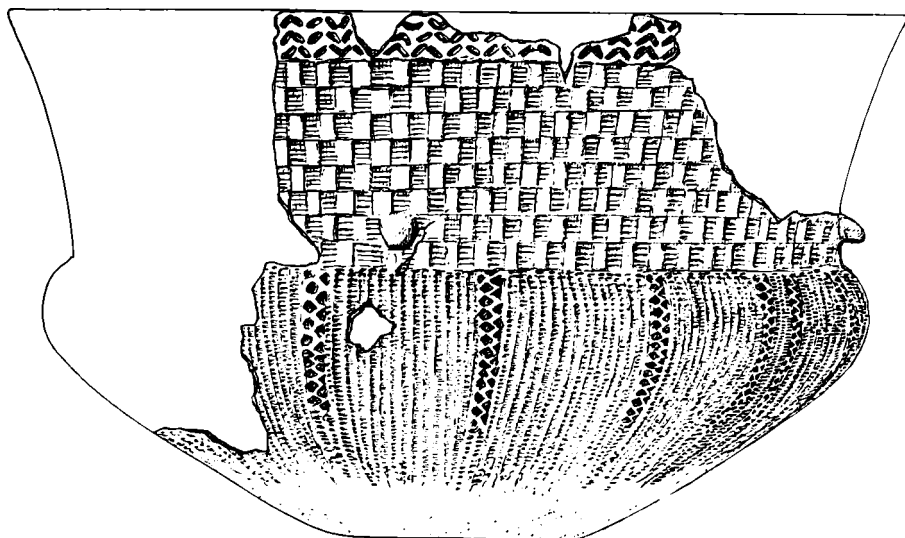

Fig. 9. Dele af meget rigt dekoreret kar, som i stedet for ører har små udskydende tappe. Dette stykke stod gemt blandt stenene ved en af de tagbærende stolper og må være et af de ældste i hele fundet. Højde 18½ cm.

Af de nye fund er Herrup langt det vigtigste, fordi det oprindelig har indeholdt omtrent lige så mange kar. Selv om mange af dem er stærkt ødelagte ved husets brand og senere forvitring, er det lykkedes konservator Dorthe Ørsnes på Nationalmuseet at få samlet så mange dele, at man har indtryk af de fleste kars form og dekoration. Og de har sandelig ikke været ringere end i Tustrup. Også her er der høje fodskåle (oprindelig otte og næsten alle forskellige). En af dem er et unikum i dansk stenalderkeramik, ikke bare gennem sin dekoration, men også fordi den kun har haft én hank; til gengæld er denne usædvanlig stor og fint profileret (se fig. 6). Der har også været otte dybe skåle, tyndvæggede og med raffineret ornamentik. Det er keramik af virkelig kvalitet, fra en del af stenalderen, da dette håndværk stod højest, og samtidig fra en egn i Jylland, hvor man kunne præstere det helt store; (jættestuen ved Hagebrogård med en af vore allerfineste stenalderkrukker ligger kun 4–5 km fra Herrup).

Altså, kultbygningerne af Tustrup-type, som man kunne kalde dem, hører til inden for et forholdsvis kort afsnit af yngre stenalder, og de er bygget af de samme folk, som lod vore store dysser og jættestuer opføre. Men er det nu så sikkert, at der er en idémæssig sammenhæng mellem grave og kultbygninger? Det er allerede nævnt, at man fra forskellig side har forsøgt en nærmere tolkning af disse mærkelige bygninger. Skal man sammenfatte, hvilke muligheder der har været foreslået, er man allerede oppe på fire forskellige teorier. I første omgang heftede man sig ganske naturligt ved den ligesom direkte forbindelse mellem de tre storstensgrave og kulthuset i Tustrup selv. Dette kunne have tjent som et dødehus, d. v. s. en bygning, hvor dele af begravelses-ceremonierne fandt sted, eller det kunne være en offerplads med samme nære kontakt til begravelse og til dødekulten. Det er allerede to muligheder. Det

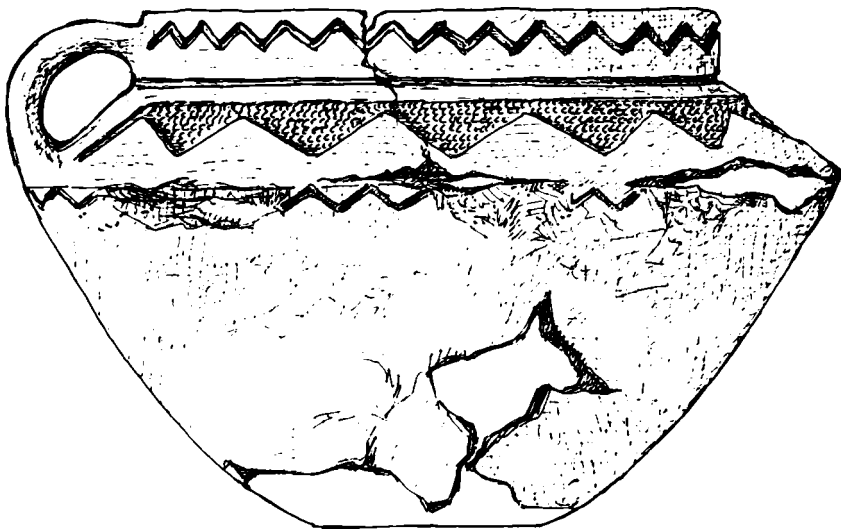
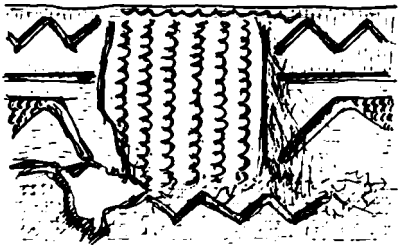

Fig. 10. Enhanket kar med kraftig skulder, 11 cm højt. Ved siden af er tegnet partiet omkring det ornamenterede øre.

seneste forslag går ud på, at man kan opfatte kulthuset som bygget over én enkelt begravelse, d. v. s. at der har været tale om en særlig fornem og kostbar form for grav, samtidig med at de mange lerkar i huset må være rester af ofringer i forbindelse med denne ene begravelse. Selv om der aldrig er fundet skeletdele i noget af anlæggene – og det kan man heller ikke vente under så ugunstige bevaringsforhold – har man støttet sig på, at der var stensætninger inde i de to huse fra Tustrup og Ferslev,

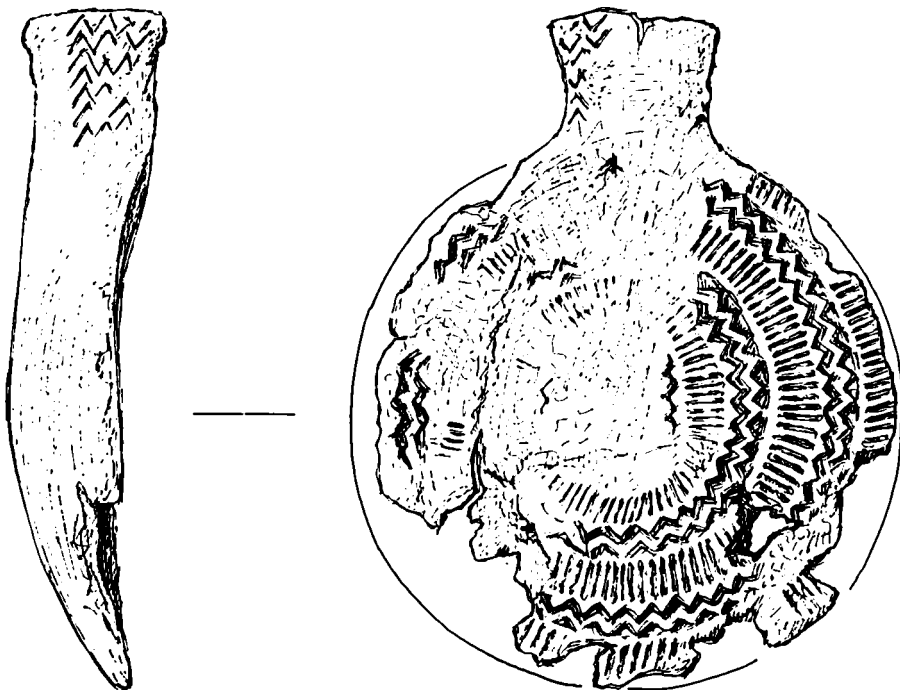

Fig. 11. Ske eller slev af brændt ler, oprindelig fint dekoreret. Skaftet har været indsat i den brede tap. Bredde 10 cm.

stenlægninger, som med lidt god vilje kunne tolkes som den centrale grav. Endelig har det været foreslået, at bygningerne nok er helligdomme, men at de ikke har nogen som helst forbindelse med hverken begravelser eller med dødekult.

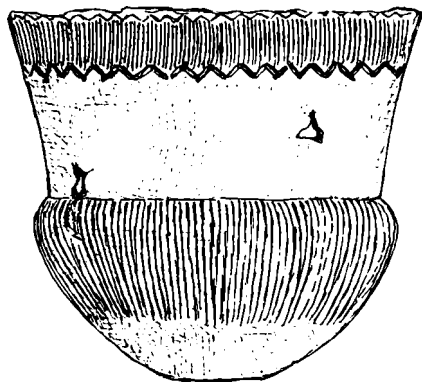
Det har allerede været nævnt, at tolkning i detaljer af såkaldte kultiske fund er en vanskelig, ja oftest umulig opgave. Derfor er der heller ikke grund til at møde med en ny og dramatisk teori, blot fordi materialet er blevet så meget større; problemet kan alligevel ikke løses endnu. Men man kan se lidt på, om nogle af de tidligere forslag kan gøres mere sandsynlige eller svækkes. I den forbindelse er det temmelig vigtigt, at de nye fund ikke synes at have direkte forbindelse med store stengrave; i hvert fald er sådanne hverken påvist i Herrup eller Foulum. Men det skal indrømmes, at de kan være ødelagt og derfor vanskelige at konstatere. Dernæst må man være opmærksom på, at der ganske givet har fundet ofringer sted ved dysser og jættestuer, men pladsen synes altid at være foran indgangen til stenkammeret og langs med højens yderste række af randsten. Især gennem de senere år har en række heldige undersøgelser kunnet vise, hvordan man anbragte lerkar – med et nu forsvundet indhold – oven på randstenene eller ved foden af dem. Det drejer sig netop om kar af samme slags og fra præcis samme tid som de fleste af kult-husenes fund. Det vil sige, at man faktisk kender offerpladser i forbindelse med store stengrave, således at det synes urimeligt, at man desuden skulle have opført en særlig bygning til samme formål.

Den tanke, at husene skulle være ramme om én grav og dertil hørende offerplads, er ikke blevet bestyrket. Der er ikke spor af gravlægning i de to seneste bygninger; forøvrigt ligner de stendlægninger fra Tustrup og Ferslev, der har været brugt som argument, heller ikke rigtige begravelser. Den teori kan indtil videre lægges til side.

Tilbage bliver, at Tustrup-husene kan have været små helligdomme eller templer – sådanne betegnelser er jo blot navne, som ikke kan udtrykke noget helt præcist inden for stenalderens religion. Men man skal nok lægge mærke til, at de bedst bevarede anlæg viser særlig mange lerkar samlet på bestemte steder, i reglen to større grupper op mod bagvæggen af det centrale rum. Hvis vi bare vidste, hvad der engang har stået her, kunne man måske komme et skridt videre. Lerkarrene betegner uden tvivl offergaver, og måske vil et heldigt fund engang i fremtiden vise, at de har været grupperet omkring pæle eller billeder af træ, måske af et andet organisk materiale. Men ville vi strengt taget være kommet nærmere ind på livet af det egentlige problem: hvilket formål tjente disse kultbygninger? Næppe. Det er nu engang den forhistoriske arkæologis kår, at tanker og mening bag det enkelte fund er tabt for evig.

P.S. Forøvrigt fandt vi endnu to kulthuse på samme mark i Herrup i september 1969.

Fig. 12. Et godt 10 cm højt tragtbæger med tragtformet hals.

Ved Den brændende Tornebusk

Af HENNY HARALD HANSEN

Dronning Helena, senere St. Helena, var moder til den romerske kejser, Konstantin den Store (307–337), efter hvem byen ved Bosphorus har navnet Konstantinopel, og i hvis regeringstid den indtil da undertrykte og forfulgte asiatiske religion, Kristendommen, blev anerkendt som statsreligion.

Som from kristen foretog dronning Helena pilgrimsfærd til Det hellige Land. Her lykkedes det hende at finde såvel Kristi kors som det sted, hvor Jesus var blevet begravet, på hvilket sted dronningen lod rejse Den hellige Gravs kirke.

På sin pilgrimsfærd 342 nåede dronning Helena også ud på Sinai-

Fig. 1. Træsnit forestillende et prospekt over St. Katharinaklosteret og dets omgivelser med fremstilling af de vigtigste begivenheder, der knytter sig til beretningen om israeliternes vandring i Sinaiørknen. Fremstillet af græsk-orthodokse munke i Cairo, hvorfra det hjembragtes til Danmark i 1767 af Carsten Niebuhr. Findes nu på Nationalmuseet. Mus.nr. M.c.33.

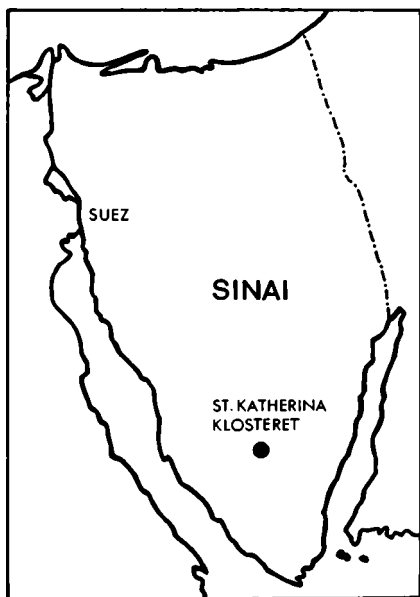

Fig. 2. Sinai-halvøen. Kortskitse.

halvøen, der ligger mellem Golfen ved Suez og Akaba-bugten, og danner overgangen fra Asien til Afrika. For faraonernes Ægypten havde Sinai været kendt som „turkisernes rige“, hvorfra man foruden denne ædelsten fik guld, kobber og malakit. Idag udvindes olie langs Golfen ved Suez. I de første århundreder af vor tidsregning, under kristenforfølgelserne i Det romerske Rige, blev Sinais ørken og den sydlige bjærgrige del et tilflugtsted og mange slog sig ned der som eneboere eller anakoreter. I halvøens sydlige del, i den paradisiske oase Faran, ved foden af bjærgene Djebel Serbal fandtes omkring år 310 et helt kirkesamfund med bispesæde og katedral. Djebel Serbal (2027 m over havet) blev på det tidspunkt anset for at være identisk med Lovgivningsbjærgene Horeb. Hertil nåede dronning Helena. Men hun nåede videre. Tilkaldt af eneboerne på stedet begav hun sig et halvt hundrede kilometer mod sydøst op igennem de udtørrede render for temporære vandløb, de såkaldte wadier. Her lykkedes det hende at nå frem til det sted hvor Guds stemme første gang havde lydt til Moses, medens han, flygtet fra Ægypten og Faraos vrede i landet Midian vogtede sin svigerfader Jethros geder (Exodus 3:4). Dronning Helena når frem til selve Den brændende Tornebusk.

Hun finder den voksende i dalsænkningen ved foden af Sinai-bjærgene, idag kaldet Djebel Musa (2250 m), idet det mere og mere har vundet hævd som værende det bjærg, på hvis top Moses modtog de to vidnesbyrds tavler, skrevet med Guds finger (Exodus 20:11–17, 31:18). Ved Den brændende Tornebusk lader dronning Helena rejse et kapel indviet til Jomfru Maria, og ved siden af det et tårn, der skulle tjene som tilflugtsted for de eremitter, der havde slået sig ned på stedet.

Et par århundreder senere, under kejser Justinian (527–565), retter munkene på stedet en bøn til Hagia Sofie Kirkens bygherre om en yderligere sikring af den lille helligdom og det lille munkesamfund, der har konstitueret sig dybt inde i Sinai-halvøens bjerge. Siden år 105, hvor halvøen blev erobret af Syriens præfekt Cornelius Palma, har halvøen været en del af Det romerske, senere Det byzantiske Rige. Kejseren lader ikke en henvendelse fra en så afsides del af sit rige ubesvaret. Byzantinske håndværkere og håndværkere fra Ægypten sendes til stedet og ca. 540 omgives kapel og tårn med en rektangulær fæstningsmur opført til 15 meters højde af svære granitkvadre og så tyk, at der kan anlægges en smal gang inden i selve muren. Muren har runde tårne i de fire hjørner, der vender mod hvert sit verdenshjørne, og firkantede frem-spring på de tre sider, medens en port giver adgang til klosterfæstningen fra nord-vestsiden. Tyve år senere rejses diagonalt indenfor fæstningsmuren en treskibet byzantinsk basilika – efter kejserens ønske til minde om hans, på det tidspunkt afdøde, ægtefælle, Teodora. Apsishvælvingen smykkes af en byzantinsk mosaik forestillende Transfigurationen, Kristus på Tabor, Forklarelsens Bjerg, med Moses på en ene side og Elias på den anden. Klosteranlægget og basilikaen får navn efter denne

Fig. 3. Detalje af Fig. 1. Moses modtager Lovens Tavler på toppen af Sinai-bjerget, der krones såvel af et kristent kapel som af en islamisk moske.

Fig. 4. Detalje af Fig. 1. Israeliternes tempel med Pagtens Ark og Den syv-armede Lysstage. Uden for templet Dansen om Guldkalven, der er opstillet på en høj søjle.

mosaik. Samtidig opføres på toppen af Sinaibjerget et lille kapel ved siden af den hule, hvor det fortælles at Moses søgte ind ved lyden af Guds stemme. En del af de arbejdere – hovedsageligt wallakiske og bosniske, der har været sendt til klosteret, forbliver på stedet. Deres efterkommere eksisterer den dag i dag. De er klosterets tjenere og de eneste, fra egnen, der får adgang. De betegnes *gabaliya*, mænd fra bjergene, i modsætning til halvøens beduiner og „ejes“ af klosteret, idet klosteret er juridisk ansvarlig for deres handlinger.

Det ensomme klosteranlæg i den øde bjergdal rejst omkring Den brændende Tornebusk bar først Jomfru Marias navn; senere blev det til Forklarelsens kloster. Men det skulle igen komme til at bære en kvindes navn, mere jordnært, mindre ophøjet og rent ægyptisk. Kristendommen kom tidligt til Ægypten. Allerede inden udløbet af det første århundrede af vor tidsregning og bragt af St. Markus til Alexandria. Også her blev de kristne udsat for forfølgelser, og det siges i endnu højere grad end i noget andet sted i Det romerske Rige. Kristenfølgelserne i Alexandria nåede deres højdepunkt under Diokletian (284–305). En af martyrerne for sin tro blev under hans efterfølger en ung jomfru, Katharina, der ved en offerfest erklærede al afgudsdyrkelse for tåbelighed og ved sine ord omvendte et halvt hundrede filosoffer. I 307 blev hun tortureret på hjul og halshugget. St. Katharinakirken i Alexandria er rejst over det sted, hvor hendes henrettelse fandt sted.

Omtrent 500 år senere modtager en af munkene i den fjerne klosterfæstning på sydspidsen af Sinai-halvøen den åbenbaring, at helgenindens lig af engle er blevet båret til halvøen og er at finde på toppen af det bjerg, der ligger ved siden af klosteret.

Munken begiver sig tilvejs på bjergtoppen, finder St. Katharina af Alexandrias jordiske rester, og et kapel rejses på stedet. Senere bringes helgeninden ned til selve klosterfæstningen, hvor hun lægges i en marmorsarkofag i katedralen, medens klosteret nu får navn efter hende og kaldes St. Katharinaklosteret. To dage om året æres hun. Den 13. maj, som er den dag, hendes lig blev fundet på bjergtoppen, der også får navn efter hende, og den 25. november, hvor munkene vandrer klosteret rundt i procession med tændte lys og bærende to juvelbesatte helgen-skrin, der indeholder henholdsvis helgenindens kranie og hendes med ringe og armbånd smykkede, ene hånd.

Allerede før St. Katharina på mirakuløs måde siges at være bragt til bjergtoppen på Sinaihalvøen, er imidlertid denne såvel som Ægypten blevet skilt fra den øvrige kristne verden. Vi er jo i den nære Orient, hvor Gud gennem tiderne har talt til menneskene gennem sine profeter. Ikke langt fra sydspidsen af Sinai-halvøen, hvor Gud havde talt til Moses gennem Den brændende Tornebusk og senere overdraget ham Lovens Tavler på Sinai-bjerget, lød Guds stemme gennem englen Gabriel til en ny profet, araberens Muhammad. Det skete i begyndelsen af 600-årene, i hulen på Lysets Bjerg ikke langt fra handels- og valfarts-

Fig. 5. Detalje af Fig. 1. To engle bringer St. Katharinas jordiske rester til bjærgtoppen ved det kloster, der senere skulle bære hendes navn.

byen Mekka. Muhammed blev stifteren af en ny religion, Islam, hvilket betyder Hengivelse i Guds vilje, og hvis trosbekendelse lyder: „Der er ingen Gud uden Allah, og Muhammad er hans profet“.

Efter at have sejret i hele Arabien og gjort den oprindelige hedenske helligdom, *kaba'en*, til Islams religiøse og kultiske centrum, breder den nye religion sig med araberne i årene efter profetens død, 632, ud over de omkringliggende lande og riger. Også Sinai-halvøen, på det tidspunkt en del af Det byzantinske Rige, kommer under Islams herredømme. I dag findes på toppen af Sinai-bjerget, side om side med det kristne kapel, en lille islamisk moske.

Også inden for selve St. Katharina-klosterets fæstning rejses en moske, hvis hvidkalkede, firkantede minaret, kronet med en kuppel hæver sig side om side med den kristne basilikas campanile. Det er vanskeligt at få rede på årsagen til moskeens opførelse og forholdene, hvorunder den blev opført. En tradition vil vide, at profeten Muhammed som ung og fattig karavanefører engang har aflagt klosteret et besøg og i taknemlighed over den gæstfrihed, han mødte, lod moskeen opføre. En anden tradition går ud på, at moskeen er opført af munkene selv i løbet af en nat for at afværge et arabisk angreb. Hvorom alting er, udgør moskeens eksistens selvfølgelig en garanti for sikkerhed for et lille afskåret, kristens samfund midt i en islamisk verden.

Endnu større garanti for sikkerhed regnes imidlertid den skriftlige pagt for at være, som, forsynet med profetens segl, i original blev opbevaret i klosteret lige til osmannernes sultan, Selim, i 1517 invaderede Sinai-halvøen. Ved den lejlighed blev selve originalen fjernet og findes nu i Konstantinopel, medens flere kopier stadig opbevares i klosteret.

Islams erobring af Sinai-halvøen omkring år 640 isolerede St. Katharina-klosteret fra den øvrige byzantinske, og hvad religion angår græsk-orthodokse, verden. Hermed bragtes imidlertid også klosterets indhold af helgenbilleder eller ikoner uden for de såkaldte billedstormerers eller ikonoclasters rækkevidde. Under kejser Leo III, Isaureren (717–741) begyndte man at anse den store værdi, man inden for den græsk-orthodokse kirke tillagde helgenbillederne, og den store plads, de indtog i kulten, for en form for afgudsdyrkelse, og en udryddelse af de eksisterende ikoner tog sin begyndelse.

Takket være Islams isolation af det gamle græsk-orthodokse St. Katharinakloster på Sinai-halvøen blev dette holdt uden for billedstormen og har derfor op til idag bevaret den græsk-orthodokse verdens rigeste samling af mere end to tusind ikoner. Samlingen omfatter såvel de ældste typer der viderefører den teknik, man anvendte i ægyptiske mumiportrætter, som ikoner udført i mosaik sat i voks, som kom i brug efter år 1200.

Foruden denne enestående samling af græsk-orthodokse ikoner rummer klosteret en ligeså enestående samling af manuskripter.

Skønt aldrig gennemført katalogiseret siges denne samling at omfatte

Fig. 6. St. Katharinaklosteret ved foden af Sinai-halvøens barske bjerge.

ca. seks tusinde manuskripter. Heraf omtrent tre hundrede på latin, mellem tre og fire tusind på græsk, medens de øvrige er skrevet på arabisk, amharisk, syrisk, persisk, armenisk, koptisk, fransk, engelsk, polsk og slaviske sprog.

Med den udtrykkelige opgave at danne sig et indtryk af denne enestående manuskript-samling ankom den 14. sept. 1762, ridende på deres kameler, to rejsende til den ensomme klosterfæstning på Sinai-halvøen.

De kom fra Danmark. De repræsenterede den i hele Europa på det tidspunkt omtalte ekspedition til Arabia Felix, Det lykkelige Arabien,

betegnet som Den arabiske Reyse, der året før under protektion af den danske konge havde forladt Danmark.

De to rejsende var ekspeditionens leder og philologus, professor Frederik Christian von Haven og ekspeditionens topograf, holsteneren Carsten Niebuhr. Sammen med de øvrige fire deltagere i ekspeditionen havde man tilbagelagt pilgrimsvejen fra Cairo til Suez, en rejse der dengang tog 32 timer og 40 minutter. Alene sammen med de arabere, man havde lejet som hjælpere, var von Haven og Niebuhr derefter blevet færget over bugten ved Suez og havde fortsat ned gennem Sinai-halvøen til oasen Faran, hvor hovedparten af araberne blev efterladt. Ledsaget af en græsktalende tolk var man så på kameler redet op ad de vildsomme wadier til klosterfæstningen ved foden af Sinai-bjerget.

Den port i nord-vestmuren, klosteret oprindeligt havde haft, var imidlertid forlængst af sikkerhedsgrunde blevet tilmuret. Først 30 år efter von Havens og Carsten Niebuhrs besøg skulle man få en erstatning. Den lille tredobbelt sikrede, jernbeslåede og med tværbjælker forsynede dør, der kun giver adgang for én person ad gangen, og som er i brug den dag i dag.

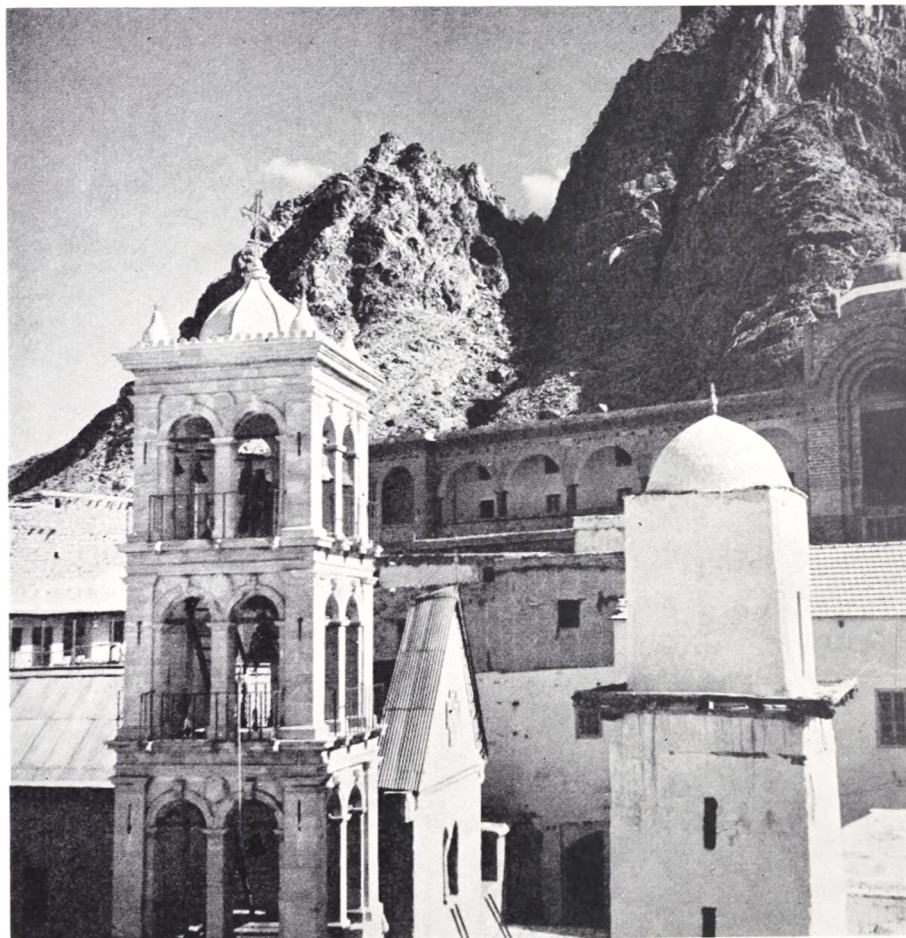

Fig. 7. Klokketårn og minaret, der smykker henholdsvis kirke og moske, side om side inden for St. Katharinaklosterets fæstningsmure.

Fig. 8. Detalje af Fig. 1. Hejseværket i klosterets nord-østlige mur. Man ser bådmandsstolen og den højsiddende åbning i muren.

Von Haven og Carsten Niebuhr ville blive indladt ved hjælp af et hejseværk. En bådmandsstol ville blive nedhejset fra et bislag anbragt 9 meter oppe på muren, og hejset op igen ved hjælp af et svært ankerspil af træ, som krævede fire mands betjening. Hvis de blev indladt! Gennem et hul i den svære mur skulle de to rejsende først aflevere deres introduktionsskrivelse. Muren var så svær, at hænderne fra to strakte arme kun med største vanskelighed kunne nå hinanden. Den introduktionsskrivelse, man afleverede, var udfærdiget allerede i Konstantinopel, hvor ekspeditionen havde opholdt sig på nedrejsen, inden man fortsatte til Cairo. Den var underskrevet af en forhenværende ærkebiskop over Sinai stift. Man havde anset denne introduktionsskrivelse for at være fuldt tilstrækkelig, og ikke under det et år lange ophold i Cairo fundet det nødvendigt at få den ratificeret af eller suppleret med en følgeskrivelse fra den på det tidspunkt fungerende ærkebiskop over verdens mindste selvstændige kirkesamfund. Dengang som nu havde han bopæl i Cairo.

Von Haven og Carsten Niebuhr får introduktionsskrivelsen u-åbnet leveret tilbage gennem det snævre hul i muren. Den anses ikke for tilstrækkelig værdifuld til at give adgang til klosteret. Med uforrettet sag må de to mænd altså vende tilbage til Faranoasen, hvor deres arabiske ledsagere og førere venter dem. Carsten Niebuhr har dog fået lejlighed til at tegne et par skitser af den kubiske, helt tillukkede klosterfæstning, anbragt som en kæmpeterning i en lille dal midt i de vilde bjerge. Med

en fører lykkes det ham også at nå halvejs op ad Sinai-bjerget eller Djebel Musa. Så vil føreren ikke længere. Carsten Niebuhr når ikke toppen.

Med undersøgelsen af de indskrifter, man allerede på det tidspunkt var klar over fandtes på halvøen, går det ikke meget bedre. På uturen fører araberne med vilje de rejsende forbi Djebel Mokateb efter mørkets frembrud. På hjemturen får Carsten Niebuhr under et kort ophold lejlighed til at aftegne visse af indskrifterne, men langt fra i det omfang, han ønsker. Sinai-indskrifterne var det forbeholdt en senere tid at stifte bekendtskab med. Den mærkelige skæbne, der skulle følge denne tragiske danske ekspedition til Det lykkelige Arabien, synes allerede under besøget på Sinai-halvøen og ved St. Katharina-klosteret at tage sin begyndelse.

Blandt de sager, Carsten Niebuhr hjembragte fra sin lange rejse, hvorfra han som den eneste overlevende af de seks deltagere vendte hjem 1767, er et træsnit, om hvilket han oplyser: „Ich kaufte zu Kahira einen griechischen Holzschnitt, aut welchem die Berge Sinai, Horeb und St. Catharina eben so abgebildet sind. Es scheint, dass die griechischen Mönche noch bis jetzt keine bessere Zeichnung von dieser merkwürdigen Gegend haben, welche sie doch schon seit vielen hundert Jahren bewohnen.“

Det synes som dette træsnit må være en replik eller en gengivelse af en af St. Katharinaklosterets ikoner, der idag (1966) er ophængt på væggen lige inden for og modsat den idag eksisterende lille indgangsport.

Von Haven og Carsten Niebuhr fik ikke adgang til St. Katharina-klosteret men måtte forlade den barske bjergegn med uforrettet sag. Mere held fulgte 100 år senere den tyske videnskabsmand Konstantin von Tischendorf fra universitetet i Leipzig.

Han besøgte første gang klosteret i 1844. Det er omtrent 50 år efter, at Frankrigs førstekonsul, Napoleon, i sammenhæng med sin kortvarige erobring af Ægypten (1798–1801) invaderer Sinai-halvøen og gennem sin general Jean-Baptiste Kléber sender et korps til St. Katharina-klosteret for at reparere den mest udsatte af fæstningsmurene, den nord-vestlige.

Ifølge hans egen beretning finder von Tischendorf under sit første besøg i klosteret i dettes meget gammeldags indrettede og brandfarlige bibliotek, en del beskrevne pergamentsider liggende i en stor kurv med gamle kasserede skrifter, der ligesom to foregående er dømt til at kastes på ilden. Ved nærmere undersøgelse viser disse store håndskrevne pergamentsider sig at være dele af Det gamle Testamente skrevet på græsk. Af munkene får von Tischendorf tilladelse til at medtage 45 pergamentsider, som han senere publicerer, til ære for sin tyske velynder under betegnelsen Codex Frederico Augustanus. Omtrent ti år senere, i 1853, vender von Tischendorf tilbage til klosteret i håb om at supplere sit fund, men uden held. I 1859 vender han tilbage for tredje gang, denne

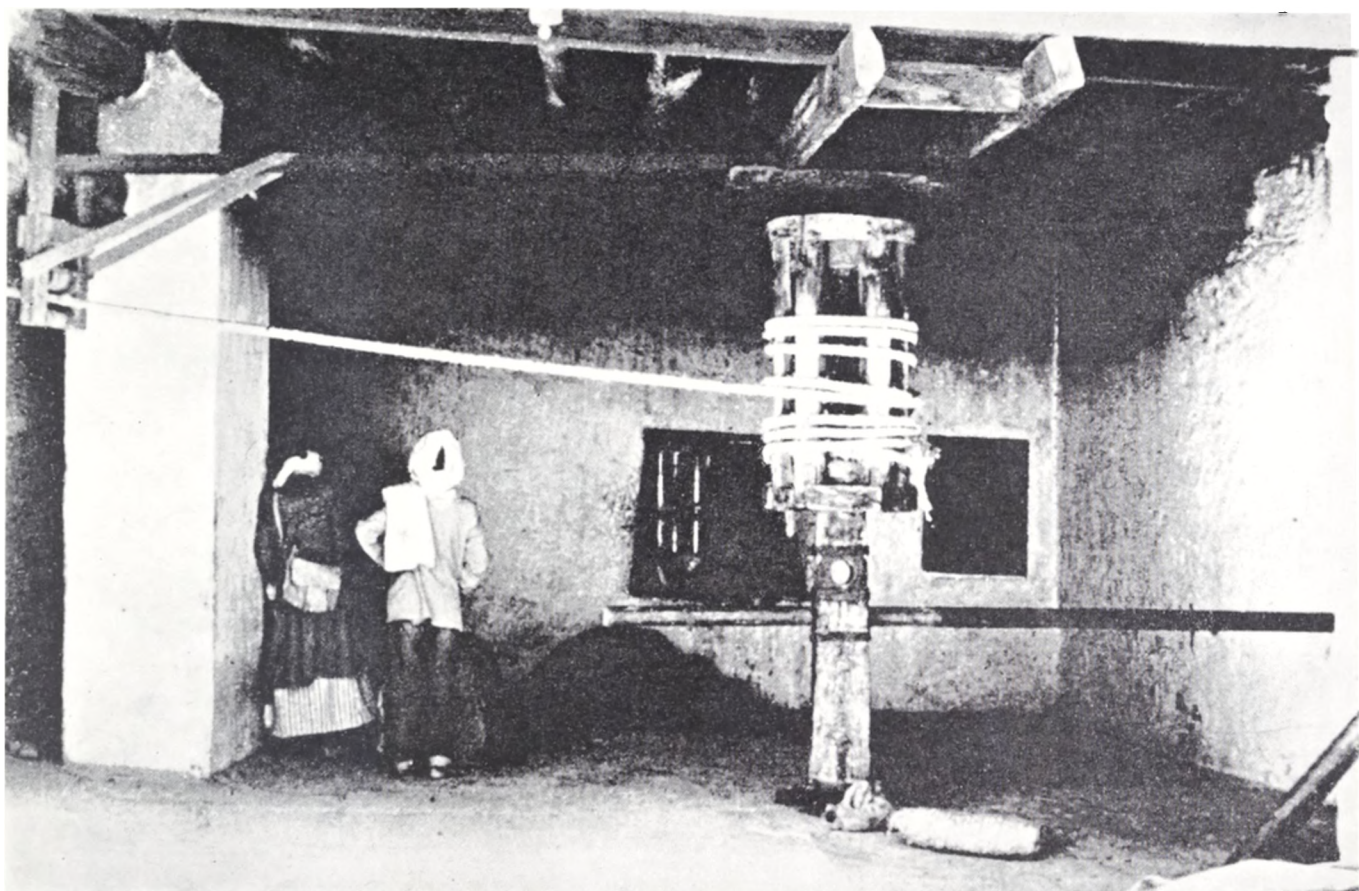

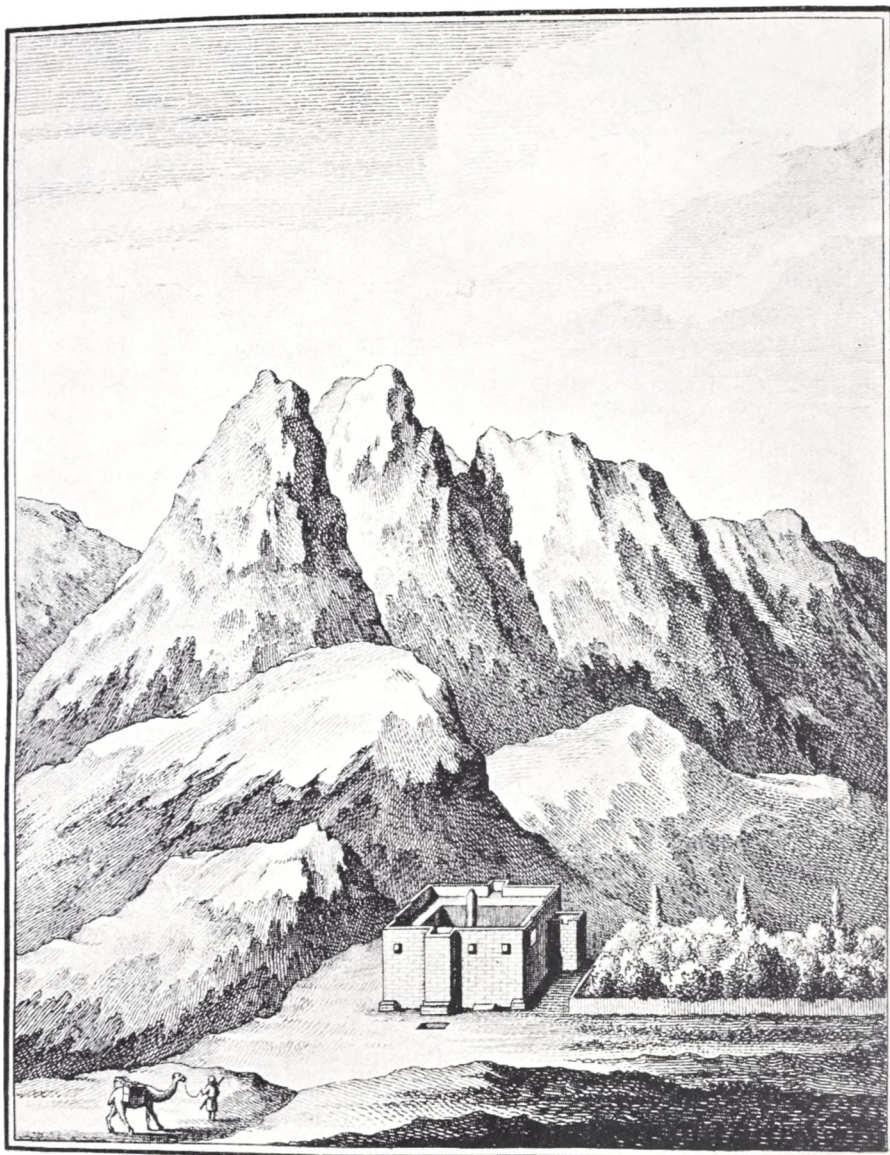
Fig. 9. Hejseværkets ankerspil som det stadig fungerer den dag i dag ved ophejsning af varer og andre genstande, der af deres størrelse forhindres i at passere den smalle indgangsport.

gang udsendt af den russiske zar, Alexander II. Ifølge von Tischendorfs egen beretning er det denne gang på en hylde i kokkens rum og omviklet med et rødt klæde, at han finder så mange pergamentsider, at de tillige med de tidligere fundne udgør størstedelen af Det gamle og hele Det nye Testamente skrevet på græsk med fire kolonner på hver side. Mod behørig kvittering, udfærdiget på græsk og dateret september 1859, opnår han af klosterets munke tilladelse til at medtage sit fund til konservering og videre studium.

Manuskriptet – senere betegnet som Codex Sinaiticus – siges at være en af de halvtreds afskrifter af Biblen, som i året 331 på foranledning af kejser Konstantin den Store og under opsyn af Eusebius, ærkebispnen af Caesaria, blev udført i Konstantinopel. Da kejser Konstantin den Store betragter sig som grundlægger af Sinai-klosteret, sendes en af afskrifterne hertil.

Det af von Tischendorf fundne og af ham fjernede manuskript kommer imidlertid aldrig tilbage til St. Katharina-klosteret. Den 19. november 1869 overrækkes det til Zaren af Rusland. Da Det russiske Rige senere under revolutionen, omtrent hundrede år senere, mangler penge, bliver manuskriptet solgt. I 1933 køber British Museum i London hånd-

Fig. 10. Carsten Niebuhrs gengivelse af St. Katharinaklosteret. Kobberstik i Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Erster Band, Tab. XLVII, Kopenhagen 1774.

skriftet for den dengang ganske anseelige sum af 100.000 engelske pund, hvilket vil sige 2 millioner danske kroner. Som det ene af de tre ældste eksisterende bibel-håndskrifter udgør Codex Sinaiticus idag en af British Museums største skatte.

I St. Katharinaklostrets bibliotek findes idag von Tischendorfs erklæring i engelsk oversættelse og indrammet opsat på væggen. I de senere år er biblioteksfløjen blevet nyindrettet og bibliotekets indhold behørig sikret. Fra zaren modtog man i sin tid en fotograferet kopi af Codex Sinaiticus, der fremvises, ligesom bibliotekets nuværende største skat, Syrus Sinaiticus, en afskrit på syrisk af Det nye Testamente fra 772, rigt illumineret og skrevet med gylden skrift på kridhvidt pergament.

ΟΙΚΑΙΓΑΜΙΚΟΝΤΑΙ
 ΟΙΛΕΚΧΙΑΣΙΩΘΩΝ
 ΤΕΤΟΥΑΙΩΝΟΟΕ
 ΚΕΙΝΟΥΤΥΧΕΙΝΚΑ
 ΤΗΣΑΝΑΚΤΑΩ
 ΤΗΣΕΚΝΕΚΡΩΝΤ
 ΤΕΤΑΜΟΥΣΙΝΟΥΤΕ
 ΓΑΜΙΖΟΝΤΑΙΟΥΤΕ
 ΓΑΡΑΠΟΘΑΝΙΝΕΤΙ
 ΔΥΝΑΝΤΑΙΙΣΑΓΓΕ
 ΛΟΙΓΑΡΕΣΙΝΚΑΥΙ
 ΟΙΘΥΕΙΣΙΝΤΗΣΑ
 ΝΑΚΤΑΩΣΥΙΟΙ
 ΟΝΤΕΣΟΤΙΔΕΕΤΕΙ
 ΡΟΝΤΑΙΟΙΝΕΚΡΩ
 ΚΑΙΜΩΣΗΣΕΜΗ
 ΝΥΓΕΝΕΙΠΤΗΣΒΑ
 ΤΟΥΩΣΛΕΓΕΙΚΝΤ
 ΘΝΑΒΡΑΑΜΚΑΙΘΝ
 ΙΣΑΚΚΑΙΘΝΙΑΚΣ
 ΘΣΒΕΟΥΚΕΣΤΙΝ
 ΝΕΚΡΩΝΑΛΑΚΕΤ
 ΤΩΝΠΑΝΤΕΣΓΑΡ
 ΑΥΤΩΣΩΣΙΝ
 ΑΠΟΚΡΙΘΕΝΤΕΣΑΙ
 ΤΙΝΕΣΤΩΝΓΑΜΙ
 ΜΑΤΕΩΝΒΙΠΑΝΑ
 ΤΩΔΙΑΚΚΑΝΚΑ
 ΛΩΣΕΠΤΑΟΜΚΕΤ
 ΓΑΡΕΤΟΛΜΩΝΕΤ
 ΡΩΤΑΝΑΥΤΟΝΟΥ
 ΕΙΠΕΝΑΕΠΙΡΟΝΑΥΤ
 ΤΩΣΛΕΓΟΥΣΙΤΟΝ
 ΧΗΕΙΝΑΙΑΔΔΥΝΗ
 ΑΥΤΟΣΓΑΡΑΔΔΕ
 ΕΙΕΝΒΙΒΛΩΥΑΜΕ

Fig. 11. Fra en side af Codex Sinaiticus. Fjernet fra St. Katharinaklosteret af Konstantin von Tischendorf 1859 og skænket til Zaren af Rusland, hvorfra manuskriptet, der udgør størstedelen af Det gamle og hele Det nye Testamente skrevet på græsk med fire kolonner på hver side, i 1933 blev købt af England og nu findes på British Museum, London.

Mere heldige end von Haven og Carsten Niebuhr skulle to andre udsendinge fra Danmark blive godt halvandet århundrede senere. Det er professor dr. phil. Carsten Høeg og daværende stud. theol. A. Varming. Fra den 5. til den 12. december 1931 opholder de sig i St. Katharinaklosteret for at få lejlighed til at undersøge klosterets skat af gamle byzantinske musik-håndskrifter. Store vanskeligheder har de stået overfor i Cairo i kong Fuads Ægypten. Dels med hensyn til transporten, der omsider kommer til at foregå i to store og til ørkenkørsel noget upraktiske automobiler ned igennem Sinai-halvøen. Dels med hensyn til tilladelse til affotografering af håndskrifterne. Transportvanskelighederne overvindes, men tilladelsen til affotografering af håndskrifterne er det trods gentagne henvendelser umuligt at opnå hos den græsk-orthodokse ærkebiskop over Sinai stift, der dengang som idag bor i Cairo. Man må nøjes med de fotos af ringe kvalitet, der kan fremstilles af klosterets munke.

Et meget vigtigt fund bliver dog gjort. På bagsiden af et evangeliar finder Carsten Høeg en lille „opskrift“, der ved anvendelsen af en senere, i Danmark vel bekendt notation, giver nøglen til den hidtil uforståede notation i de perikopebøger, d. v. s. evangelietekster der er beregnet til at messes under gudstjenesten.

Denne „nøgle“ fundet i St. Katharinaklosterets bibliotek var rigeligt ekspeditionen værd til det fjerne og på det tidspunkt ikke alt for velvilligt indstillede munkesamfund.

Hovedbygningensværket i St. Katharinaklosterets, hvad byplan angår aldeles uoverskuelige middelalderanlæg er selve den treskibede byzantinske basilika, diagonalt placeret med indgang i vest og apsis i øst. Apsismosaikken, der fremstiller Transfigurationen efter hvilken basilikaen har navn, står fuldt på højde med øvrige byzantinske mosaikker, tiltrods for at den er at finde så fjernt fra den byzantinske kunsts centrum. I hovedskibet er loftet fladt, malet blå og dekoreret med gyldne stjerner. Det bæres af tolv svære granitøjler, en for hver måned, forsynet med lotuskapitæler. Efter sigende omslutter hver søjle de jordiske rester af en troens martyr. I modsætning til kejser Justinians hovedbygningensværk, kirken for Den guddommelige Visdom, Hagia Sofia i Konstantinopel, har Transfigurations-basilikaen inden for St. Katharinaklosters mure aldrig været omdannet til islamisk moske. Den er heller ikke som Hagia Sofia i Konstantinopel i dag dømt til et museums, af religionen og kulten forglemt og forladt tilværelse.

Ufatteligt rige gaver er igennem tiden af fromme landes fyrster og af pilgrimme bragt til dette fjerne helligsted. Seks kæmpestore og tyve mindre lysekroner af messing, guld og sølv hænger i kæder ned fra loftet. Billedvæggen, ikonostasis, er smykket med pragtfulde ikoner og foran denne står to kæmpestore lysestager, der hver hviler på sin knælende bronze-løve. I basilikaen anvendes kun levende lys, til trods for at klosteret har sit eget lille elektricitetsværk. En sølvsarkofag er skænket

Fig. 12. Hovedskibet i Transfigurationsbasilikaen med dets overdådige udsmykning.

af russiske tilhængere af den græsk-orthodokse kristendom. Den tjener til opbevaring af en del af de kostbarheder, der er skænket til klosteret. Katedralens helgengrav er marmorsarkofagen, der – dækket med et kostbart silketæppe – rummer de jordiske rester af jomfruen fra Alexandria, St. Katharina, efter hvem klosteret har navn.

Fra de to kapeller, der ligger ved katedralens apsis, er nedgang til klosterets vigtigste bygning, selve klosterets hjerte, det omtrent en halv meter dybere liggende kapel, som er helliget selve Den brændende Tornebusk.

Som bekendt er det inden for den kristne kirke skik og brug, at mænd blottes hovedet og kvinder tildækker deres, når man betræder hellig grund. Fodbeklædningen spiller i denne sammenhæng ingen rolle. Som eneste helligsted inden for den kristne verden forlanger det lille kapel for Den brændende Tornebusk i St. Katharinaklosteret i lighed med hvad der forlangtes af Moses, at man „drager sine sko af“ før man betræder kapellets røde tæppe.

En sølvplade i gulvet omgivet af en niche, der afsluttes med en kuppel, markerer det sted, hvorfra tornebusken i sin tid rejste sig. Idag er den endnu eksisterende og levende busk ført uden for kapellet, hvor den står med grønne, friske blade skærmet af et gitter. For at man ikke på sin vandring rundt i klosteret skal gå den beskedne busk intetanende forbi, er på gitterets tremmer anbragt en plade, hvorpå man læser „The burning Bush“. Den angives at være en brombærbusk, der imidlertid hverken bærer blomster eller frugt, men ellers trives så godt, at munkene med passende mellemrum må beskære den. En busk af samme art siges

ikke at eksistere andre steder på Sinai-halvøen. Over sølvpladen brænder selvfølgelig en evig flamme i en olielampe. I nichen over sølvpladen rejser sig et alterbord båret af fire snoede søjler. Over alterbordet er imidlertid ikke som man skulle forvente anbragt en altertavle eller et krucifiks. Derimod vender her et lille vindue ud mod verden uden for, ud mod de vilde, nøgne bjerge øst for klosteret. Igennem en kløft i et af disse modstående bjerge falder solens stråler én gang om året, den 23. marts, ind igennem vinduet i Den brændende Tornebusk's kapel.

Fig. 13. Det brændende Tornebusks Kapel, der ikke må betrædes med fodtøjet på. I gulvet sølvpladen, der dækker buskens rødder. Herover ophængt evigt brændende olielamper. Over alterbordet ses vinduet ud mod Korsets Bjerg, hvorfra igennem en åbning i bjergets top én gang årligt, d. 23. marts, en solstråle rammer tornebusken og falder ind igennem vinduet og rammer alterbordet i kapellet.

Fig. 14. Detalje fra Fig. 1. Solstrålen passerer gennem åbningen i Korsets Bjerg og rammer Den brændende Tornebusk, hvori ses Jomfru Maria med Barnet samt en engel, der personificerer den stemme, der fra Tornebusken taler til den knælende Moses.

Et kors er rejst på toppen af dette bjerg, der af nomaderne kaldes Djebel as-Salib, Korsets Bjerg.

Selve kapellets indre er som et juvelskrin. Nichen er dækket med vidunderlig mosaik og enestående ikoner er ophængt på væggenes blå fliser, der modtaget et genskin af gulvets røde tæppe.

En absolut modsætning til den ophobning af gods og guld, der belyst af vokslys fylder de kristne kultsteder som katedralen, kapellet for Den brændende Tornebusk og de øvrige tyve kapeller inden for St. Katherinaklosterets areal danner den hvidkalkede muslimske moske. Nøgen med undtagelse af gulvets tæppe, med to lyseblå bannere lænet op ad væggen – et på hver side af den uudsmykkede niche, der markerer *qibla*, bederetningen mod Mekka, modtager dette asketiske interiør den andagtsøgende.

Fra moskeens firkantede, kuppelkronede minaret lyder trosbekendelsen og opfordringen til bøn udtalt med en menneskestemme. Fra den kristne campanile kalder to gange i døgnet kirkeklokkerne klosterets græsk-orthodokse munke sammen til de timelange religiøse messer. Også en anden stemme lyder imidlertid fra det kristne kirketårn. En meget gammel stemme og meget vellydende. Kl. 3,30 om morgenen, når munkene vækkes til den første messe, suppleres kirkeklokkernes klang af de harmoniske højere og lavere toner fra en slags xylofon. En etage lavere end kirkeklokkerne er i kæder ophængt en tre meter lang, en halv meter bred og ca. ti centimeter tyk træbjælke, der bearbejdes med en træhammer. Denne „nakus“ er en meget gammel form for signal indenfor den østlige kristne kirke og altså ved siden af kirkeklokkerne bibeholdt i St. Katharinaklosteret.

Flere veje fører fra klosteret og op til den top i det bagved liggende bjergmasiv, hvor kristendommens kapel og islams moske findes anbragt side om side i respekt for og anerkendelse af samme profet, og som derfor betegnes Djebel Musa, Mosesbjerget. Det bjerg hvor Moses efter traditionen modtog Lovens Tavler.

Den længste men også den mest bekvemme vej udgår fra klosterets syd-østlige hjørne og fører op igennem en dal, hvorfra den bagom bjergmasivet, i blide zig-zag stiger tilvejs. Vejen er så relativ magelig, at den kan anvendes af kameler, dette ørknens skib, der åbenbart også går i bjerge. I halvtredie time bærer det til vejrs, medens verden, som den må have set ud på Skabelsens første dag med nøgne bjerge lysende i alle farver, breder sig ud i stadig større og større vidder. Der er dog sat en grænse selv for kamelers anvendelighed. De sidste 600 skridt, der er udhugget som trin – meget høje trin – i klippen, må tilbagelægges til fods.

Pladsen med de to små bygninger på bjergets top er forbavsende lille. Hver søndag går klosterets munke herop for at holde andagt i det lille kapel, der ellers holdes lukket. Moskeen, hvis halvrunde bedeniche springer frem over bjergetoppen, og som har kunnet ses på hele vejen op,

er åben ind til det asketiske interiør. En gang om året ofrer muslimerne her et får.

Nedstigningen foregår ad 4300 klippetrin på den side af bjerget, der kan ses fra klosteret. Man passerer igennem den klippeport, hvor munken St. Stephanus indtil sin død i året 580 havde sit stude, og hvor han modtog pilgrimmene. Eneste hvile under den stejle nedstigning ad de høje trin giver passagen over det lille plateau, hvor et par meget gamle og meget høje cypresser markerer eksistensen af vand. Her ligger profeten Elias' kapel klemt op imod den nøgne, stærkt foldede bjergside. Også profeten Elias kom jo til Horeb, Guds Bjerg. (1. Kongernes Bog, 19:8).

Enkelte steder i de øde bjerge, hvor der findes nedsivende vand fra vinterens snefald, er anlagt små haver, der passes af klosterets tjenere, de allerede nævnte *gabaliya*. Den største have er dog klosterets egen. Den ligger på klosterfæstningens nordvest-side, og var, efter hvad Carsten Nibuhr oplyser, i 1762 forbundet med det dengang helt lukkede kloster ved en underjordisk gang. Her vokser cypresser, acacier, daddelpalmer, oliventræer og vinstokke. Her dyrkes grøntsager; og i et aflukke holdes kalkuner og høns. Hvad klosteret ellers skal have af forsyninger, som ris og brødkorn, har det mulighed for at modtage fra Ægypten via et-Tor, havnen ved Golfen.

Klosterhaven repræsenterer smaragdgrøn frugtbarhed og groende liv i det øde bjerglandskab. Dødens hus, benhuset, ligger imidlertid også inden for havens område. Det indeholder, fordelt i to små hvidkalkede rum, skeletterne af alle de munke, som klosteret har huset, og som er døde dér i løbet af de 1400 år, klosteret har eksisteret. Skeletterne af martyrer og ærkebiskopper hviler hver for sig i træskuffer med navneplader på. Disse skuffer er at finde i det første rum. I det andet ligger skeletterne frit fremme, og her råder en gennemført og højst makaber orden. I det ene hjørne rejser sig kraniernes hundredetallige pyramide. Kranie er stablet oven på kranie fra gulv til loft. I det andet hjørne ligger armknoglerne med hændernes knogler siddende på. I det tredje alle benknoglesystemer med fodknogler på. Uden for benhuset ligger det lille stykke jord på fire kvadratmeter, der fungerer som midlertidig begravelsesplads for de afdøde, indtil de, efter passende tid er forløbet kan optages og deres jordiske rester fordeles i de allerede eksisterende skeletbunker.

Som vagt for disse skelethobe i klosterets benhus sidder munken St. Stephanus. I samme dragt og i samme stilling, som han i sin tid var at finde ved klippeporten nær bjærgets top, sidder han. Under hans kutte stikker hans ene skeletfod frem, og ud af kuttens hætte bøjer sig hans nøgne kranie.

Antallet af munke inden for klosteret har igennem tiden været højst forskelligt, ligesom der har været perioder, hvor klosteret har måttet forlades helt. Størst antal munke inden for St. Katharinaklosteret fandtes i 1400-årene. Antallet siges at have været ca. 400. I dag (1966) er kloste-

ret langt fra fuldt besat. Tværtimod. Kun 12 munke, hovedsagelig af græsk oprindelse, bebor og anvender det store og komplicerede klosteranlæg.

Foruden munkene er der inden for klosteret plads til pilgrimme. Op til hundrede besøgende ad gangen kan huses i klosterets to gæstefløje. Man kan som pilgrim eller almindelig besøgende imidlertid kun opnå et sted at sove og vand at drikke. Det sidste fra en af klosterets tre kilder, Mosesbrønden, St. Stephanusbrønden og brønden viet til Den brændende Tornebusk. Al proviant såvel til opholdet i selve klosteret som til turen ned igennem Sinaihalvøen må medbringes.

Trods munkenes eksistens, trods alle de aktiviteter, der nødvendigvis må finde sted i mølle, bageri, oliepresse og køkken, trods tilstedeværelse af besøgende i gæstefløjenes spartansk udstyrede små dobbeltværelser, virker klosterfæstningen øde og mennesketom, som var den kun beboet af sorte katte, der glider lydløst ud og ind. På biblioteksfløjens flade tag står man ansigt til ansigt med de nøgne bjerges uhyre tavshed. I den ovenud tørre og ovenud klare luft sænker stilheden sig og lukker sig som en klokke. Ikke engang lyden af rindende vand bryder stilheden. Hvad der findes af kilder inden for klosterets område er hørt op at mumle. De er tæmmet til stille, dybe brønde.

Det var endnu ikke blevet morgen, da vi skulle forlade St. Katharina-klosteret. Østhimlen var perlebleg over de sorte bjerge. Og her hang måneseglet. Lysende gult og liggende, som det ses på disse breddegrader. Kanten af hele måneskiven anedes som en ganske fin cirkel, der fortsatte måneseglet. En ørenring ophængt i det blege rum.

Fig. 15. Munk fra Sinai-klosteret med et af klosterets uvurderlige håndskrifter.

Siden seksdageskrigen i Juni 1967 har Sinai-halvøen været besat af Israel. Herved er Israel kommet i besiddelse af et af de ældste kristne klostresamfunds residens, det græsk-orthodokse St. Katharinakloster. Højt værdsat af såvel kristne som muslimer gennem hele dets eksistens, er dette, det ældste aktive kristne kloster nu kommet inden for rammerne af en teokratisk jødisk stat.

Udvandringen fra Ægypten, de fyrretyve år i Sinais ørken, Moses foran Den brændende Tornebusk og Moses på Sinai Bjerg, hvor han modtager Lovens Tavler. For Kristendommens tilhængere er alt dette bibels-historie. En del af disse beretninger findes også i Koranen, Islams hellige skrift. Men for jøderne er alt dette fædrelandshistorie.

Hvilken plads, hvilken betydning og hvilken skæbne vil St. Katharina-klosteret, grundlagt omkring Den brændende Tornebusk, få i fremtiden?.

Botanikeren som arkæolog

Den døde og den levende flora som historiske kilder

Der er tradition for at opdele videnskaberne i to hovedgrupper – de humanistiske og de naturvidenskabelige – på fransk: „les lettres“ og „les sciences“. Der er også tradition for at tilmåle naturvidenskaben en høj grad af eksakthed – præcision og objektivitet over for studieobjektet, medens de humanistiske videnskaber udmærker sig ved en mindre stram metode. Deres dyrkere indrømmer, at forskeren ikke kan adskilles fra det, han udforsker, og at hans subjektive holdning til omverdenen naturligvis må give subjektive resultater. „Historien eksisterer kun ved historikeren,“ siger historikerne; men de kan – som mange andre humanister – trøste sig med, at „the proper study of mankind is man himself.“

Fig. 1: Ind gennem Eriksfjord, et par km før Brattahlid.

Der opstod – navnlig i det 19. århundrede – et konkurrencebetonet skisma mellem de to retninger. Stridsøksen er vistnok ikke helt begravet endnu, men sandheden er, at videnskabelig erkendelse i vore dage har bøjet de to retninger mod hinanden. Albert Einsteins og Niels Bohrs virke inden for naturvidenskaben har gjort det klart, at selv den såkaldte exakte videnskab må regne med det menneskelige moment – og humanisterne? Ja, de har erkendt, at også naturvidenskabelige metoder kan tages i brug, når det gælder udforskningen af mennesker og deres fortid.

Studiet af menneskets oprindelse har siden Darwins tid mere været en opgave for zoologer og antropologer end for historikere og arkæologer; men hvor går grænsen i grunden? Ingen ved det. Hertil kommer, at mennesket ned gennem tiden har eksisteret i et naturbestemt miljø, som det nok har kunnet påvirke, men som igen har påvirket mennesket. „Floddalskulturer“ er et historisk fænomen, men *floddale* kan kun forstås ud fra geografiske og geologiske forudsætninger.

Arkæologi, kulturhistorie og etnografi – Nationalmuseets virkeområder – regnes for humanistiske videnskaber, men de har grænseområder fælles med naturvidenskaben. Hvor ville arkæologien have været henne, hvis ikke naturforskeren Japetus Stenstrup for mere end hundrede år siden havde leveret en klar opdeling af Danmarks tidlige forhistorie på grundlag af den skiftende plantevækst, han fandt afspejlet i moserne? I erkendelse heraf har man i nyere tid oprettet et „mosegeologisk laboratorium“ under Nationalmuseet, siden ændret til Nationalmuseets naturvidenskabelige Afdeling. Det begyndte med pollenanalyser – siden kom hertil kulstof-14 dateringen og den særlige bestemmelse af træsorter.

De to følgende artikler viser imidlertid, at naturvidenskaben ikke alene kan træde ind i billedet, når det drejer sig om fænomener i en fjern oldtid, hvor vi må kradse de spredte vidnesbyrd op med neglene, men også når det angår en så ellers vel oplyst periode som middelalderen.

Nordboernes landnam under mikroskop

Af BENT FREDSKILD

Da Erik Røde og hans folk i 985 eller 986 stævnedede ind gennem Tunugdliarfik – Eriksfjord – mødtes han af den frodige sydgrønlandske natur. Om styrbord havde han få kilometer fra bunden af fjorden de stejle skrænter på begge sider af den store smeltevandselv fra indlandsisen, mens han om bagbord så den mere end én km lange slette, der fik ham til at standse og tage land (fig. 1 og 2).

Fig. 2: Brattahlid-sletten.

Med sig bragte han folk og fæ, men ubemærket slæbte de og deres efterfølgere andre levende landnams„folk“ i land: ukrudt. Det er just ikke den slags dagligdags banaliteter, sagaerne er fyldt med – der er ikke noget rigtig heroisk ved at luge pileurt og enårig rapgræs foran sit hus, ikke noget at tale meget om dén vinter – derfor skal på de kommende sider berettes om, hvordan naturvidenskabelige undersøgelser kan fortælle om naturforholdene før og efter landnam'et og kan give stof til en „nordboplanternes saga“.

Da udgravningen af Tjodhilds kirke startede i 1962, assisterede Nationalmuseets naturvidenskabelige Afdeling, dels ved undersøgelser af åbne profiler i de små moser på Brattahlid-sletten, dels ved borer i søer og kær. De kommende oplysninger er et første resultat af bearbejdelsen af noget af det hjembragte materiale.

350 m bag den nordlige gård med den store hal (fig. 8, F) – den, der fejlagtigt kaldes „Eriks hal“, selv om dén Erik garanteret aldrig har sat sine ben i den – ligger et halvt hundrede meter hævet over Brattahlid-sletten et fugtigt kær, dækket af star og kæruld og med en bræmme af

Fig. 3: Mere end mandshøjt pilekrat nær Brattahlid.

dværg-snerre (*Galium brandegei*) langs bredden (fig. 8, A). På de 3 sider stiger terrænet ind mod land, men ud mod sletten er lavningen begrænset af en kun få meter bred tærskel, der blot hæver sig få decimeter over kærret, og hvorigennem der er en smal afløbsrende. Under kærrets fugtige overflade skjuler sig 20 cm sumptørv og derunder 2 m gytje, afsat på bunden af den dam, der opstod ved isens bortsmelten for ca. 8000 år siden.

Igennem disse lag blev der boret, og i borekernerne blev en serie ærtestore pollenprøver udtaget med kun 2¹/₂ cm's mellemrum. 43 af prøverne er analyseret, d. v. s. at der i hver prøve er bestemt mindst 1000 pollen. Ved at se på ændringerne i mængden af de enkelte arters pollen op igennem lagene – og dermed gennem tiden – får man et indtryk af planternes

indvandring, af klimaændringerne o. s. v., men her skal kun gives en beskrivelse af landet omkring Brattahlid, som det så ud før landnam'et.

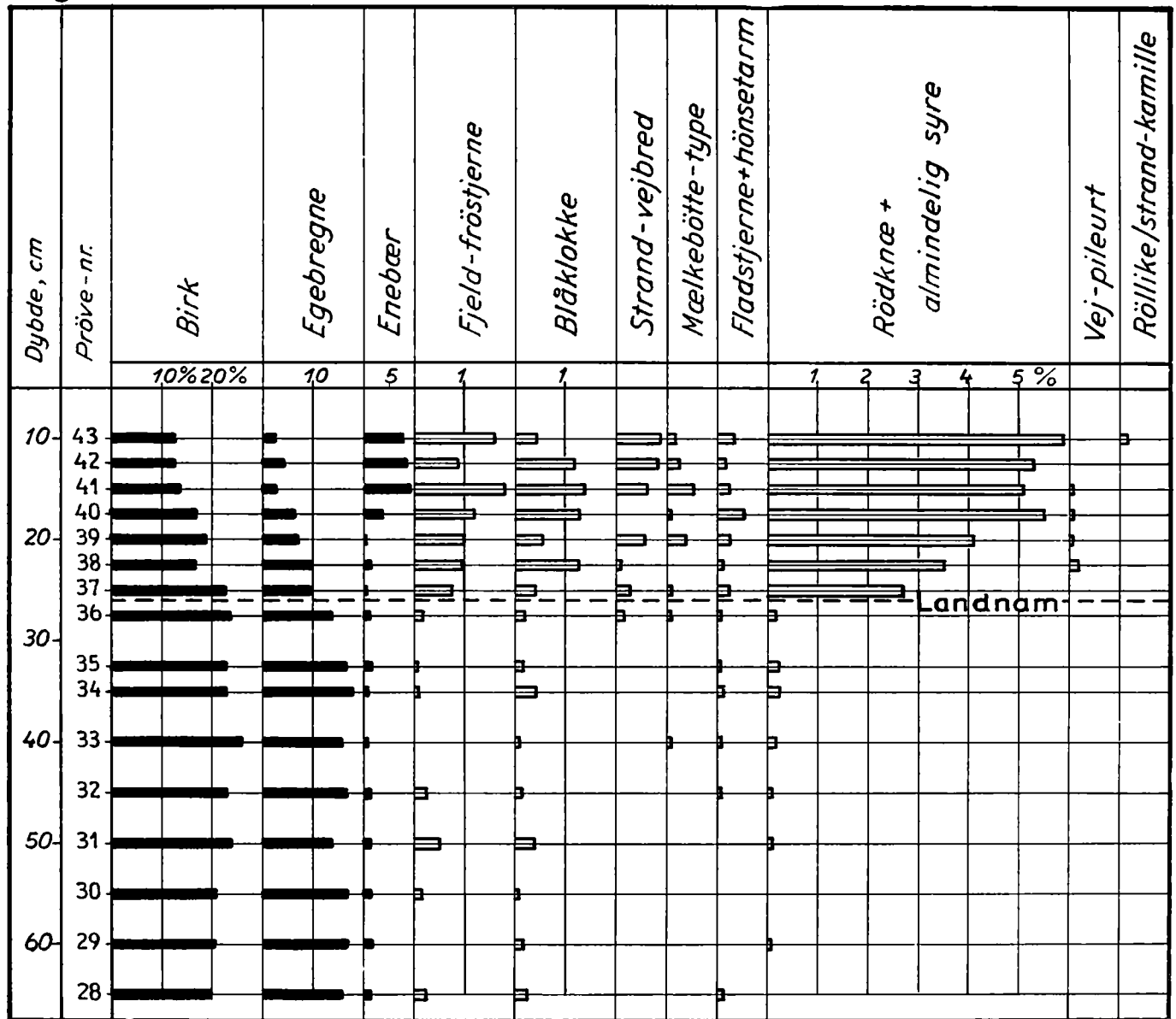
I dalene fandtes en skov af vel 4–6 m høje birketræer – en åben skov, i hvis fugtige, mosrige bund den tredelte egebregne lyste op. Imellem birkene og langs elve og søer voksede den blågrå pil, der kan blive mere end mandshøj (fig. 3). På knapt så beskyttede steder afløstes dunbirken af kirtel-birk, og enebær ledsagede den. Begge disse buske bliver sjældent over en halv meter høje på Grønland, og hyppigt trykker de sig til klippeblokkene. Hvor end ikke disse dværgbuske kunne trives, dækkedes jorden af en hedeagtig vegetation domineret af græsser og iblandet en lang række urter. Derimod var de mange arter af lyngfamilien – tyttebær, revling, mosebølle o. s. v. – der ellers præger subarktiske egne, kun yderst sparsomt tilstede. På de fugtigste områder – i moser og kær – voksede star og kæruld. Disse og en mængde andre oplysninger kan læses af det pollendiagram, der er blevet konstrueret som resultat af de mange pollenanalyser. En stump af diagrammet vises nedenfor (fig. 4).

I 1–2 årtusinder før landnamstiden var der ikke sket store ændringer i plantedækket i egnen omkring „Galium-kæret“. De søjler, der angiver hvor mange procent pollen der er af den pågældende plante, er fra prøve til prøve nogenlunde lige lange. Men på én gang sker der drastiske ændringer, markeret ved den stiplede linie mellem prøve 36 og 37. Det er landnam'et, der sætter sit tydelige spor. Birkesøjlerne, der omfatter begge birke-arter, bliver kortere, og det er især den store dun-birk, der naturligt nok falder for nordboernes økser. Med den nære tilknytning, egebregnen har til birke„skoven“, bliver antallet af bregnesporer tilsvarende mindre. Til gengæld er der en lang række planter, der lukrerer ved skovrydningen, f. eks. fjeld-frøstjerne, strand-vejbred, forskellige tungeblomstrede kurvplanter med pollen af mælkebøtte-type samt grønlandsk blåklokke. For de 3 førstnævnte gælder i øvrigt, at de alle havde været almindelige i den første tid efter isens afsmeltning, men siden var blevet næsten fortrængt, da „skoven“ erobrede landet.

Enebær havde været den første busk, der prægede landet en tid lang, indtil den – formentlig af klimatiske årsager – i pollendiagrammet måtte afgive førstepladsen til birk, først til kirtel-birk, men ret snart til dun-birk. Men nu – fra prøve 40 – får den atter en chance for at præge pollenspektrene, og der er næppe tvivl om, at det er græsning, der betinger dette. Køer og får hindrer løvtræernes opvækst, mens de af letforståelige grunde går uden om enebær, et forhold, der i nutiden er velkendt i Skandinavien.

Den mest markante stigning viser imidlertid kurven for rødknæ og almindelig syre. Pollenmorfologisk er der stor lighed mellem arterne, og mange af de fossile pollen af denne type kan ikke bestemmes til art. Men begge arter er repræsenteret både før og efter landnam'et, dog med en tydelig overvægt for rødknæ. I løbet af kort tid øges antallet fra 1–2 pollen pr. 1000 til 1 pr. 20 pollen! Til sammenligning kan tjene, at i

Qagssiarsuk, "Galium-kær".

Bent Fredskild

Fig. 4: Udsnit af pollendiagram.

jyske jernaldersdiagrammer fra næsten skovløse områder med opdyrkede marker og overdrev findes ofte lignende mængder af rødknæ/syre-pollen.

Knapt så udpræget, men dog umiskendelig, er stigningen i pollen af fladstjerne/hønsetarm-type. Også her er der vanskeligheder med artsbestemmelsen, hvilket er så meget mere beklageligt, som både en lang række oprindelige grønlandske arter og også planter af europæisk herkomst hører hertil. Her tænker man først og fremmest på fuglegræs-fladstjerne, den ukrudt-art, der har den største udbredelse af alle over hele

jorden, og som også findes på vel hver eneste grønlandsk boplads i vore dage. Med denne art som mulig medvirkende årsag til stigningen i kurven er vi ved at nærme os problemet om nordboplanter, anskueliggjort ved de sidste to rubrikker i diagrammet, men forinden skal endnu et forhold omtales:

Der er altså i diagrammet mange karakteristiske ændringer, der direkte kan tilskrives nordboerne og deres virke. Men også søens naturlige vegetation undergår ændringer, og pindsvineknop, bukkeblad, krybende ranunkel og trefliget ranunkel breder sig på en måde, der – grafisk fremstillet – ikke står tilbage for rødknæ og syre. Disse arter vokser på ganske lavt vand, tildels på steder, hvor der ikke er åbent vand ud på sommeren, og det er nærliggende at tage det som et udtryk for, at søens bassin efterhånden var fyldt op af gytje, så sumpplanter kunne brede sig fra bredden ud over hele overfladen og omdanne den til en mose – et fænomen, der kendes fra naturen, og som er afspejlet i utallige pollendiagrammer. Det kan være forklaringen, men ved en sådan naturlig tilgroning plejer sumpplanternes søjler at blive gradvis større, mens de her pludselig forøges kraftigt, begyndende netop i den første prøve efter landnam'et. Det „tilfældige“ sammenfald er næppe tilfældigt, men snarere en følge af, at nordboerne har uddybet det naturlige afløb, der leder direkte ned til nogle ruiner lige inden for „Eriks hal“, og derved pludselig har sænket søens vandstand.

At de i høj grad har ledet vand derhen, hvor der var brug for det, fremgår af det system af overrislingsgrøfter, der endnu kan ses på Brattahlid-sletten. Således ses endnu tydeligt i terrænet hovedgrøften fra et af systemerne, der udgår fra en elv 4–500 m inde i landet – et ganske imponerende gravearbejde (fig. 6). Og i øvrigt havde mange af husene indlagt vand, idet en lille rende, kantet med og overdækket af stenfliser, gik fra bagsiden af huset tværs gennem et af rummene og ud på forsiden.

Men nu tilbage til de sidste 2 kurver, der viser forekomsten af henholdsvis vej-pileurt og røllike og/eller strand-kamille. Deres pollen dukker først op efter landnam'et, og der er ingen tvivl om, at de er blevet slæbt med af nordboerne, de er optrædende i „nordboplanternes saga“.

Den første linie i denne saga kunne være skrevet i 1828, da botanikeren Jens Vahl fandt blomstrende musevikke mellem ruinerne af bispesædet Gardar, det nuværende Igaliko. Denne plante er siden fundet endnu et par steder i samme område af Østerbygden, men stedse i tilknytning til nordboruiner, og fra begyndelsen har botanikerne været nogenlunde enige om at betragte denne art som indslæbt i nordbotid.

Det første kapitel blev imidlertid først nedskrevet i 1896 af docent, senere professor i botanik L. Kolderup Rosenvinge, der mente, at syv arter af blomsterplanter: vej-pileurt, fuglegræs-fladstjerne, hyrdetaske, enårig rapgræs, muse-vikke, klæg-siv og røllike uden tvivl er indslæbt, og heraf skulle nordboerne efter hans mening være ansvarlige for de

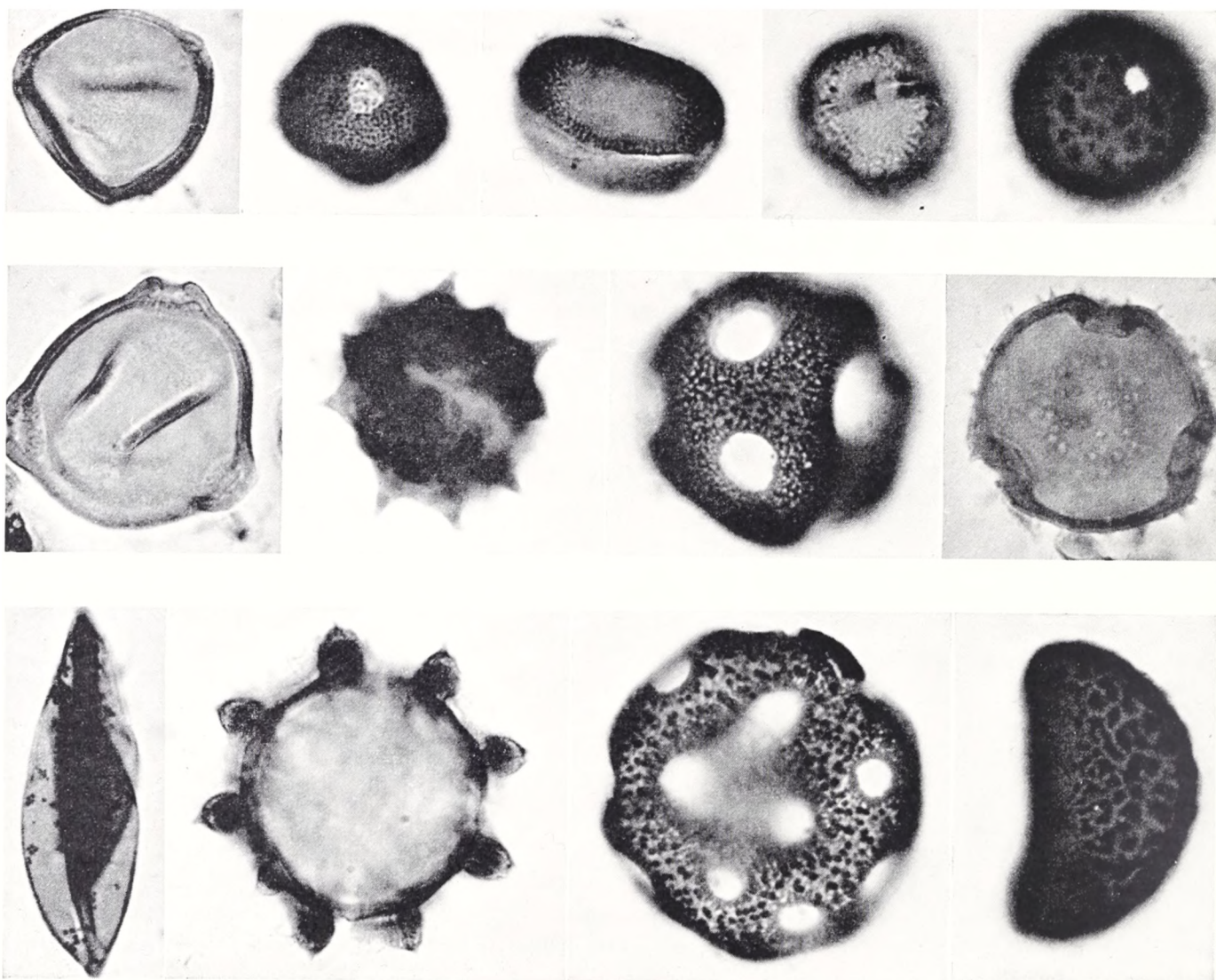

Fig. 5: Pollen fra „Galium-kæret“. Øverste række f.v.: kirtel-birk (*Petula cf. glandulosa*), fjeld-frøstjerne (*thalictrum alpinum*), vej-pileurt (*polygonum aviculare s.l.*), rødknæ (*rumex acetosella*), strand-vejbred (*plantago maritima ssp. borealis*). Midterste række: dun-birk (*betula pubescens*), røllike eller strandkamille (*achillea* eller *tripleurospermum*), fladstjerne eller hønsetarm (*stellaria* eller *cerastium*), blåklokke (*campanula gieseckiana*). Nederst: enebær (*juniperus communis ssp. nana*), mælkebøtte-type (*taraxacumtype*), fladstjerne eller hønsetarm (*stellaria* eller *cerastium*), tredelt egebregne (*gymnocarpium dryopteris*). 1000 x.

tre sidstnævnte, mens de andre fire først skulle være kommet til Grønland efter Hans Egedes tid.

Næste bidrager til sagaen var C. H. Ostenfeld, også professor i botanik. Havde Rosenvinge måske været næsten for beskeden, tog Ostenfeld til gengæld munden rigelig fuld, idet han postulerede, at ikke færre end halvtreds af de i 1926 kendte 390 grønlandske arter skulle være indslæbt af nordboerne. Et blik på pollendiagrammet er nok til at vise, at han f. eks. havde uret, når han tog dun-birk og almindelig syre med i listen. Han opstillede tre betingelser for, at en plante kunne betragtes som nordboplante: den skal på Grønland kun findes inden for nordbo-bygderne, den skal vokse på Island eller i det mindste i Norge, og den skal være hjemmehørende på steder, hvor der har været slået hø. Hans hovedsynspunkt var nemlig det, at når nordboerne fragtede kvæg til

Fig. 6: Brattahlid. I forgrunden til højre ses endnu tydeligt en af nordboernes overrislingsgrøfter.

Grønland, måtte de medbringe hø til foder undervejs, og „når skibene nåede til bestemmelsesstedet, blev de sandsynligvis halet på land for vinteren og rengjort, og hø-affaldet kunne således komme på land. Dette indebærer, at frø kunne komme til steder, hvor de kunne spire og gro.“ I hans liste var godt nok et par deciderede ukrudtsplanter, bl. a. fuglegræs-fladstjerne, hyrdetaske og enårig rapgræs, men langt de fleste var græsser, halvgræsser og andre planter fra eng og græsgang.

Ostenfelds afhandling fik ikke lov til at stå uimodsagt mange år. Allerede 1932 udgav M. P. Porsild, grundlæggeren af Arktisk Station på Disko, en afhandling om fremmede planter på Grønland, et resultat af hans rige erfaring fra utallige rejser på hele Vestgrønland siden 1898. Han føjede to væsentlige betingelser til de ovenfor omtalte tre: en nordboplante må ikke findes naturligt forekommende i U.S.A. eller

Fig. 7: Hvor den største kendte nordbo-ruin findes ved Sermilik, en times gang vest for Brattahlid, har en af de drif- tigste fåreholdere bosat sig.

Canada, for hvis en europæisk plante ved „egen hjælp“ har formået at sprede sig helt til det amerikanske kontinent, har den også kunnet finde vej til Grønland. Og endelig må en nordboplante være en art, der erfaringsmæssigt har vist sig at være begunstiget af menneskelig aktivitet. Her kommer især enårige ukrudtsplanter omkring beboede steder på tale. Alene ved at indføre den første af disse to betingelser reducerede han Ostenfelds halvtreds arter til 24, der blev opdelt i tre kategorier. Den ene omfattede seks arter, hvoriblandt muse-vikke, som han anså for sikre nordboplanter, den anden rummede fjorten arter, der muligvis stammede fra nordbotid, og den tredje omfattede fire arter, alle enårigt ukrudt (enårig rapgræs, fuglegræs-fladstjerne, hyrdetaske og sump-evighedsblomst), der utvivlsomt er indslæbt af mennesker i nyere tid. Om disse fire sidste mente Porsild, at de måske allerede har været indslæbt i nordbotid, men i så fald har de ikke i de mellemliggende århundreder været i stand til at holde skansen. Den naturlige vegetation vil nemlig hurtigt efter bebyggelsens ophør brede sig på den åbne bund, der er en betingelse for eksistensen af enårigt ukrudt.

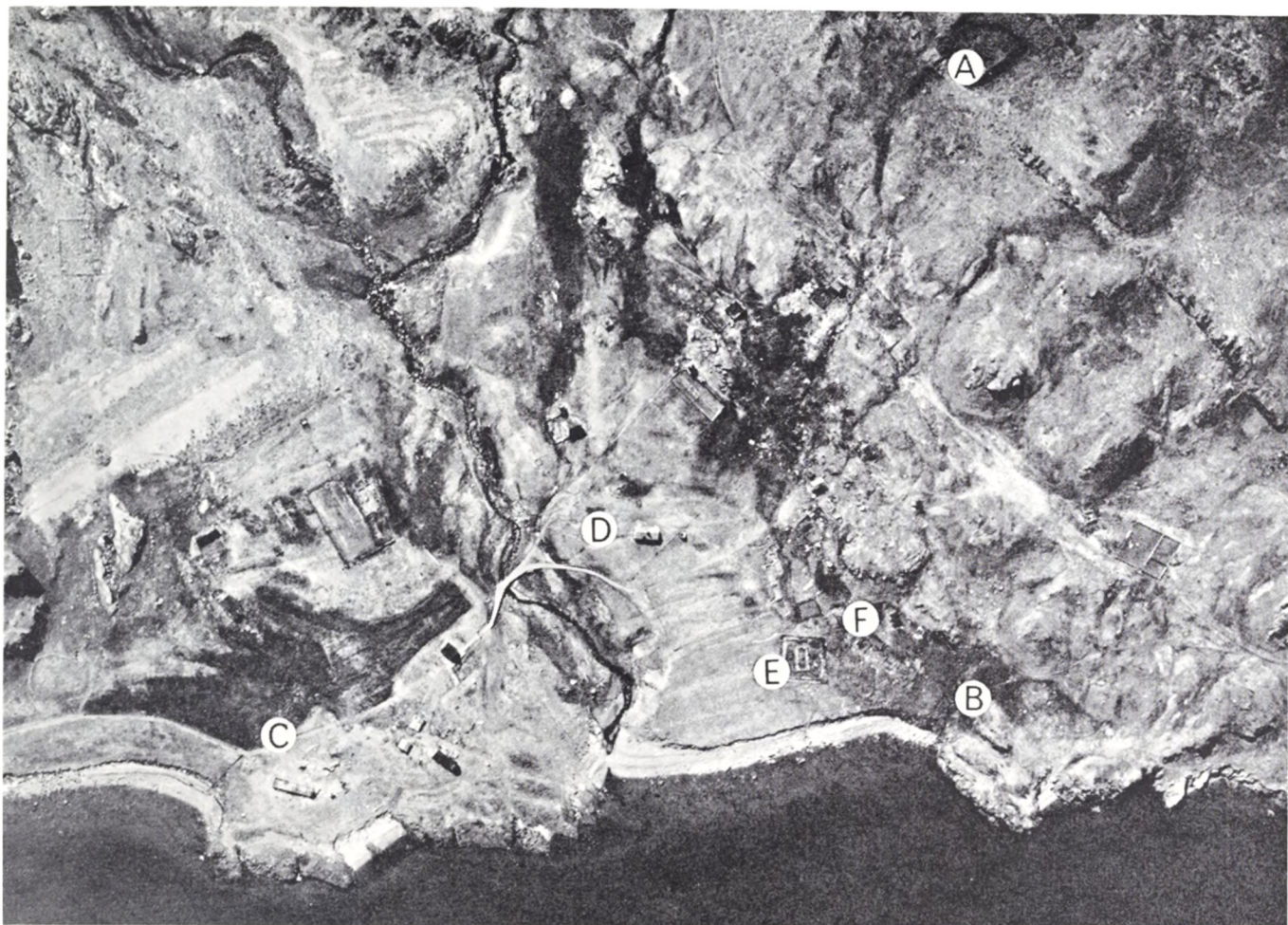

Fig. 8: Flyvefoto af den nordlige ende af Brattahlid-sletten. A markerer „Galium-kæret“, hvorfra pollendiagrammet stammer. B og C markerer beliggenheden af 2 prøvehuller, der omtales i teksten. „Tjodhilds kirke“ ligger ved D, den sene kirkeruin ved E og „Eriks hal“ ved F. Reproduceret med tilladelse (A. 313/69) af Geodætisk Institut.

Det må erkendes, at diskussionen til og med Porsilds indlæg havde været ført på et teoretisk grundlag, så det var nogle velkomne kendsgerninger, der nærmest en passant stod at læse i en afhandling af statsgeolog Johs. Iversen i 1954 (oversat): „Selvfølgelig kan vi kun være helt sikre (i spørgsmålet om indslæbning, o. a.), når det drejer sig om ukrudt, f. eks. hyrdetaske, fuglegræs-fladstjerne og vej-pileurt, som er blevet fundet i nordboaflejringer“.

I 1962 blev der udover borerne også gravet prøvehuller i de fugtige lavninger mellem ruinerne. Billedet var stedse det samme: nederst sten, grus og sand – sletten er dækket af gamle strandaflejringer – og derpå et kulturlag bestående af en humøs, ofte leret-sandet substans med huggespån, fedtstenskår, knogler, trækul og andre kulturspor i massevis. Dette lag var forseglede af et – kulturelt set sterilt – mosholdigt sumptørvlag, der først i de øverste par centimeter var inficeret med nutidens kulturspor. I disse profilvægge blev taget serier af „slemmeprøver“, 10 × 10 cm store, 2 cm tykke skiver af tørv, beregnet til at

slemme og sigte, så indholdet af frø, frugter, blade og andre større planterester kunne bestemmes.

20–30 m fra østenden af den store hal ligger et meget fugtigt areal mellem to små bække (fig. 8, B). En tilfældig slemmeprøve fra kulturlaget blev undersøgt med følgende resultat (tallet i parentes angiver antallet af frø eller frugter): gul rævehale (363), forskellige star-arter (23), tæppegræs (124), vandarve (279) og kær-guldkarse (1). Disse planter har vel vokset på stedet, og de er, sammen med løvefod (1), dun-birk (3) og revling (11) fra lidt tørrere bund naturligt hjemmehørende i den grønlandske vegetation. Men fuglegræs-fladstjerne (111), vej-pileurt (27) og hyrdetaske (4) er fremmede gæster, omend de har haft tidsbegrænset indfødsret. Om en sidste plante, hvis frugt blev fundet i slemmeprøven, kan det med sikkerhed siges, at den ikke har vokset på stedet: det var en halv hasselnøddeskal, en importeret luksusvare.

Denne første slemmeprøve bekræftede til fulde Iversens angivelser, og kendskabet blev øget med en af de følgende prøver fra en mose (fig. 8, C) 100 m vest for Tjodhilds kirke (fig. 8, D). Der blev fundet rester af star (13), tæppegræs (21), vandarve (45), dun-birk (6), hønsetarm (1), revling (1), forskellige græsser (15), skjaller (1), pil (1), dværgulvefod (72), tyttebær eller mosebølle (1) og tjærenellike (1). Desuden fandtes hyrdetaske (27), vej-pileurt (23), fuglegræs-fladstjerne (38) og – som ny art – enårig rapgræs (1). Dertil kommer endnu tre arter, der hver for sig omfatter nærbeslægtede former, hvoraf nogle er ganske vildtvoksende, mens andre er udpræget kulturbetingede: bidende ranunkel (3), rødknæ (12) og gåse-potentil (5).

I et par stikprøver fra Narssaq i Østerbygden og Eqaugialik i Vesterbygden fandtes atter hyrdetaske, vej-pileurt og fuglegræs-fladstjerne, og det er næppe for meget sagt, at disse tre arter har vokset omkring hver eneste nordbogård. Udover enårig rapgræs, hvis tilstedeværelse allerede er nævnt, kan man på mere teoretisk grundlag gætte på, at nordboerne også slæbte arter som muse-vikke, høst-borst, by-skræppe, røllike og strand-kamille samt de kulturbetingede små-arter af bidende ranunkel, rødknæ, syre og gåse-potentil med til Grønland.

Man kan måske synes, at den kendsgerning at nordboerne har slæbt en eller anden ringeagtet ukrudtsplante med til Grønland, må henregnes under kuriositeterne. Alligevel er det forbavsende mange sikre oplysninger, der kan hentes ud af et par slemmeprøver. I hvert fald er det givet, at ved mere indgående naturvidenskabelige undersøgelser i forbindelse med de kommende års udgravninger kan der kastes lys over væsentlige kapitler i nordboernes saga, og de følgende par eksempler kan give et indtryk af mulighederne.

Ved mosegeologiske undersøgelser kombineret med kulstof-14 dateringer inden for et enkelt nordbo-sogn skulle det være muligt at datere de enkelte gårdanlæg både relativt og absolut. Viser det sig herved f. eks., at antallet af i drift værende gårde stiger frem mod 1200-årene for der-

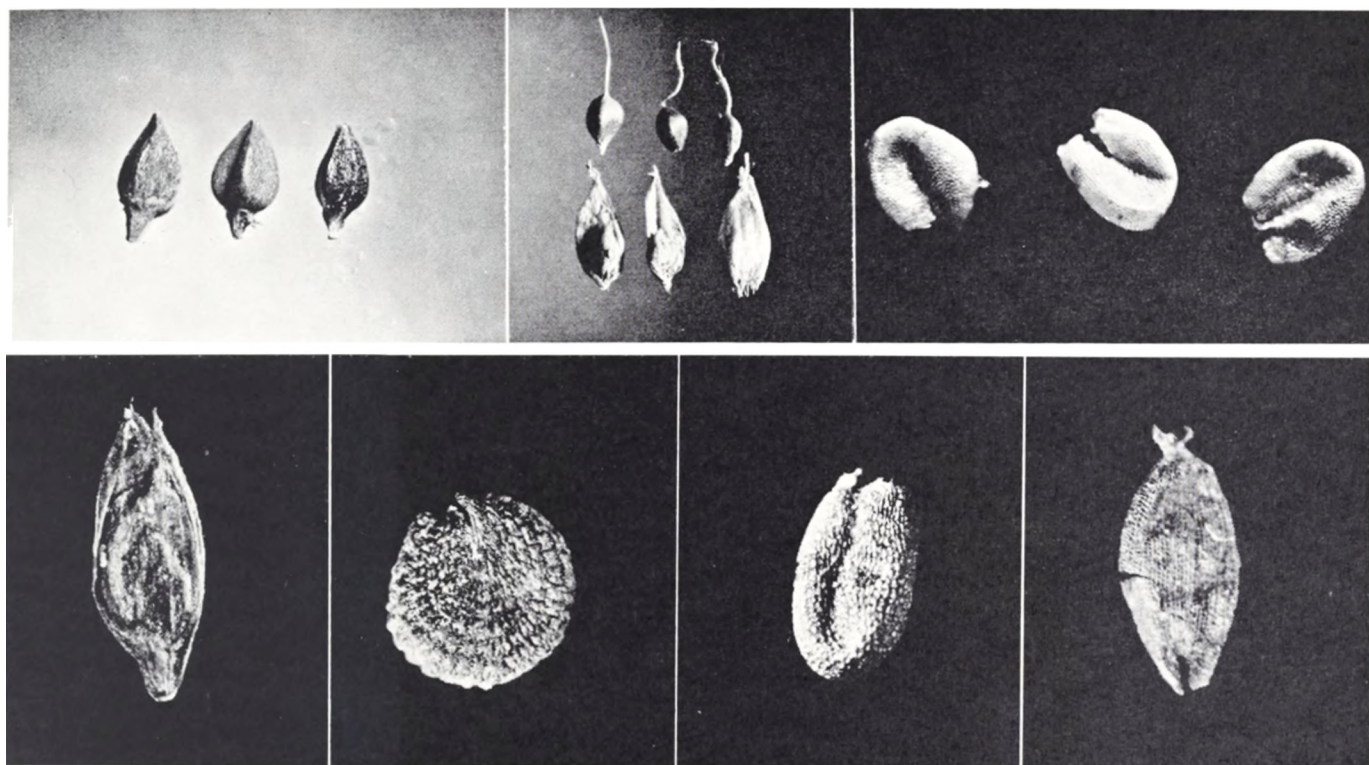

Fig. 9: Frø og frugter fra Brattahlid. Øverste række: vej-pileurt (*Polygonum boreale*), næb-star (*Carex rostrata*), kær-guldkarse (*Rorippa islandica*). Nederste række: gul røvehale (*Alopecurus aequalis*), fuglegræs-fladstjerne (*Stellaria media*), hyrdetaske (*Capsella bursa-pastoris*), tæppegræs (*Catabrosa aquatica*). Forstørrelsesgraden forskellig; med undtagelse af næb-star er alle frøene fra nordbo-lag.

efter jævnt at aftage i de følgende århundreder, har man allerede derigennem et indicium for, at nordboernes forsvinden ikke skyldes nogen pludselig katastrofe.

Ved omhyggelig udgravning af de ofte metertykke møddingslag rundt om gårdene vil man være i stand til at følge ændringerne i fødens sammensætning ved at bestemme dyreknogler og kærner af bær, og derved får man et indtryk af ændringerne i erhvervskulturen i de 5 århundreder.

I Kongespejlet – et norsk skrift fra 1200-tallets første halvdel – står om kornavl på Grønland: „– men der findes dog dér de mænd – de mest udmærkede og mægtigste – som forsøgsvis prøver at så, men størsteparten i det land ved dog ikke, hvad brød er og har endnu aldrig set brød“. Men hvor meget korn har de dyrket, og hvor udbredt – både i areal og tid – har kornavl været? Og hvilke kornsorter dyrkedes? Brugte man eventuelt marchalm til brød? Var kornavl mere udbredt i tiden straks efter landnam'et? Pollen- og slemmeprøver kan give svaret.

I begyndelsen af nordboernes æra var klimaet gunstigere end i nutiden, illustreret f. eks. ved det forhold, at vinavl var udbredt helt til Midt-England, men i 1600-årene var klimaet i Nordeuropa barskere end nogen sinde før i de sidste 10 tusind år! Denne klimaforværring må på mange måder afgørende have spillet ind i nordboernes liv, og den er registreret i hver eneste mose og sø i nordboebygderne gennem ændrin-

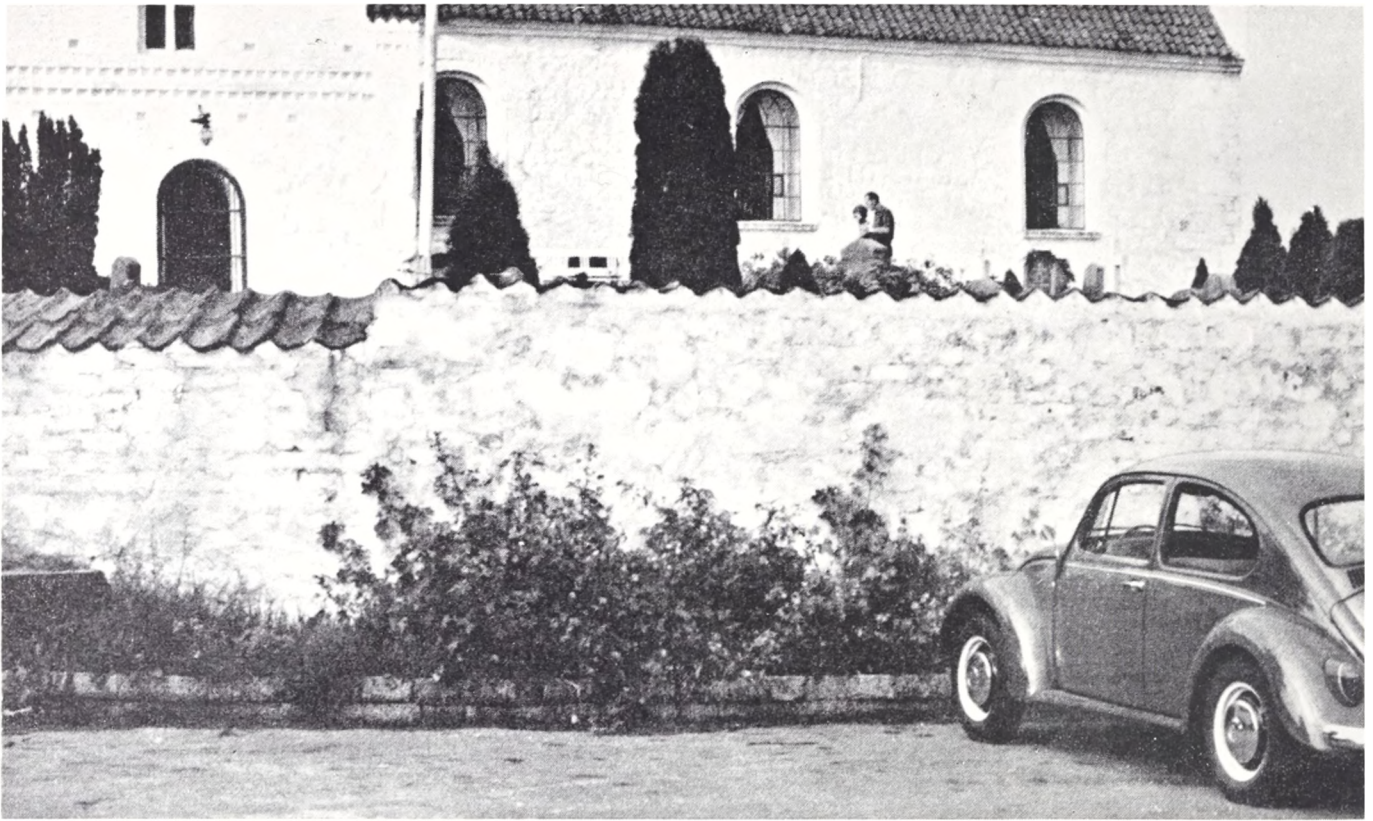

Fig. 10. Fra Skamstrup i Midsjælland. Mellem kirkegårdsmur og parkeringsplads er levnet en jordstrimmel afgrænset af plantesten. Der dyrkes intet; men der findes flere reliktplanter. På billedet ses katost.

gerne i pollen- og frøindhold. Med det detaljerede kendskab, man har til de enkelte planters krav til jordbund, fugtighed, temperatur o. s. v., kan disse ændringer tolkes med en rimelig sikkerhed.

De håndskrevne sagaers udsagn om nordboerne er stadig genstand for heftig diskussion, ikke mindst fordi de ofte er nedskrevet flere århundreder efter de stedfundne hændelser. Men i mosernes og søernes lag af tørv og dynd blev kornpollen arkiveret, samme år som kornet stod på marken, og året efter „skovrydningen“ blev der produceret langt mindre birkepollen, men mere pollen af græs og andre urter. De håndskrevne sagaer skal oversættes af specialister, før de kan blive alment tilgængelige. Aflejringerens vidnesbyrd skal ved mikroskopets hjælp også „oversættes“, og de har endnu én stor fordel frem for de håndskrevne unika: alle interesserede kan få stillet al det materiale, de ønsker, til deres disposition, uden at højesteret behøver at blive indblandet.

Levende fortidsminder

Af JOHAN LANGE, tegninger af ULRIKKA LOLLESGAARD

Kirkelige minder fra den tidlige middelalder er her i landet talrigere end verdslige levn fra samme tidsrum. Vi har således betydelig flere

Fig. 11. Almindelig berberis træffes stadig hist og her i landet trods gentagne og fortsat gældende forbud mod dyrkning af den og mod fredning af forvildede eksemplarer. Tidligere d.v.s. især før 1903, da berberis-loven gennemførtes, var den almindeligere; også i middelalderen kendtes den, idet dens vitaminrige bær spistes, og dens bark brugtes til medicin og til farvning. Der træffes på den ofte en rutsvampe, der har værtskifte med græs, især korn; det er den berygtede sortrust.

Fig. 12. Bulmeurt er en meget berømt, gammel lægeplante, især brugt som smertestillende middel, men også til flere andre formål, bl. a. til at pirre kønsdriften. Velkendt er dens frøes evne til at ligge i dvale i jorden i århundereder for så at spire frem, når frøene bringes op i nærheden af jordoverfladen til varme og luft (ilt). Den middelalderlige plante tilhører den toårige type, der er en meget kraftig plante. I botaniske haver dyrkes en enårig, spinkel type.

11–1200-tals kirker end borgtomter fra denne tid, for slet ikke at tale om bevarede slotte og huse. Om løsgenstande kan siges noget lignende. Kirken både som håndgribelig bygning og som åndelig foreteelse har haft dels stor overlevelsessevne dels betydelig konserveringsformåen. De hedenske skikke, der er blevet annekteret af kirken, f. eks. hilsen til solen om morgenen og om aftenen og visse årstidsfester, lever stadig i bedste velgående. Der gøres særdeles meget både for udforskningen af de gamle skikke og for bevaringen af de materielle levn. Der bygges museer til opbevaring og studium af genstandene. Dansk Folkemindsamling m. fl. institutioner og enkeltpersoner ta'r sig af skikkene. En enkelt kategori af minder fra fortiden har dog altid været stedbarn. Det er de levende fortidsminder, der bl. a. træffes på de af vore borg- og kloster- tomter, hvor forholdene tillader de gamle kulturplanter at leve videre, og som også findes i de gammeldagsprægede landsbyer, ikke mindst kirkelandsbyerne, bl. a. på selve kirkegården.

De levende fortidsminder kan deles i to hovedkategorier. Den ene, middelalderkulturplanterne, især urterne fra de gamle klosterhaver og haverne i begyndelsen af 1600-tallet har længe været erkendt som – mere eller mindre direkte – klosterhavelevn og er omtalt talrige gange. Nogle af dem dyrkes endnu, de fleste optræder som ukrudt. Den anden kategori, de højt voksende kirkegårdstræer, betragtes i almindelighed ikke som noget fra fortiden nedarvet. Og da de fleste af dem vitterligt er blevet plantet inden for de sidste 100, måske i visse tilfælde 2–300 år, så er det naturligvis ikke umiddelbart forståeligt, at de kan kaldes fortidslevn. Men det vender vi tilbage til nedenfor. Man har vel oftest en forestilling om, at træerne står der af æstetiske grunde, hvad de også gør på store, moderne kirkegårde. De har den fordel frem for urterne, at de er holdbare, og at det koster mange penge at få fjernet dem, når de først har nået en høj alder. Også på landsbykirkegården kan de spille en

Fig. 13. Kongelys ligner nok til en vis grad et rankt lys, men grunden til navnets efterled er snarest den, at den halvt eller helt afblomstrede ranke og lådne blomsterstand kan bruges som sakkell, efter at den er indsmurt i tjære eller dypet i flydende talg. Normalt danner de to velkendte stærkt lådne kongelys-arter blomsterstand i andet år, undertiden dog først efter at planten har stået som roset i to år. Billedet viser en filtbladet kongelys; det frø, hvoraf den har spiret, kan have ligget i dvale i jorden på Asmildkloster siden ca. år 1200.

Fig. 14. Kors-vortemælk bruges næppe længere som lægeplante her i landet, skønt et gammelt navn små purgerkorn, der hentyder til frøene og deres drastiske virkning, endnu for 100 år siden figurerede i forskellige håndbøger. Denne toårige, stift oprette, i første år ugrenede, i andet år grenede plante dyrkes nu mest som prydblade og i samlinger; men den kan uventet dukke op efter udgravningsarbejde, fordi dens frø har ligget i dvale.

Fig. 15. Slangerod hører til de sjældne reliktpanter. Den kan ikke forveksles med nogen anden plante i Danmark. Ligesom de forveddede, slyngende aristolochia-arter har denne oprette staude hjerteformede blade med en dyb indskæring ved bladbasis. De gule blomster ligner heller ikke andre planters blomster. Flere forskellige arter af urteagtige, lave aristolochia-arter har været brugt som lægemiddel ved fødsler, hvad plantens græske navn netop hentyder til. Usynlig over jorden om vinteren og rives eller skuffes derfor let helt ihjel under forårsrensning i haven. En tæt hæk er derfor undertiden dens redning.

meget stor æstetisk rolle, af hvilken grund der holdes hånd over dem fra visse myndigheders side; dog desværre ikke alt for effektivt.

Først en omtale af klosterhavelevnene, som vi for nemheds skyld kan kalde urterne, skønt visse vedplanter undertiden optræder som relikter fra ældre dyrkning; det gælder f. eks. *kræge* (*prunus insititia*) og *berberis vulgaris*. Nogle af disse planter, især de egentlige urter, har stor spredningsevne og optræder derfor som ukrudt langt fra klosterhaven, andre er blevet dyrket langt op i nyere tid og kan derfor træffes andre steder end netop der, hvor der har været beboelse i middelalderen. Ofte røber de, at her har der huseret en „klog kone“ eller en ditto mand for år tilbage. Dog vil forekomsten af én eller endnu bedre flere arter af de såkaldte dvaleplanter, som vi straks skal vende tilbage til, kunne bevise, at der er tale om virkelig gammel, d. v. s. middelalderlig havekultur.

Mærkeligt nok synes middelalderborge – altså tomterne af dem – at gemme lige så mange frø af dvaleplanter som klostertomterne. Også de vedvarende levn træffes næsten lige så hyppigt omkring verdslig middelalderbeboelse som på steder, hvor der har været klostre og anden munkebeboelse.

Man må også gøre sig klart, at de gamle planter undtagen dvaleplanterne forsvinder helt eller delvis, hvis arealet, hvor de har været dyrket tidligere, får lov at vokse til i græs og andet groft ukrudt, ligesom tæt krat er ødelæggende. Holdes jorden derimod delvis åben ved vedvarende havedyrkning uden alt for omhyggelig renholdelse, og står der smågrupper af let skyggende træer, har reliktplanterne helt andre muligheder for at leve videre.

Urterne fra middelalderen kan deles op i følgende grupper, uden at det dog er muligt at trække skarpe grænser.

I. *Dvaleplanter*: Planter der dukker op på stedet, når der har været rodet i jorden, f. eks. gravet, evt. foretaget udgravning. Det er enårige eller oftere toårige planter som *bulmeurt*, *hyoscyamus niger*, den toårige type; *hundepersille*, især den toårige type *aethusa cynapium* var *gigantea*; *storblomstret kongelys* (*verbascum thapsiforme*) og *filtbladet kongelys* (*verbascum thapsus*), begge toårige, *skarntyde* (*conium maculatum*), snart enårig snart toårig, *kors-vortemælk* (*euphorbia lathyris*), toårig, *æselfoder* (*onopordum acanthium*), toårig. *Have-malurt*, *hertespannd* og *tandbæger*, der alle nævnes nedenfor, kan optræde som dvaleplanter.

Som navnet siger, drejer det sig om planter, hvis frø kan ligge i dvale, uden at spireevnen går tabt. Man har ret sikre beviser på, at frø af *bulmeurt* kan ligge i dvale i 800 år, når blot fugtighedsforholdene er gunstige; jorden må endelig ikke være for våd. Det skyldes i særlig grad iltmangelen i de dybere jordlag, normalt blot mere end 3–4 cm nede, at frøene ikke spirer; men også andre forhold spiller ind, f. eks. temperaturen.

II. *Stationære, vedvarende levn*: Planter der takket være underjordiske dele med foryngelsesevne kan holde sig på stedet i århundreder, blot de overjordiske, grønne dele får lejlighed til at udvikle sig hvert år. De fleste af disse planter er stauder, en enkelt er sumplante. De flytter sig så godt som ikke fra samme plet eller kravler 5–10 cm frem om året. Hertil må regnes *galdebær*, både *enbo galdebær* (*bryonia alba*) og *tvebo galdebær* (*bryonia dioeca*), *rød hestehov* (*petasites hybridus*), *hertespannd* (*leonurus cardiaca*), *humle* (*humulus lupulus*), *kalmus* (*acorus calamus*), *katteurt* (*nepeta cataria*), *kransburre* (*marrubium vulgare*), *læge-kulsukker* (*symphytum officinale*), *slangerod* (*aristolochia clematidis*), *springknap* (*parietaria officinalis*), *sødskeerm* (*myrrhis odorata*), *tandbæger* (*ballota nigra*) og *marts-viol* (*viola odorata*). Nogle få af disse planter dyrkes stadig af og til, men det almindeligste er at træffe dem som vildt-

Fig. 16. Farve-vau hører til de ikke helt få toårige reliktplanter, der danner en ganske lav roset det første år; den holder sig frisk vinteren igennem. I andet år skyder den en høj, rank stængel med talrige bølgetrandede blade til vejrs; den ender i en opret klase af grønlig uanselige blomster. Gammel farveplante der stadig bruges til at farve gulbrunt med.

Fig. 17. Bulmeurt.

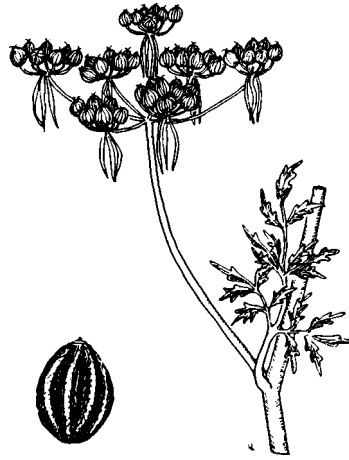

Fig. 18. Hundepersille er ligesom Skarntyde snart enårig snart toårig; den sidste form bliver undertiden næsten mandshøj og har ligesom skarntyde en blåduget, jævn, ikke furet stængel. Denne kraftige plante optræder ligesom skarntyde og bulmeurt m. fl. som udpræget dvaleplante og har formodentlig „vikarieret“ for skarntyde i middelalderen. Den lille enårige type er et almindeligt have- og markukrudt, kendt for sin giftighed, men næppe anvendt til noget.

Fig. 19. Skarntyde er takket være beretningen om Sokrates og hans henrettelse med skarntydesaft en særdeles velkendt plante, i hvert fald af navn. Som den skærmpolante den er, kan den imidlertid let forveksles med andre lignende planter, især den kraftige toårige type af Hundepersille. De svagt buklede ribber på frugterne er det sikreste kendetegn for skarntyde. Har på klostre været anvendt som antafrodisiakum, d.v.s. som middel til nedstemning af kønsdriften.

voksende planter; det gælder marts-viol, humle og sødskærm. Om gamle kulturplanter, der *undertiden* forvildes, men ellers træffes oftest eller så godt som udelukkende under kultur, se gruppe V.

III. *Ret stedbundet, en-, to- eller fåårigt ukrudt*: Planter med temmelig ringe spredningsevne; derfor står de ofte på eller ret nær deres sidste dyrkningssted. Hertil kan regnes *farvevau* (reseda luteola), *stolt-henriks gåsefod* (chenopodium bonus-henricus), *hundetunge* (cynoglossum officinale), *jernurt* (verbena officinalis), *svaleurt* (chelidonium majus). Når de ovenfor under gruppe I nævnte fem dvaleplanter får lejlighed til at sætte frø, og de spirende planter kan nå fuld udvikling, vil de fleste af dem kunne optræde som stedbundet ukrudt på linje med de her i denne gruppe nævnte. Bulmeurten vil dog næsten altid være ustadig og hurtigt forsvinde for en årrække.

IV. *Helt naturaliserede, ikke dyrkningsstedbundne planter*: En-, to- eller flerårige planter med stor spredningsevne, sjældnere vedplanter. Kan underopdeles i a: *Almindelige*: *Stor burre* (arctium lappa), *hundepersille*,

den enårige type (*aethusa cynapium*), *ægte kamille* (*matricaria chamomilla*), *almindelig katost* (*malva silvestris*), *liden katost* (*malva pusilla*), *rundbladet katost* (*malva neglecta*), *kommen* (*carum carvi*), *læge-oksetunge* (*anchusa officinalis*), *pastinak* (*pastinaca sativa*), *b: Sjældne: Almindelig berberis* (*berberis vulgaris*), *farvevaaid* (*isatis tinctoria*), *vild selleri* (*apium graveolens*), *læge-stokrose* (*althæa officinalis*).

Da planterne ikke viser nogen bundethed til deres sidste dyrkningssted, kan de ikke røbe dette og kan altså heller ikke bruges til opsporing af en middelalderlig havekultur-lokalitet.

V. *Endnu i dag dyrkede, jævnlgt eller kun af og til eller meget sjældent forvildede planter*: I nogle tilfælde er der næppe tvivl om, at planterne stammer fra middelalderlig have dyrkning på stedet, hvor de nu træffes. Andre dyrkes enten sjældent eller så almindeligt, at man kan regne med, at forvildede individer snarest stammer fra sent plantede bestande eller enkeltplanter. Planterne anføres som overalt ovenfor i alfabetisk rækkefølge efter det danske navn, evt. slægtsnavn (som lilje for slægten lili-

Fig. 20. *Have-Malurt* forvildes meget livligt ved gårde og byer på Bornholm, betydeligt mindre livligt andre steder i Danmark, skønt den har været dyrket i stor udstrækning herhjemme til at komme f. eks. i snaps. Som mavemiddel har den været højt anset. Dens findelte, silkehårede, grå løv gør den letkendelig.

Fig. 21. *Rød Hestehov* kaldes også *tordenskræppe* og *pestilensurt*; det sidste antyder plantens tidligere anvendelse mod pest. Den kraftige og pågående plante ser ret beskeden ud i blomstertilstand; men dens kæmpemæssige „skræppeblade“ er velkendte, i det mindste af navn, fra H. C. Andersens eventyr *Den grimme Ælling*. Som typisk „borgskræppe“ kan den fortælle kulturhistorie og bør, hvor pladsen tillader det, skånes.

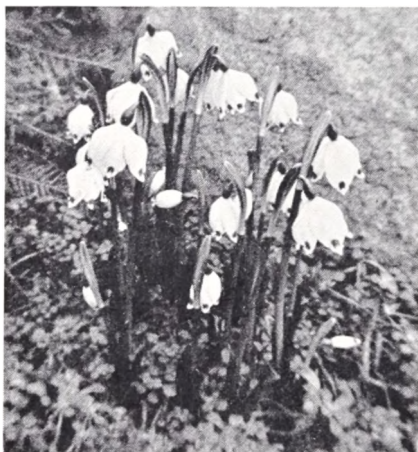
Fig. 22. *Hjertespand*. Navnet antyder, at planten har været brugt mod hjerte- og mavesygdomme, især mavekrampe. Den er ligesom den nærbeslægtede tandbæger en flerårig plante med karakteristisk døvnældeagtig lugt. En af de få flerårige planter der kan ligge i dvale i frotilstand i århundreder.

Fig. 23. Hundetunge er en flerårig, blødhåret plante, der i første leveår danner en karakteristisk roset og i reglen i andet og følgende år et stift opret, i toppen grenet skud med mange rødbrune blomster. Allerlettest at kende er de hageborstede dellrugter, der filtrer sig fast i tøj og pels. Kan optræde som ruderat- og overdreusplante gerne nær stranden, men ses mest som reliktplante ved landsbyer og på borg- og kloster-tomter.

Fig. 24. Dortheililje er ikke nogen helt sjælden reliktplante; men da den stadig er en yndet forårs-prydplante, er dens udbredelse mange steder nok blevet hjulpet frem i ret ny tid; men i Maribo og Mariager, hvor der tidligere var Birgittiner-klostre, og måske flere steder, især i disse byers omegn stammer planterne nok mere eller mindre direkte fra dengang. dortheililje dyrkedes af nonnerne. Synes at klare sig bedst i småskove og lunde, hvor skuffejernet ikke anvendes og derfor ikke ødelægger løgene.

um): *Aftenstjerne* (*hesperis matronalis*), *almindelig akeleje* (*aquilegia vulgaris*), *alant* (*inula helenium*), *ambra* (*artemisia abrotanum*), *dortheililje* (*leucojum vernum*), *fingerbøl* (*digitalis purpurea*), *gemserod* (*doronicum pardalianches*), *hasselurt* (*asarum europæum*), *husløg* (*sempervivum tectorum*), *have-iris* (*iris germanica*), *isop* (*hyssopus officinalis*), *almindelig kardebolle* (*dipsacus silvester*), *kræge* (*prunus insititia*), *madonna-lilje* (*lilium candidum*), *turban-lilje* (*lilium martagon*), *løvstikke* (*levisticum officinale*), *have-malurt* (*artemisia absinthium*), *matrem* (*chrysanthemum parthenium*), *citron-melisse* (*melissa officinalis*), *grøn mynte* (*mentha spicata*), *grå mynte* (*mentha silvestris*), *kruse-mynte* (*mentha spicata 'crispata'*), *peber-mynte* (*mentha spicata 'piperita'*), *rundbladet mynte* (*mentha rotundifolia*), *peberrod* (*armoracia lapathifolia*), *havepersille* (*petroselinum hortense*), *påskelilje* (*narcissus pseudonarcissus*), *kruset rejnfan* (*tanacetum vulgare 'crispum'*), *centifolie-rose* (*rosa centifolia*), *fransk rose* (*rosa gallica*), *sæbeurt* (*saponaria officinalis*), *skovtulipan* (*tulipa silvestris*), *opium-valmue* (*papaver somniferum*), *cypresvortemælk* (*euphorbia cyparissias*) og *have-æble* (*malus domestica*).

Naturligvis kan hver af disse fem lister suppleres op med flere eller færre andre planter, som træffes forvildet; de fleste er dog indført til Danmark efter 1630 og regnes derfor ikke for gamle; det gælder f. eks. *vintergæk* (*galanthus nivalis*) og flere andre løgvækster. Nogle af de helt naturaliserede planter er også forbigået i tavshed, skønt de oprindeligt er kulturplanter, formodentlig indført ret sent i middelalderen eller efter-reformatorisk tid til Danmark. Det gælder f. eks. *skvalderkål* (*aegopodium podagraria*), *havepest* (*campanula rapunculoides*) m.fl.

Af de nævnte plantearter har især *bulmeurt* spillet en meget stor rolle, bl. a. som bedøvelsesmiddel, selv om virkningen nok kun var delvis. Men vi ved, at dygtige læger, f. eks. blandt munkene, kunne udføre ret store operationer på patienter, der blev hensat i en bulmeurt-rus; en række andre virkninger af bulmeurt-giften er velkendt, bl. a. dens erotisk opstemmende indflydelse. En modsat betydning skal skarntyde-saften have; *skarntyde* (*conium maculatum*) har derfor været benyttet af munke og nonner til nedstemning af drifterne.

Læge-kulsukker (*symphytum officinale*) har nydt en anseelse som få andre planter. Dens sårhelende virkning mentes at være enestående, ligesom den blev brugt til heling af benbrud. Det gamle navn *consolida*, hvoraf kulsukker er en forvanskning og omtydning, sigter til dens evner i konsoliderende retning; i nyere tid er det i øvrigt af en skotsk læge påvist, at hele planten faktisk indeholder et sårhelende stof.

Med den rivende udvikling, vi oplever i disse år, f. eks. i industriel, trafik og økonomisk henseende er det klart, at mange voksepladser for de levende fortidsminder må gå til grunde, begravet under fabrikker og beboelseshuse i byernes udkant, vejanlæg og sommerhuse. Selv om denne udvikling kun er et gode, i hvert fald stort set, så må det gå ud over

Fig. 25. Spansk Kørvel, ofte kaldet sødskærm eller (mindre heldigt) anis. En kraftig, mandshøj, flerårig skærmpolante der dufter og smager som have-kørvel og stadig bruges som denne. Et ekstrakt indgår i Kongen af Danmarks bolsjer.

Fig. 26. Stolt-Henriks gåsefod fotograferet lige ved Holmstrup kirkegårdsmur bag en klippet græsflade. Her når plæneklipperens knive ikke ind, og planterne redder livet. At den har været i yderste fare fremgår klart af dens tilbagetrukne, defensive stilling.

Fig. 27. Svaleurt er en af vore almindelige landsbyplanter, der ynder at stå varmt. Det er der f. eks. under en hæk og langs hegn. Også i byer og på tomter står den som bevis på, at den har været dyrket som lægeplante. Den blev anvendt mod gulsot og visse øjensygdomme. Dens orange-gule mælkesaft gør den let kendelig, og dens rosetter holder sig grønne og friske fra eftersommeren, når de er ved at være udvoksede, til næste sommer, når stænglerne viser sig; den er derfor let at skåne f. eks. under efterårsgravningen, hvis man har sans for fredning af denne slags kulturhistoriske planter.

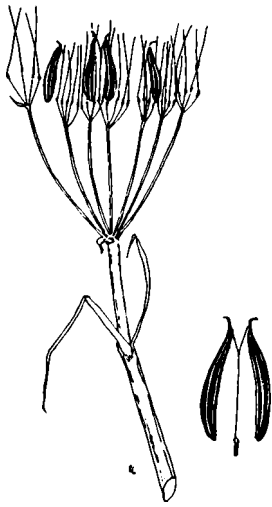

Fig. 28. Spansk kørvel.

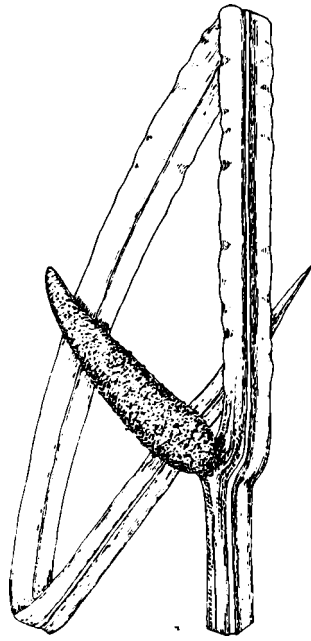

Fig. 29. Kalmus er en sumpplante, der let unddrager sig opmærksomheden, medmindre man kommer til at knuse et blad og lugter til det. Den krydrede duft er ikke til at tage fejl af og adskiller den klart fra iris-blade, som ligner, men ikke dufter. Kalmus er ligesom rød hestehov blevet anvendt mod pest. Som den sumpplante den er, er den ganske godt sikret mod at blive begravet under en parkeringsplads, hvad andre reliktplanter ikke er.

Fig. 30. Tandbæger er sikkert den almindeligste middelalderreliktplante, når man holder sig til øerne alene; den er her truffet i 92 pct. af 155 landsbyer og ynder ganske som martsviol at vokse under hække og hegn og stendiger på varm jord.

andre ting, hvis vi ikke passer på i tide. Hvis parkeringspladser og asfalterede veje uhemmet får lov at brede sig overalt, også i de små landsbyer, f. eks. langs kirkegårdsmurene, hvor der før kunne træffes mange reliktplanter, så må vi i en nær fremtid sige farvel til de sidste rester af middelalderens levende kulturlevn, i hvert fald de sjældnere arter blandt planterne. *Mesterrod* (*imperatoria ostruthium*) er vistnok helt forsvundet; *aristolochia*, *hasselurt*, *kranseburre* og *katteurt* er godt på vej til at lide samme skæbne. *Springknap* og den ægte ikke-hybridiserede *læge-kulsukker* er i aftagen, *læge-jernurt* ligeså.

Ved tidligere tiders forsømmelser og uforstand er mange materielle, døde minder fra vor fortid gået tabt; men heldigvis gøres der i vore dage meget for at redde borgruiner og løsgenstande fra total udslættelse. De levende fortidsminder får derimod som antydnet i indledningen lov til helt at skøtte sig selv. Og hvad er grunden? For en meget væsentlig del uvidenhed og ukendskab til planterne. Eller man hævder, at de jo

dyrkes f. eks. i botaniske haver og andre samlinger, og der passer man vel godt på dem. Ja, man passer også godt på de sidste eksemplarer af europæisk bison i nogle zoologiske haver og på nogle ellers forsvundne fuglearter. Men naturvenner så nu meget hellere dyrene derude, hvor de hører hjemme, og det samme gælder reliktpflanterne. De hører hjemme i landsbyernes charmerende miljø på udyrkede pletter langs veje og i forsømte haver, på kirkegårdsdiget og i byernes udkant, på tofter og ved hegnene. Også på borg- og klostertomter hører de levende fortidsminder til.

Hvad kan man nu gøre for at redde flest muligt af de gamle kulturplanter, og hvad må man undlade at gøre, for at de ikke skal blive udyddet. Det første er nok vanskeligst, men man kan f. eks. ved anlægelse af parkeringspladser, sportspladser eller mødepladser, hvor der bliver tale om enten asfaltering, grusbelægning eller tæt plæneklipping, sørge for nogle randzoner, der ikke bliver behandlet på sædvanlig måde, men får lov til næsten at passe sig selv. Zonerne kan gøres smalere eller bredere alt efter mulighederne. Langs en kirkegårdsmur, hvor der ofte må anlægges parkeringsplads, kan man ved hjælp af en række kantsten (kampesten eller plantesten, evt. i to lag) afgrænse et passende bredt jordstykke med evt. svagt hævet jordoverflade og her blot sørge for, at især senegræs, brændenælder og tidsler holdes borte, evt. kan de mest fremtrædende partier holdes klippet for sirlighedens skyld, men

Fig. 31. Martsviol er en særdeles almindelig by- og især landsbyplante i hvert fald i det østlige Jylland og på øerne, hvor den er truffet i 88 pct. af et vilkårligt udvalg på 155 landsbyer. Den stammer her ganske tydeligt fra tidligere dyrkning, hvad enten det har været som prydblante eller som lægeplante; blomsterne blev puttet i sirup og anvendt mod flere forskellige svageligheder.

Fig. 32. Hundetunge.

Fig. 33. Aftenstjerne.

Fig. 34. Aftenstjerne, undertiden kaldet natviol, er for det meste rød blomstret, sjældnere hvid eller bleg rød. Viol-navnet skyldes blomstens fine duft, og planten blev tidligere brugt på samme måde som andre „violer“, f. eks. levkøj, gyldenlak og martsviol. Nu ses aftenstjerne oftest som staude i havens bede, men den træffes også forvildet, i sjældne tilfælde muligvis helt fra middelalderlig dyrkning.

ikke hele det grønne areal. Større parkeringspladser inddeles ofte i baner for bedre at regulere bilplaceringen. Også i sådanne tilfælde kan hævede „bede“ gøre fyldest og kan give fristed for enkelte soltålende reliktplanter. Halvskygge fra træer vil imidlertid øge mulighederne. En smallere eller bredere „grøn“ strimmel langs kirkegårdsmurens basis vil mildne det hårde præg, som en gold parkeringsplads uvægerlig vil give stedet, og som ofte virker som en udfordring mod en gammel kampestenmur.

Også mange andre steder vil der være mulighed for at kombinere ekstensiv og lidt sjusket pleje af plantninger som f. eks. læbælter, hække eller busketter med fremelskning af en spontan reliktplantevegetation.

Fig. 35. Cypres-vortemælk er mærkelig nok ikke almindelig som reliktplante, skønt dens levedygtighed, selv under trange kår, er enorm. Nogen stor popularitet som lægeplante har den vist aldrig haft, men ansås af Harpestreng for blodrensende. Dyrkes nu undertiden som staude eller stenhøjsplante, men bliver let et besværligt ukrudt.

Fig. 36. Ask kendes om vinteren let på de sorte knopper, der sidder over for hinanden to og to undtagen naturligvis den lidt større endeknop. De knopper, der vil blomstre, er tydeligt større og rundere end de andre, særlig hen imod foråret. Stambarkens er ret lys og smukt og regelmæssigt sprukken.

Fig. 37. Elm har om vinteren brune knopper, der sidder spredt i to rækker langs årsskuddets sider. Er træet så gammelt, at det vil blomstre, ses især hen mod løvspring nogle lidt større knopper (og det er undertiden de fleste), som er næsten kuglerunde og i hvert fald butte; de vil kun give blomster. De øvrige lidt spidse knopper bl. a. den, der sidder i spidsen af skuddet, vil kun give bladskud. Stambarkens er mørkegrå og uregelmæssigt sprukken.

Fig. 38. Lind er i vintertilstand ret letkendelig på sine svagt rødlige til helt røde knopper, hvoraf endeknoppen, i modsætning til forholdet hos elm, er større end sideknopperne. Disse sidder ligesom hos elm ret langt fra hinanden i to nærmest sidestillede rækker. Stambarkens er mere udpræget længdesprukken end hos elm og ask, og så har træet meget ofte en fodpose af talrige skud.

Jordbearbejdning må naturligvis ske under hensyntagen til især de flerårige reliktpanter; de to- og enårige klarer sig ofte, selv om nogle af dem ødelægges ved kultivering. På stendiger vil man ofte, særlig på beskyggede dele finde nogle af de gamle kulturplanter, og chancerne kan forøges ved at holde diget næsten rent for græs.

Ved jordarbejde, f. eks. jordflytning omkring middelalderbopladser, bl. a. i gamle landsbyer må man være opmærksom på muligheden for gamle, spiredygtige frø i jorden og give dem en chance på egnede steder, hvor den opgravede jord bredes ud. Jo mere forskelligartet placeringen af sådan jord og indretning af „bede“ i det hele taget kan gøres, des bedre. Nogle reliktpanter har størst chance i skygge, andre i fuld sol og endda i græs, de fleste i halvskygge.

De moderne foranstaltninger, som for de gamle kulturplanter er helt ødelæggende, og som derfor må ungås, hvor der overhovedet er reliktpanter eller chance for, at de kan dukke op, er især følgende:

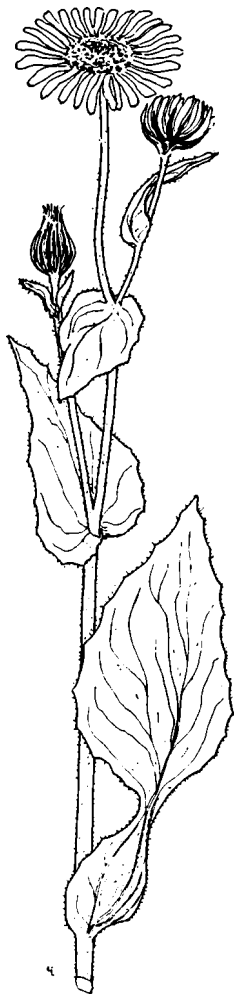

Fig. 39. Gemserod er en typisk herregårdsplante, der trives godt under store træer, f. eks. også i præstegårdslunde, og takket være sine udløbere danner store bestande. Den kan optræde som et, ganske vist smukt, ukrudt, mens de andre *doronicum*-arter, som dyrkes almindeligt, næppe forvildes. Den afbildede gemserod-art er giftig; derfor det dramatisk-klingende artsnavn *pardalianches*: panterdræberen.

Fig. 40. Husløg er stråtagenes plante frem for nogen anden og er blevet plantet især lige over indgangsdøren, hvor den har spillet samme rolle, som en hestesko endnu gør det mange steder i dag. Den mentes især at kunne forhindre lynnedslag og ildebrand af andre årsager. Interessen for stråtage er stigende, og det vil måske blive dens redning som „dansk“ plante.

Fig. 41. Citronmelisse kaldes også hjerterensfryd, et navn der bl. a. træffes i tilsvarende svensk form i en middelalderlig folkevisse fra Gotland, hvori andre gamle læge- og krydderurter nævnes. Plantens blomster er hvidlige og ikke meget iøjnefaldende, løvet friskgrønt og vellugtende. Nyder ligesom mynte og flere andre urter krydderplantedyrkeres bevågenhed og vil derfor sikkert aldrig forsvinde helt.

- 1) Total asfaltbelægning eller grusning af tidligere bevoksede områder; selv en delvis asfaltering og grusning kan ødelægge meget.
- 2) Tæt klipning af græsarealer; meget talende er forekomst af ganske enkelte reliktplanter klods op ad en mur; her kan plæneklipperen ikke nå ind; i en blot 5 cm bred strimmel græs kan en reliktplante redde livet.
- 3) Tæt beplantning med lave og tætte sirbuske som *rosa rugosa* m. m. Træer er ikke nær så farlige, dog er birk stærkt jordudtørrende.
- 4) Alt for effektiv renholdelse af hækarealer og talrige andre have- og fortovsområder. Mange af de gamle kulturplanter er varmeyndende og trives derfor i reglen bedst i let og varm jord, som f. eks. under hække og på kompostdynger og mellem murbrokker.
- 5) Ombytning af stendiger, f. eks. omkring kirkegårde med mure; dette sidste er direkte forbudt ved en kirkeministeriel vedtægt.

Modernisering kan ikke undgås. Men efter at vi nu i den ellefte time er blevet klar over, at store kulturhistoriske værdier er truet med total udslættelse ved anlæggelse af parkeringspladser og brede moderne veje og fortove og ved hensynsløs og gennemført sirlighed og renholelse, må vi for vor egen og vor eftertids skyld prøve at redde stumperne. Lad os give de levende fortidsminder en chance for at overleve.

Følgende fem træ-slægter (arter) er almindelige på gamle kirkegårde: *ask* (*fraxinus excelsior*), *elm* (*ulmus*), især skov-elm (*ulmus glabra*), sjældnere småbladet elm (*ulmus carpiniifolia*), *lind* (*tilia*), især park-lind (*tilia europæa*), sjældnere småbladet lind (*tilia cordata*) og storbladet lind (*tilia platyphylla*), *hestekastanie* (*aesculus hippocastanum*), *ahorn* (*acer pseudoplatanus*). Af disse er kun ask, skov-elm og småbladet lind danske. Ahorn og hestekastanie er indført sent, i hvert fald senere end middelalderen, hestekastanie sikkert ikke før ca. 1700. Efter en foreløbig undersøgelse på ret få kirkegårde er hyppighedsrækkefølgen for de fem slægter som anført; allerede i 1590 angives det, at ask er det almindeligste kirkegårdstræ. Alle andre træer end de fem nævnte er væsentlig sjældnere, i hvert fald når man ser bort fra buksbom, thuja og taks på selve gravstederne og kun registrerer de ældre træer. Det bemærkes i parentes, at ingen nulevende træer på kirkegårde i ælde kan føres tilbage til middelalderen. Det er *traditionen* at plante de nævnte træer,

Fig. 42. Almindelig ask.

Fig. 43. Cypress-vortemalk.

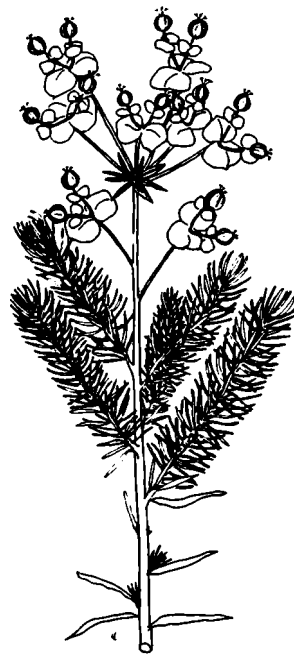
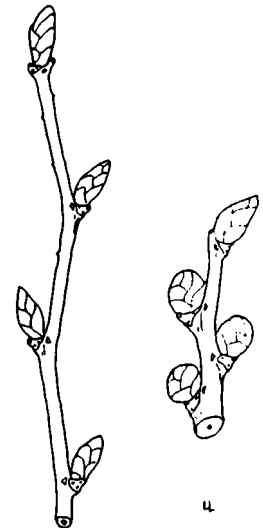

Fig. 44. Skov-elm.

der lever (har levet) op i vort århundrede helt fra middelalderen. Hvad er nu grunden til denne tradition?

Det er en kendt sag, at ask, elm, lind og hestekastanie er almindeligt plantet dels som gårdspladstræer dels som bystævnetræer på centrale pladser i landsbyer dels som indgangstræer (oftest to i tal) dels endelig som allétræer; her i dette sidste tilfælde kommer linden dog ind som en klar nummer ét. Særlig gårdspladstræet og bystævnetræet har ofte været anset for gårdens, henholdsvis byens vænetræ, de var „hellige“ træer. Også indgangstræer har man tillagt den særlige funktion at beskytte mod ondt, ligesom en tordensten under dørtærskelen og en husløg over hovedindgangen, i nyere tid en hestesko skulle værne husets beboere mod ondskab, evt. ildebrand. Der er grund til at antage, at de samme træer anbragt på en kirkegård, betragtedes som vænetræer.

Men samtidig har de haft den yderst praktiske opgave at tjene kreaturer til foder, bl. a. når landsbyens ikke-våbenføre indbyggere i krigstid tyede ind på kirkegården med deres kostbare dyr. Fjenden ville naturligvis røve alt spiseligt; det gjaldt om at forsvare sig selv og sine husdyr; derfor byggedes kirken undertiden, som f. eks. på Bornholm som en fæstning, og kirkegårdsmuren ses visse steder stadig forsynet med skydeskår. Også forsvarstårne ved eller i kirkegårdsmuren har man haft. Af ældgammel erfaring, som kan spores tilbage til landnamstiden ca. 2500 f. Kr., vidste man, at ask, elm og lind, især de to første var særlig velgennede til foder for planteædende dyr, elm tilmed til menneskeføde. Ifølge en instruks fra 1562 for „kirkegårdsmanden“ på den ny kirkegård uden for Nørreport i København skal der plantes ask, lind og „andet nytteligt“ på kirkegården. Træerne kunne altså sikkert også udnyttes uden for krigstid.

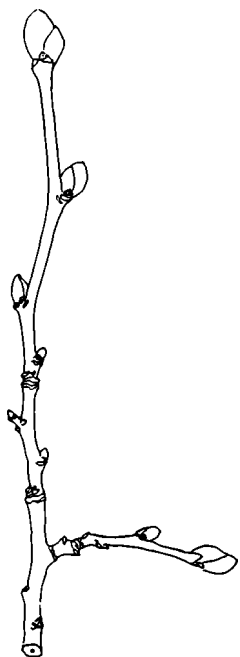
Der er grund til at formode, at disse træer også blev plantet på viet, landsbyens hellige og indgærdede plads i den hedenske tid, da man også havde brug for et tilflugtssted.

Nu tænker ingen over, hvorfor der står især ask, elm og lind på en kirkegård. Men træerne selv fortæller dette stykke kulturhistorie, og de giver os mulighed for at trække en klar linje måske 4–5 tusind år tilbage.

Der er altså grund til at betragte disse træer på kirkegårdene som levende fortidsminder. Lad os værne også om dem.

En skrappe lovgivning om disse forhold tiltrænges. Erfaringerne har vist, at der alt for ofte syndes mod bestemmelserne om kirkegårds-træerne. Og hvad urterne angår, så har vi slet ingen vedtægter. Hidtil har det været svært for os at finde ud af en ordening. Alt skal være regulært og firkantet her i samfundet for at kunne glide. Tiden er ikke moden til at forstå, at noget så uregulært som ukrudt kan have nogen værdi, ganske ligesom man for godt 150 år siden ikke kunne forstå, at et faldefærdigt hus som f. eks. Hammershus-ruinen havde nogen kulturhistorisk værdi. På *det* punkt er det blevet bedre siden år 1800.

Fig. 45. Park-lind.

Kirkegårdsdige, foroven bevokset med sæbeurt, forneden står svaleurt.

I midten syv blomstrende skud af hjertespad, til venstre tandbæger, til højre almindelig katost.

Rød hestehov.

Påskelilje.

Læge-kulsukker.

Kransburre.

Filtbladet kongelys; under tidslen til højre skimtes et par rosetter af bulmeurt.

Katteurt.

Bulmeurt i frugtstadium.

Almindelig fingerbol.

Svaleurt.

Roset af æselfoder; foroven ligger et par skud af humle på jorden.

Tvebo galdebær.

Kors-vortemælk i førsteårs-stadium.

Da lampen tændtes og gulvet blev fjælgulv

Af HANNE POULSEN

I efteråret 1968 udsendte Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser til sin faste kreds af meddelere på landet en spørgeliste om indbo. Det skete for at råde bod på vor mangelfulde viden om stadierne i overgangen fra den gamle bondebolig, hvis indretning gennem et par hundrede år ikke havde ændret sig væsentligt, til et tidssvarende hjem. Nye opfindelser som komfur og petroleumslampe bidrog til at bane vejen for en boligindretning, der ofte kom til at leve op til den norm, der gjaldt for byens boliger. Netop fordi vor viden om de faktiske forhold omkring århundredskiftet var så ringe, måtte spørgelisten være foreløbig, de mere detaljerede spørgsmål måtte vente.

De følgende sider er skrevet efter at der var indkommet 40-45 besvarelser af spørgelisten. Desuden er et ved tidligere lejligheder indsamlet materiale om emnet medtaget i udarbejdelsen.

Man bad meddelerne beskrive gårdens eller husets beliggenhed og

Fig. 1. Køkken i en gård i Skelstrup ved Maribo. Billedet er sikkert opstillet til ære for fotografen. Alt det daglige blik-tøj er fjernet, messing- og kobbertingene er lagt frem og der er næsten ryddet for meget op. Det fint udklippede avis-papir på hylderne er dog rigtigt nok ligesom det hvidskurede åbne køkken-bord med forhæng kunne ses ganske lig-nende de fleste steder. M. Fundbo fot.

Fig. 2. Meddeleren Maren Kyndis mor støber lys i sit køkken i fiskerhuset i Arup ved Løgstør Bredning. Huset var gammelt, da meddelereis forældre overtog det, det var af cementsten, hvidkalket og med stråtag. Der horte 6-7 td. land til, hvor man holdt 2-3 køer, 2 får og et par grise. Moderen var godheden selv. En gammel kone, der var „på sognet“ sendte på sit dødsleje bud efter Maren Kyndis mor for at sige hende tak for alle de krukker mælk, hun havde fået, når hun kom med sin stenkrukke.

gøre rede for byggemåde, byggematerialer og husets alder. Størsteparten af medarbejderne har valgt at beskrive deres barndomshjem og beretningerne dækker årene 1885-1915, heraf skildrer de fleste forholdene som de var kort før århundredskiftet og frem til 1910. Man har fået alle sociale lag jævnt repræsenteret i besvarelserne, så vi hører om indretningen af håndværker- og landarbejderhuset og om livet i den store gård med mange tjenestefolk. Af de beskrevne bygninger var en stor del allerede gamle på det skildrede tidspunkt, og i årene efter 1900 blev de revet ned eller ombygget radikalt. Et nyere materiale udgjorde de huse og udflyttergårde, der var blevet opført omkring 1880-90, og som fra begyndelsen havde komfur i køkkenet, kakkellovne og trægulve i stuerne.

Efter en skitse-mæssig anvisning har meddelerne tegnet en plan over boligen. De nøjagtige mål kunne vi ikke vente at få, næppe heller de omtrentlige. I de allerfleste tilfælde er tegningen udført efter erindringen om forhold, der ligger et par menneskealder tilbage. Derimod kan man få et indblik i rummernes forhold til hinanden og de i rummet værende møblers placering i forhold til vinduer og døre.

Med den tegnede plan som udgangspunkt fortsætter meddelerne deres beretning med at beskrive hjemmet, som det ville have taget sig ud for en besøgende. Bygninger kan museumsfolk måle op med stor nøjagtighed, og bohaver kan indsamles og registreres, men når traditionen om boligens funktion, om samspillet mellem de døde ting og de levende mennesker er borte, kan videnskabsmanden intet gøre.

Den indgang man benyttede til daglig, førte enten direkte eller gennem en forgang ind i bryggers og køkkenet. Kun de allerældste kan af selvsyn fortælle at moderen tændte op på ildbænken i den åbne skorsten, og at opvarmningen skete ved at man gennem en åbning i skillevæggen ind mod stuen lagde i bilæggerovnen, der skulle lune i det daglige opholdsrum. I et par huse havde man åben skorsten også i dette århundrede. Fra Møborg i Ringkøbing amt fortælles om et halvt komfur i forbindelse med ildbænken, men i løbet af 1890-erne fik de driftige indflyttere, meddelerens forældre, indført de gængse forbedringer: „Skorstenen blev muret op, bilæggerovnen erstattet af en firkantet kogekakkellovn inde i stuen, og et helt komfur installeret i køkkenet med vandgryde, komfurovn og det hele, så nu behøvede mor ikke længere at bage finbrød på gløder i skorstensbunden.“

Et andet komfur i køkkenet på en gård i Vendsyssel må betegnes som mere end et halvt komfur, omend det næppe kan kaldes et helt: „Ved den tilmurede åbne skorsten var anbragt en overplade med to fyrhuller med tilhørende jernringe og en komfurgryde, . . . Forsiden var muret op og forsynet med det fornødne hul til fyringsmaterialet og askenedfald. For- og endesiden var oppudset med mørtel og sortmalet og senere blankpudset med kakkellovnssværte“.

De fleste husker kun at køkkenets varme midtpunkt var et komfur af støbejern, med ovn, kogehuller og den aflange komfurgryde, hvor der

altid var dejligt varmt vand. En beretning fra Alshøjgård, en landejendom på Århuseggen på 20 tdr. land, kan stå som fællesnævner for den almindelige bagetradition på landet i årene efter 1910: „I komfurovnen bagtes både finere og grovere kagearter på nær rugbrød, dog fandtes også en rund blikkageform med løs bund, hvori man i kakkelovnens kogerum kunne bage en formkage uden at skulle fyre ovnen op“. Resterne af den store bageovn og skorstenen blev på Alshøjgård brudt ned omkring 1912.

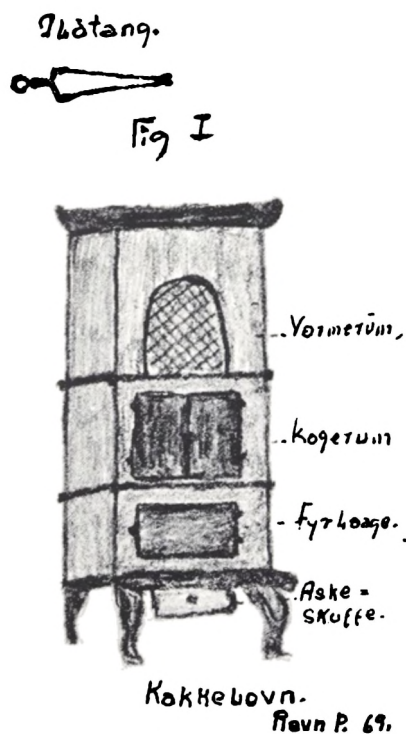
Når man havde fået komfur og derfor havde muret sin åbne skorsten til eller lukket med et spjæld, kunne man ikke mere selv røge sit kød og sin fisk. Sønnen fra et fiskerhus med jord i Hanherrederne skildrer hvorledes moderens skorsten i flere måneder efter slagtetiden var overhæng med varer, der skulle røges, „de kom kørende fra gårdene med skinker og pølser og fårebov, gåsebryst o. s. v. og skulle samtidig levere papir til at binde om det ophængte. Det var nødvendigt, da det i fugtigt vejr dryppede med sod i skorstenen“. De nærmeste røgerier lå i Tisted og i Fjerritslev.

Når det åbne køkkenildsted blev muret til, har man vel oftest samtidig ladet bilæggerovnen afløse af en kakkelovn, der blev fyret fra selve stuen. En meddeler fra Møn (f. 1881) husker tre steder, hvor man endnu i 90-erne brugte bilæggerovne, og han tilføjer: „Der var en støtte med træpinde ud til siderne, som kunne spændes fra ovnen op mod loftet, på denne pind blev så strømper, våde vanter, bleer og børnelinned hængt til tørre.“ Andre optegnelser viser at bilæggerovnen har været i brug efter at der var blevet opstillet et komfur i køkkenet. Et enkelt eksempel siger at også det modsatte kunne være tilfældet, at en lille rund kakkelovn blev opstillet i stuen, før køkkenildstedet blev ændret. I større huse, hvor man behøvede varme i flere rum, kunne man fyre i en kakkelovn, der stod i aftægtslejligheden eller i en mellemstue. De ændrede ildsteder, hvis antal oftest var øget, synes at have haft aftræk gennem den eller de eksisterende skorstene, og den omhyggelige meddeler kunne gøre rede for de ovenrør, der måtte forlænges og bøjes for at røgen kunne blive ledt den rette vej.

Den firkantede kogekakkelovn, der overalt synes at have afløst bilæggerovnen som den daglige varmegiver, var i tre etager. Den kunne have to kogehuller i underste rum og til øverste rum var en lille dør til at åbne. Her holdt kaffekanden sig varm eller en vandkedel stod og snurrede, maden kunne varmes her og man kunne stege æbler. Hvis der ikke hørte en bageform til kakkelovnen og denne i det hele var lidt mere primitiv end den førnævnte, kunne man lægge et par mursten ind i ovnen, lægge en plade over dem og herpå bage en kage, fortæller en kvindelig meddeler fra Midtsjælland.

Med en ofte beundringsværdig sikkerhed kan de ældre huske af hvilken beskaffenhed de vægge og lofter var, som dannede rammen om deres barndom. Selvom man aldrig tidligere havde gjort sig tanker

Fig. 3. Kakkelovn tegnet forår 1969 af Peter Ravn Petersen født i Voldby sogn ved Hammel 1882.

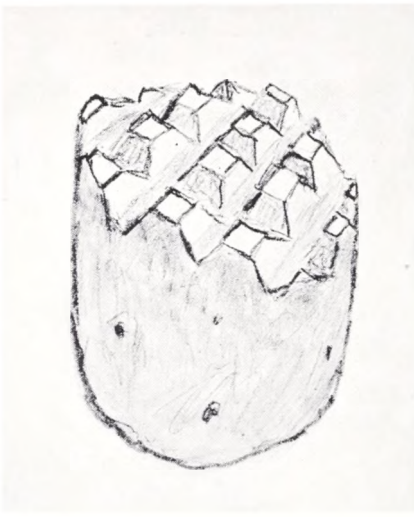

Fig. 4. Kartoffel udskåret som stempel, hvormed man dekorerede væggen i køkkenet. Tegnet forår 1969 af Albert Breindahl, født i Erritso sogn 1888.

herom, blev det ofte muligt at ræsonnere sig frem til et resultat: „Der var træloft med en bjælke i midten, det var mørk malet, jeg vil regne med at det har været malet, for mor vaskede da loftet“. Bjælkelofter har været næsten enerådende, et gipset loft i stuen eller soveværelset nævnes som noget nyt. Trælofterne var malede og farven var enten rødbrun eller helt lys. Kun i køkkenet formåede røgen alene at konservere og mørkne træet.

I en midtjysk hedegård skiftede de kalkede vægge farve fra år til år, meddeleren mindes både rødt og grønt, hvorimod loftet i stuerne her altid var hvidmalede. Var væggene i opholdsstuen kalkede, var de oftest hvide og først med oliefarverne, som man selv rørte sammen, fik væggene kulør. I køkken og bryggers kom man derimod farve i kalken for i det mindste for en stund at dæmpe påvirkningen af røg fra skorsten og komfur. Okkergult og blå, den sidste farve beskrevet som almueblå eller mørkeblå, var de almindelige kulører. Komfurvæggen var ikke sjældent tjæret sort halvvejs op, så gjorde det ikke noget om kluden med ovnsværte kom på afveje. Et par meddelere kan huske, at moderen yderligere dekorerede væggene i køkkenregionerne. Sønnen fra en anden hedegård, der blev nedrevet i 1912, fortæller således: „Når min moder havde kalket væggen i køkken og bryggers, lavede hun gerne mønstre på væggen med en stump vaskesvamp, som dyppedes i kønrøgsopløsning.“

Da ilden var lukket inde i komfuret fik man lagt cement på gulvet i køkken og bryggers i stedet for den belægning af nævestore marksten, som mange meddelere kun kender af omtale.

Foruden komfuret bestod inventaret i køkkenet af et bord med hylder under, hvor gryder og fade lå bag et forhæng, og en tallerkenrække sad over bordet. Ved siden af komfuret var kassen til tørv, brænde eller kvas, hvilken slags brændsel man havde adgang til, og på en stol stod vandspanden med sine 10–15 liter vand fra brønden, den skulle stå højt af hensyn til hund og kat. Over spanden hang en øse eller et litermål. Den håndklædeholder med pyntehåndklæde, der senere skulle blive så almindelig, nævnes kun en enkelt gang. Derimod lagde den sirlige husmoder altid papir på sine hylder. Det var avispapir. Det blev lagt således, at det hang 5–6 cm ned over kanten, og i dette stykke blev klippet takker eller tunger, som nu den enkelte havde hånddelag til.

På de steder, hvor den store ovn stod i bryggerset og havde indfyring herfra, fik den ofte lov at blive stående. Efter at man var holdt op med at bage i ovnen, var den indmurede bryggerkedel stadig i brug. Her bryggede man øl, støbte lys, kogte pølser og vaskede storvask. Til familiens lørdagsvask blev varmet vand, og i den tomme kedel kunne man komme små drenge, når de havde været uartige. I bryggerset havde de fleste en trævask med afløb ud i det frie. Her foregik opvasken og her vaskede man sig. Selvom man i soveværelset havde en servante med fad og kande, sæbekop og spand, blev den kun brugt under sygdom.

Flere meddelere kan huske at det første gulv i deres barndomshjem var af stampet ler. Hvem der havde råd til det, skiftede lergulvet ud med et gulv af fjæl eller mursten. Det skete i løbet af 1880erne og 90erne. „Fjælgulv“ – bræddegulv i stuerne fik vi så vidt jeg husker i 1885“, skrev en nylig afdød meddeler, Stine Thomsen fra Stauning, hun var født i 1878. Teglstensgulvene blev en kortvarig mode omkring århundredskiftet.

Et lergulv var meget sårbart for væde og for slid og stød af mennesker og dyr. Mange steder blev det daglig strøet med sand og fejlet med koste, man selv bandt af blødt græs. I mange thylandske husmandshjem havde man endnu lergulve omkring 1890. „Man syntes det var så rart hvor der var børn, alting forsvandt af sig selv i gulvet.“ Dette er skrevet af en mand fra en af gårdene, og her havde man trægulve. En anden, der havde trådt sine børnesko på et lergulv, huskede den forfærdelige lugt, der i dagevis hang ved stuen efter at en beruset landpost havde brækket sig ud over gulvet.

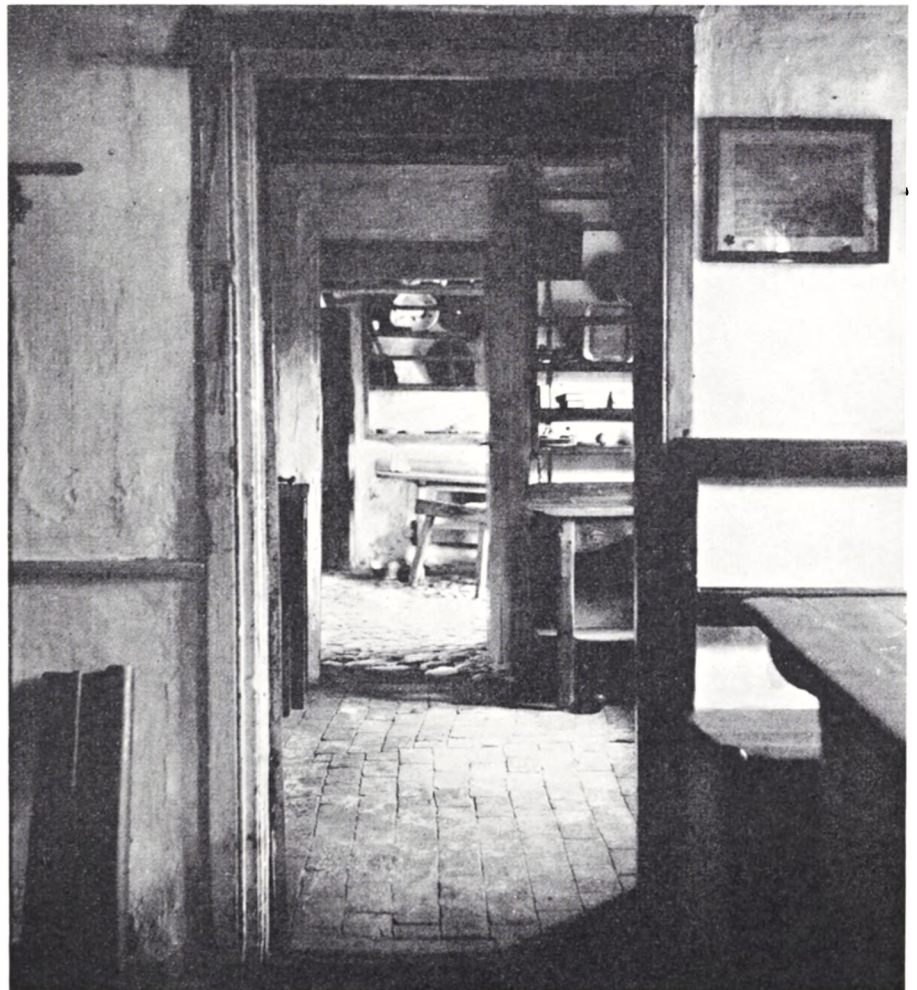

Fig. 5. Stuehus fra Svallerup syd for Kalundborg. Et kig fra dagligstuen gennem køkken og bryggers. Teglstensgulvet i stue og bryggers er udtryk for den kortvarige mode omkring århundredskiftet. Det blev hurtigt ujævnt og var svært at holde rent, da det ikke måtte vaskes.

Fjælgulvet blev daglig strøet med sand, og det blev hver lørdag skuret med en halmvisk dyppet i kalk, sand og sæbe. I nogle egne synes man hurtigt at være begyndt at fernisere trægulvene, i det mindste de gulve, der var mest befærdede. „Hvornår fernisering af gulve begyndte ved jeg ikke, jeg så det først i studereværelset hos pastor Dahl i Keldby sidst i 1880'erne.“ Således skriver Lauritz Larsen, der er født i Keldby i 1881. Det var heller ikke sjældent at et trægulv blev malet gråt eller brunt. Gulvet i storstuen stod længe hvidskuret, men en ordentlig husmoder fejede det jævnlig med vådt sand for at tage støvet.

En tidligere citeret meddeler (f. 1878) skulle i 1964 have tapetseret, og hun refererede et ordskifte mellem sig og maleren: „Sig mig maler: papir på væggene og tæpper på gulvene, er det i grunden ikke noget griseri? for det bliver aldrig ordentlig rensset. Han svarede: Jo det er lige hvad det er, men det er moderne og det dækker jo over meget.“

Det ser ud til at tapeterne kom på mode i landbohjem i de samme år, hvor der blev lagt trægulve. I førnævnte meddelerens hjem ved Ringkøbing fjord havde man haft tapetseret i den pæne stue. I opholdsstuen var væggene malede, og begge steder var der fernis på gulvene. Tapetet, ofte en blomstret dessin, blev sat på med melklister og det var en stor delikatesse for musene. De kunne let komme til, for fugten fra murene fik hurtigt papiret til at gå fra. De kalkede og de malede vægge havde man fornyet en gang om året og mange bibeholdt den gode skik efter at man var begyndt at sætte tapeter op. Papiret kostede 25 øre for en rulle, og de fleste syntes at udgiften var overkommelig.

Boligens vigtigste rum var opholdsstuen, der stadig blev domineret af det lange bord og bænken under vinduerne og ved bordenden. På den anden side af bordet var stole eller, især i Jylland, en lang løs bänk. Vinduerne vendte ud mod gårdspladsen. Om dette bord sad man ved måltiderne, og man opholdt sig her om aftenen, hvor husfaderen ved sin bordende undertiden læste højt, mens kvinderne sad med deres håndarbejde. Det vakte forargelse i Assing, at en familie efter århundredskiftet kasserede langbordet og den faste vægbänk og i stedet fik et firkantet bord, som stod midt på gulvet. En kvindelig meddeler flyttede som nygift i 1908 ind i svigermoderens lille hus i Sanderum tørvehave ved Odense: „Jeg havde sparet lidt penge sammen, men de var næsten brugt til dyner og lagner og mit eget tøj. Jeg havde 50 kr. tilbage, dem købte vi en ny kakkellov for. Hos en billig møbelhandler købte vi en buffet, seks spisestuestole og et bord, vi fik også en hængelampe og pæne gardiner for vinduerne, og senere købte vi en brugt chaiselong, så efterhånden havde vi det ret pænt. I den anden stue havde vi vore senge, de var med fast kædebund lige til at slå sammen og så min kommode, som jeg fik lavet da jeg var 16 år.“ Svigerforældrene havde haft en dobbeltseng stående i stuen modsat vinduesvæggen, hvor der stod et bord med et par stole. I det andet rum var kun en kiste og et skab.

Det var ikke mere almindeligt at sove i stuen, selvom et par børn

Fig. 6. Hos Anders Jessen, Alminde, er der hyggeligt samvær en septemberaften i 1908. Der er skænket i toddyglassene, kortene er fremme og der er ild i de lange piber. Paaskesen fot.

kunne have deres natteleje her i en slagbænk. Til boligen hørte et soveværelse, hvor forældre og børn, undertiden også en bedstemoder, havde deres senge. Sengene beskrives som meget uensartede, og selvom dobbeltsengene for det meste var købt sammen, var det kun de mest velhavende, der anskaffede et samlet soveværelsesmøblement med skab, kommode og toiletmøbler. Det var heller ikke et særsyn, at det mindste barn lå hos forældrene, eller at to-tre børn delte sengeplads.

Et par jyske meddelere fortæller fra hver sin egn at et pænt nyere møblement var anbragt i soveværelset. På gården i Himmerland bød man fine fremmede ind i soveværelset, her stod et bord og seks stole med damaskbetræk midt i rummet, der i øvrigt var udstyret med en dobbeltseng, en slagbænk hvor to piger sov, et lille sybord og endnu et bord. En lille opholdsstue var dog blevet almindelig mange steder, og møblerne her havde ofte stået på deres plads så længe meddeleren kunne huske, og derfor er det sjældent at vi kan få så god besked som følgende skildring af stuen på Arvegård i Søllested sogn på Lolland: „Dagligstue, også kaldet den pæne stue. Her var lysmalet bræddeloft, hvidskuret bræddegulv, to fag vinduer i vest mod gårdspladsen, der var en rund kakkellovn, et brunmalet og poleret ovalt bord med tilhørende sofa, der også var brunmalet og poleret på forsiden, forøvrig med fjedre og polster, betrukken med sortblomstret damask på sæde, ryg og sider. I hjørnet mod gården under et pibebræt med broderet navnetryk og årstal stod et lille brunmalet og lakeret bord, her stod en udskåren tobakskasse, der ikke anvendtes til hverdags. Det her nævnte bord og sofa, tror jeg blev anskaffet til fars og mors bryllup i 1878. Her i daglig-

Fig. 7. Fotografi fra o. 1920 fra St. Karleby i Hornsherred. Kvinden - på det tidspunkt o. 60 år gammel - var datter af en husmand. Hun var ugift og blev boende på faderens sted. Her sidder hun i den fine stue, der oftest stod til pynt. Til daglig opholdt man sig i køkkenet. Bemærk hængelampen til pe-trolcum.

stuen var også en brunmalet og poleret kommode med fem skuffer, som mor, da hun var ung pige, havde fået af sin far, den anvendtes til forskellig beklædning og små nytte- og pyntegenstande. Denne kommode og de foran nævnte borde og sofa, var de nyeste møbler der var anskaffede, de var lavet af en ældre snedker der boede ved Søllestedgårds dyrehave, det huskes ikke hvad snedkeren hed, men morfar havde altid fået sit snedkerarbejde fra ham. Morfar havde også bestilt sin ligkiste hos ham. Morfar døde i 1888.

Til vinduerne her i dagligstuen, der også kaldtes den pæne stue, var købt tynde hvide blondgardiner, der var heftet på en træliste overfor vinduet og nåede ned til vinduets underkant, det var det eneste værelse i stuehuset, hvor der fandtes den slags gardiner.“

Over vinduerne i opholdsstuen nøjedes man mange steder med en kappe, en strimmel hvidt lærred med en blonde eller et stykke blomstret bomuldsstof, der blev stiftet til en liste. Gardinerne kunne også være halvlange og være holdt ind til siderne med bånd eller sløjfer. For nogle var idealet de lange gardiner man så i bedrestillede hjem. En fynsk meddeler fortæller at moderen havde tjent i en præstegård, og da hun som nygift kom til Millinge „skulle hun rigtignok lære konerne at hænge gardiner op“, hun havde også selv lange gardiner i stuen. Det var i 1882. De lange hvide blondgardiner blev stadig mere almindelige, men da de fleste endnu havde den faste bænk under vinduerne i opholdsstuen, så ville de siddende trække med ryggen i de lange tøjstykker, og de lange gardiner måtte holde sig til de øvrige stuer.

En af gardinets funktioner var at skærme familielivet for nysgerrige blikke, hvad der kunne få et retsindigt menneske som krokonen i Bovrup til at udbryde, at der ikke foregik noget hos dem, som man behøvede at skjule. Der blev ikke sat gardiner op i hendes tid. I almindelighed synes gardinerne ikke at have været så brede at de kunne trækkes for vinduerne, man hængte et forhæng op, et vinduesstykke, som om dagen havde sin plads i en bord- eller kommodeskuffe. Et flag er også set anvendt til dette brug. Flere steder, også i småkårshjem hvor man ikke havde gardiner, stillede man jalousier af trævæv op foran vinduerne. Disse var brune, men kunne godt være dekorerede med blomster og fugle. Billeder var der også på de rullegardiner, man brugte på de større gårde. Rosenborg og andre kongelige slotte prangede for vinduesåbningerne på de store stuehuse. Fra Skagen er kommet en oplysning om skibsbilleder på rullegardinerne.

I en købmandsgård på Fyn havde man ikke den faste bord-og-bænk indretning at tage hensyn til, her havde man i dagligstuen lange gardiner om sommeren, men om vinteren var der kun en kappe, så om aftenen, når lyset blev tændt, blev der hængt røde fortræksgardiner for.“ Det er et af de få vidnesbyrd om at man på landet har optaget den skelnen mellem sommer- og vintergardiner, der siges at have været gængs i det samtidige bymiljø.

Fig. 8. Dagligstue i Julius Christensens gård i Ejby ved Køge. Stuen er fotograferet i 1928 og billedet viser, hvorledes den faste bord-bænk indretning er ved at gå i opløsning. Foldebænken, der oprindeligt havde sin plads ved den nederste bordende, er sat hen under vinduerne. Fodkraven er taget af stolpebordsbordet og det fælles ølkrus er inddraget til blomstervase. Ligeledes kan man bemærke bordendebænken, der ved hjælp af lidt maling og et par drejede bjælkeender illuderer som sofa. Der er svøbt tarlatan om hængelampen for sluernes skyld. Zangenberg fot.

Gamle Per daglejer i Keldby sagde: „Ja Mette og mig begyndte med to blålærreds særke og to hørlærreds skjorter, og når Mette havde storvask, havde vi ingen lagner på sengen i et par nætter, før de blev tørre igen. Nu sidder tøsene og laver huller i noget spindelvæv til at lægge på kommoden eller trække over en hovedpude, men strikke en uldklokke eller et par varme hoser har de ingen sans for. Verden får snart set deres bare ende.“

Men til trods for disse dystre udsigter bredte pyntestykkerne sig i stuerne. På bordene lå tæpper og mindre løbere dækkede dragkister og kommoder. Over ryg og læn på de polstrede fjedermøbler lå hvide skånestykker og sofasløjfer, et udtryk som antimakassar ses kun et enkelt sted. Mange stykker var hækledede, men de fleste var broderede i gennembrudt fransk og engelsk syning. Havde man flere borde og kommoder eller kun et enkelt bord og en dragkiste, så krævede moderen at træfladen var dækket.

Gulvtæpper havde man kun sjældent i det tidsrum, der dækkes af optegnelserne. I den førnævnte fynske købmandsgård havde moderen syet et kludetæppe og underforet det med hessian, det var omkring 1900 til

Fig. 9. Anskaffelsen af et spisestuemøblement gav prestige. Havde man en storstue faldt det naturligt at anbringe bord, stole og buffet her, hvor man også tidligere dækkede op til festlige lejligheder. Stuen med det hvidskurede gulv er fotograferet i et dødsbo, en gård i Nr. Esterbølle på Fyn. På den modsatte væg stod to dragkister. Bjarne Stoklund fot. 1956.

1905. Tæppet lå under bordet i den pæne stue. Meddeleren nævner dette tæppe som et lokalt særsyn, et enestående eksempel på egnen. Forligger foran sengene og foran en dør havde man derimod. De var også syet af kludestumper. Fra Jylland, Fyn, Sjælland og Bornholm berettes om det samme mønster: stoftunger der dækkede ind over hinanden. Og så blev der rundt om hver flig syet med kulørt uldgarn, det var et arbejde for børnene. Et lammeskind eller hundeskind ved sengen kunne man også have, fortæller flere.

Kun gennem de ældres beretninger kender vore meddelere den tid, da hjemmets eneste lyskilde var tællelysene, de lys man selv støbte af fåretællen efter en slagting. En meddelers far havde fortalt, at han kom hjem en aften og kunne, da han kom ind på gårdspladsen, ikke begribe så lyst der så ud i stuen. Da han kom ind, viste det sig at det var bedstefaderen, der havde købt en petroleumslampe. Det var den første primitive type, en fladbrænder, med en sortmalet blikskærm over og det hele ophængt i en jerntråd.

Længe nøjedes man med at have en petroleumslampe i stuen og måske en i soveværelse og mellemstue. Hvor man kom og gik som i bryggers, køkken og pigekammer, brugte man tællelys i stager. Adskillige meddelere beskriver de tynde præse, som med en varm finger kunne trykkes fast overalt på de kalkede vægge i køkken og bryggers, hvor man havde brug for at kunne se.

I fiskerbefolkningen havde man gratis adgang til den i handelen så

dyre tran fra fisk og sæler og her blev tranlampen brugt. Det var en lille jernskål, der hængte ned fra loftet og i skålen lå en væge i en tud. Jens Hansen fra Drejø (f. 1881) har som dreng set denne svage belysning hos farbroderen, der var husmand.

Efterhånden blev petroleumslampen forbedret, den nye type blev efter den nu rørformede væge kaldt en rundbrænder, og efter vægens omfang talte man om en 8-liniers lampe eller en 14-liniers, den sidste gav mest lys, men var også dyrest i brug. I et jordløst hus på Nordfyn stod på dragkisten i stadsstuen en lampe med hvid kuppel, „men jeg har aldrig set lys i lampen“, skriver meddelelsen, „vi skulle jo spare på petroleummen“. En hængelampe med blikskærm over bordet i opholdsstuen udgjorde belysningen i det lille hjem.

Da problemet med hensyn til lyskildens styrke var løst og et for syning og læsning tilstrækkeligt lys strålede ud fra sprederen, blev selve lampen et objekt for sælgers og købers skønhedstrang og pyntelyst. Det gjaldt hængelampen som den lige så almindelige bordlampe, som overalt blev kaldt en stålampe. Beholderen til petroleum sad i en fod der oftest var af metal, den var støbt med ornamenter og figurer, var bronceret og strålede med guldets glans. Over lampeglasset blev sat en glaskuppel. Kanten foroven på den mælkehvide kuppel blev kruset og let udadbøjet. En kuppel med malede blomster og fugle blev i bogstaveligste forstand et lysende minde for en lille pige, ligesom en af skattene i et sjællandsk hjem var en stålampe helt af glas. Den var en gave fra en morbroder, der arbejdede på Holmegårds glasværk.

Fig. 10. „Salen“ på Bonagården i Nekso er møbleret som det hørte sig til for den stue, man bød sine gæster ind i. Også det mørke storblomstrede tapet og det lysmalede bjælkeloft synes at være det gamle. Endnu i 1933 er der ikke lagt tæppe under stolegruppen. Den storbladede Aspidistra var modeplanten blandt potteplanterne omkring århundredskiftet, og det velvoksne eksemplar i baljen midt i billedet kan fortælle om mange år i den stille og kolde sal. Kai Uldall fot. 1933.

Til brug i køkken og bryggers var de såkaldte køkkenlamper kommet frem. De beskrives over hele landet som en petroleumsbeholder af grønt glas med et aflangt lampeglas over vægen, og en skrue midtpå kunne regulere flammen ved at gøre vægen kortere eller længere. Væglampen havde på bagsiden en blank messingskærm, der samlede og forstærkede lyset, andre lamper af samme type havde bærehank, men mange var ikke glade for at gå med dem, for hvis lamperne ikke blev holdt lige, knækkede glasset. Tællepråse og staldlygter havde stadig deres tilhængere.

Et fælles træk, der går gennem alle de mere udførlige optegnelser er forholdet til sognefællerne, „Vort hjem så ud som de andre hjem i sognet“, er en sætning der kommer igen og igen. „Vi havde ikke gardiner, gulvtæpper etc. – det var der heller ikke andre der havde.“

Indretningen af nødtørfthuse var et anliggende, hvorom fællesskabet havde sin bestemte mening. Når ingen i landsbyen havde lokum (det var i 1890-erne), så foragtede man disse rum for deres stank, og man talte om den træk og kulde man var udsat for på brættet. Efter gammel skik gik mændene i hestestalden, mens kvinderne satte sig i den lune kolstald. Om sommeren gik man ud ved husgavlen eller hen ved møddingen. Kom nødtørfthusene til sognet blev et lille aflukke indrettet i udhuslængen eller nede i haven, over ajlebeholderen eller møddingen, men det forlyder mere end en gang, at man stadig listede ud i den varme stald, og mon ikke naboen har gjort det samme.

Fig. 11. Ane og Lars Grønborg er engang i 1920'erne fotograferet i mellemstuen på gården i Stavad i Vendsyssel. Møblementet var en ny erhvervelse, det er sort egetræ med betræk af gråt blomstret plys. Bemærk stolen, der er anbragt mellem sofa og bord for også at komme med på billedet. På denne tid ville de fleste gerne have et pudset loft, men det skulle lægges under bjælkerne og stuerne var ofte for lavloftede til at det kunne lade sig gøre uden en større ombygning.

En boplads fra tidlig-atlantisk tid ved Villingebæk

Af HOLGER KAPEL

Det er en kendt sag, at det ofte er amatørarkæologer, der viser vej for den arkæologiske forskning. Det er i og for sig en ganske naturlig ting, idet arkæologisk interesserede mennesker, der er bosat i eller regelmæssigt færdes i en egn, hvor arkæologiske muligheder foreligger, på en ganske anden måde end videnskabsmanden ved bog og skrivebord har lejlighed til at føle fortiden på pulsen, når plovfuren vendes eller grøfter graves.

Det var også denne gang en dygtig og omhyggelig amatørarkæologs årelange iagttagelser, der førte til, at egnen omkring Dronningmølle og Villingebæk kom i søgelyset.

Maleren Carl Henrik Jensen havde en tid fast bopæl i Villingebæk og vendte senere med mellemrum tilbage til egnen. Gennem en årrække indsamlede han oldsager fra overfladen i området mellem Villingebæk og Søborg sø. Hans omfattende og velordnede samling erhvervedes i 1965 af Nationalmuseets første afdeling, hvor man ved indføringen af oldsagerne straks blev klar over, at en nærmere undersøgelse af de forekommende lokaliteter burde foretages.

Fig. 1. Pandehave å ved Villingebæk. Bopladsen er beliggende på marken foran telefonmasten til højre. Der er fundet oldsager helt ned til åbredden. Hans Kapel fot.

Fig. 2. Oversigtsplan over hidtil konstaterede boplads- og enkeltfund i området. Den store prik lige under nordpilen markerer beliggenheden af den her omtalte boplads. – Reproduceret med tilladelse (A. 292/69) af Geodætisk Institut.

En lejlighed frembød sig ret omgående, idet det bragtes i erfaring, at et større område på begge sider af Pandehave å var udset til udstykning for sommerhusbebyggelse.

Da Carl Henrik Jensen tilbød en orientering på stedet, foretoges en påvisning i april 1966, og da traktorer, bulldozere og gravemaskiner begyndte at husere derude, blev jeg bemyndiget til på museets vegne at følge dette arbejde for at overvåge, at intet af arkæologisk interesse blev upåagtet. Jeg vandrede i dagevis omkring langs de meterhøje bunker, der ophobedes langs de dybe render og grøfter, og spejdede iøvrigt i

litorinaskaller, mudder, ler og sand uden at øjne det ringeste spor af bearbejdet flint eller dyreknogler.

For dog at være i nærheden, hvis et eller andet en skønne dag skulle vise sig, besluttede jeg at foretage en mindre prøvegravning på et sted, som i Carl Henrik Jensens rapport var betegnet som „Ældre kystkultur, mindre plads“, og hvor et mindre prøvehul havde givet antydning af et kulturlag.

Den 15. oktober 1966 påbegyndtes denne gravning uden større forventning. Når jeg valgte netop dette sted blandt mange andre, skyldtes det dels vore iagttagelser i april og dels dets beliggenhed på en mark, der skrånede jævnt ned østover mod Pandehave å. Stedet forekom særdeles velegnet som opholdssted for en stenalderbefolkning – forudsat naturligvis, at terrænforholdene ikke havde undergået en revolutionerende ændring i tidens løb.

Det viste sig snart, at stedet var velvalgt. Et klart og velafgrænset kulturlag kunne påvises, og gravningen fortsattes vinteren igennem, når tid og vejrlig tillod det.

Dette første års gravning gennemførtes udelukkende ved frivillig, ulønnet medhjælp. Det traf sig så heldigt, at Carl Henrik Jensen allerede den første dag rent tilfældigt kom på besøg, og han var til stor hjælp både med praktisk gravearbejde og gode råd såvel ved denne som det følgende års undersøgelser. Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling gav tilsagn om støtte, og dette samarbejde bidrog i væsentlig grad til, at undersøgelsen lod sig gennemføre, samt at de arkæologiske og geologiske iagttagelser kunne koordineres, eftersom arbejdet skred frem.

Efter første års gravning, der havde en rent orienterende karakter, og hvor der udgravedes 83 m², blev arbejdet næste år lagt i fastere rammer. Der blev fra museets side bevilget nødvendige midler, så arbejdet kunne fortsættes og gennemføres under betryggende former. Ved sidste års gravning i de dybe grøfter ned mod Pandehave å, var således nedramning af 5 m jernspuns vægge og konstant brug af pumpe nødvendige foranstaltninger for, at man så nogenlunde tørskoet og uden katastrofale nedstyrtninger af de ca. 2 m høje vægge kunne gennemføre arbejdet.

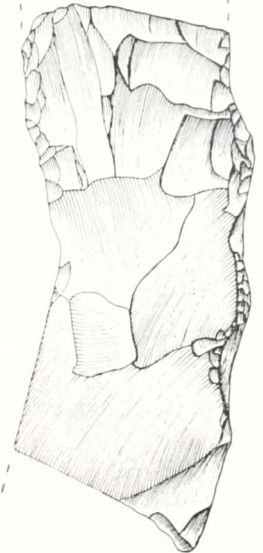
Andet års kampagne indledtes i september 1967 og afsluttedes i oktober. Trods meget ugunstige vejrforhold nåede vi at udgrave 118 m². Arbejdet afsluttedes i 1968.

Vejrforholdene var dette år særdeles gunstige for den vanskelige gravning hovedsagelig i dybe grøfter, og vi nåede at udgrave så meget, at der ved afslutningen ialt var udgravet 316 m², som – bortset fra enkelte spredte prøvehuller for at søge bopladsens udstrækning lokaliseret – udgør et samlet hovedfelt.

Allerede ved første års gravning blev vi klar over, at særlig gunstige geologiske forhold varslede et godt resultat af undersøgelsen, idet det af trækul stærkt mørktfarvede kulturlag var overlejret af et tæt, hårdt lerlag, der ved pollenanalytisk undersøgelse viste sig at indeholde pollen

Fig. 3. Nordvæg i et udgravningsfelt. De tre lag – pløjelaget, det lyse lerlag og de mørke kulturlag – fremtræder klart adskilte på billedet. Fot. Carl Henrik Jensen.

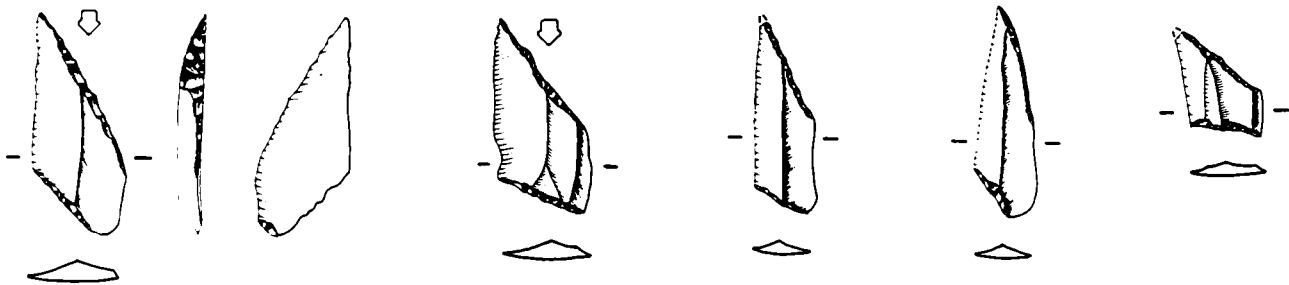

Fig. 4. Skævpile – dvs. pilespidser dannet af flækker, som er hugget skråt over. Disse pile er karakteristiske for ældre kystkultur og findes ikke i andre kulturer. Derfor betragtes de som ledetyper for netop disse bopladsler. – Denne og de følgende tegninger er udført af E. Brinch-Petersen.

af saltvandsplanter. Dette lod os formode, at bopladsområdet engang – rimeligvis i atlantisk tid – havde været overskyldt af en havarm, hvilket senere iagttagelser skulle bekræfte. I det udgravede områdes vestlige, højeste del var dette lerlag kun ganske tyndt og stedvis forstyrret af markarbejdet, mens det i den østlige og nordlige del havde en tykkelse på op til ca. 1 m.

Lerlaget lå altså som et dækkende låg henover størstedelen af bopladsen og gav sandsynlighed for, at ingen senere kulturindblanding havde fundet sted.

Vi konstaterede ligeledes snart, at oldsagsinventaret tilhørte den ældre kystkultur og fra øverste til nederste del af kulturlaget var så ensartet, at vi havde gøre med et absolut rent fund – en ting, der er såre sjælden her i vort land, hvor overfladeforholdene i det geologisk set korte tidsrum, det nuværende Danmark har eksisteret, ikke har undergået større ændringer, og hvor gunstigt beliggende bopladsområder ofte har været valgt som opholdssteder af skiftende kulturgrupper fra den ældre stenalder gennem tiderne – undertiden helt op til vor egen.

Som en følge af ovennævnte iagttagelser fandt man det fuldt forsvarligt at udgrave bopladsen kvadratmetervis uden at skelne mellem de øvre og nedre lag. Ved i enkelte grøfter at foretage systematisk udgravning med indnivellering af alle flintforekomster, dyreknogler, træstykker og natursten sikrede man sig et alibi for denne formodning.

En tilbunds gående og detaljeret beskrivelse af de opnåede resultater og de deraf følgende slutninger falder ifølge sagens natur uden for „Arbejdsmarken“s rammer, den hører andetsteds hjemme og vil blive publiceret som en selvstændig afhandling, når engang det store arkæologiske, geologiske og zoologiske materiale er færdigbehandlet.

Denne redegørelse må derfor blive meget summarisk, den er ment som en uhøjtidelig rapport om et afsluttet arbejde, der som nævnt startede uden de helt store forventninger, men mandede ud i et overraskende værdifuldt bidrag til belysning af en epoke inden for dansk mesolitikum, hvorfra vi hidtil kun har få sikre, datérbare fund.

Det zoologiske materiale var ved første års gravning såre spinkelt, men da man senere nåede ud i de dybere lag, hvor cardiumskaller sikrede gode bevaringsmuligheder for knoglematerialet, blev dette forøget

Fig. 5 (heroverfor). Kerne- og skiveredskaber. Øverst tværsnit, der udmærker sig ved en særlig omhyggelig og smuk tilhugning på oversiden. I midten en groft tilhugget kerneøkse også udformet som tværsnit. Nederst brudstykke af et stort spidsvåben – eller muligvis en hakke.

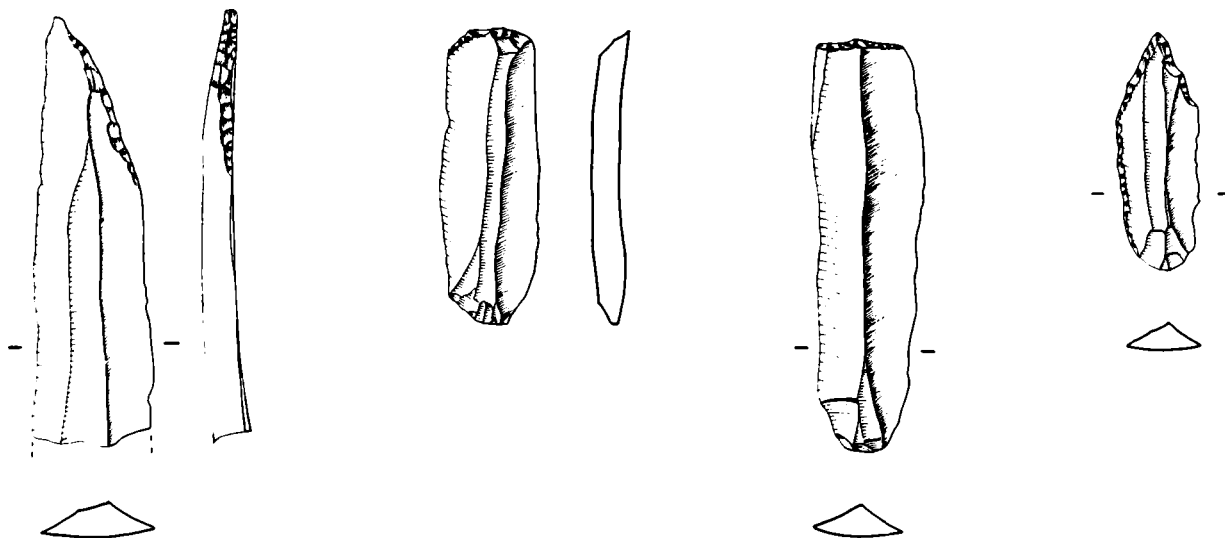

Fig. 6. Flækkeredskaber. Fra venstre: flækkekniv med skrå tilhugning til støtte for fingeren, flækkeskraber med lige æg samt flækkebor.

så stærkt, at Ulrik Møhl fra Zoologisk Museum personlig deltog i gravningen eller sørgede for, at hans medarbejdere deltog, når han selv var forhindret. Dette tresidede samarbejde mellem arkæologi, geologi og zoologi var naturligvis meget inspirerende og medvirkende til, at dagens arbejde gik let fra hånden. Foruden den zoologiske indsats blev den lille, faste stab indimellem suppleret af værdifuld bistand af såvel erfarne udgravere som interesserede amatører, der tilsammen var med til at tage både det tunge slæb – som der var meget af – og det lettere og mere interessante.

Da undersøgelsen blev indledt, så det ikke ud til, at der forestod en særlig vanskelig eller kompliceret gravning. Den nuværende markoverflade skræner ganske jævnt ned mod åen i østlig retning. Gravningen viste imidlertid, at den overflade, som oldtidsbefolkningen havde valgt til boplads, afveg betydeligt fra den nuværende. Fjordaflejringer fra litorinahavet i bopladsens østlige område, senere tiders sandflugt fra nord, samt århundreders markarbejde har hver for sig bidraget til at forme de nuværende overfladeforhold. Nivellering af kulturlagets nedre grænse kan til en vis grad hjælpe os til at rekonstruere denne oprindelige overflade. Disse målinger viser, at der dengang fra de østligste felter op til de vestligste var en stigning på ca. 1,75 m og tilsvarende en terrænstigning fra de nordligste felter på ca. 1,40 m op til de sydligste.

Det fremgår heraf, at man i disse yderste felter måtte fjerne store jordmasser for at nå ned til kulturlaget. Vore erfaringer fra de første to års gravninger resulterede i, at vi det sidste år besluttede at lade en gravemaskine skrabe hovedparten af det klæge og tunge lerlag af. Målinger, foretaget ved de forrige års arbejde, anviste os, hvor dybt man turde vove sig ned uden at berøre kulturlaget.

Gravearbejdet foregik kvadratmetervis, og al flint og alle natursten, der bar spor af at have været i menneskehånd, blev indsamlet. Vi bemærkede snart, at der i midten af hovedfeltet forekom et ret fattigt parti,

mens de tætteste koncentrationer fandtes dels i den sydvestlige, ret højtliggende del og dels i de dybe østlige og nordlige felter. Den naturvidenskabelige undersøgelse synes at vise, at en kystlinje rimeligvis har gået et sted mellem den vestlige koncentration, hvor særlig de mindre oldsager, som f. eks. småflækker og skævpile dominerer, og den østlige, hvor store redskaber som kerneøkser og store flækkeblokke er fremherskende.

Ved en gennemgang af oldsagsinventaret i flint vil man snart lægge mærke til, at det stort set kan opdeles i to hovedgrupper: kernerredskaber og flækkerredskaber, mens egentlige skiveredskaber stort set mangler. Og af de to hovedgrupper er flækkematerialet så dominerende, at man med rette kan tale om en flækkkultur. Mens kerneøkserne og de øvrige kernerredskaber med enkelte undtagelser kan karakteriseres som dårlige og plumpe, ofte forarbejdet af en middelmådig flintkvalitet, så er det indlysende, når man gennemgår det store antal tildannede eller utildannede flækker samt de store og smukke blokke, hvoraf de er slået, at vi har at gøre med befolkning, der med sikkerhed og stor håndværks-

Fig. 7. Tre stikler, hvoraf den ene har indridsede streger i corta samt en håndtagsblok, hvoraf ganske små flækker er slået til indsætning i flintæg-spyd.

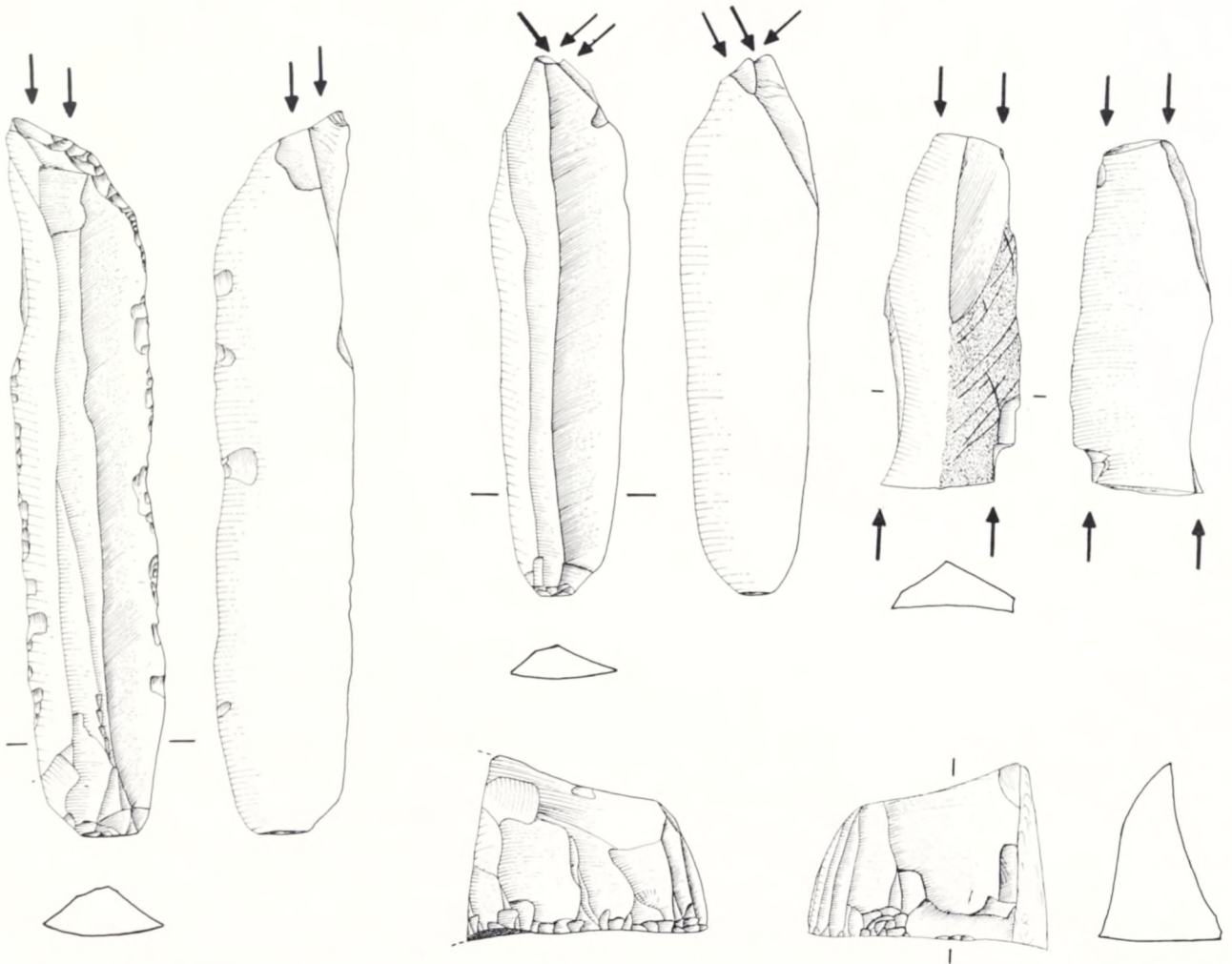
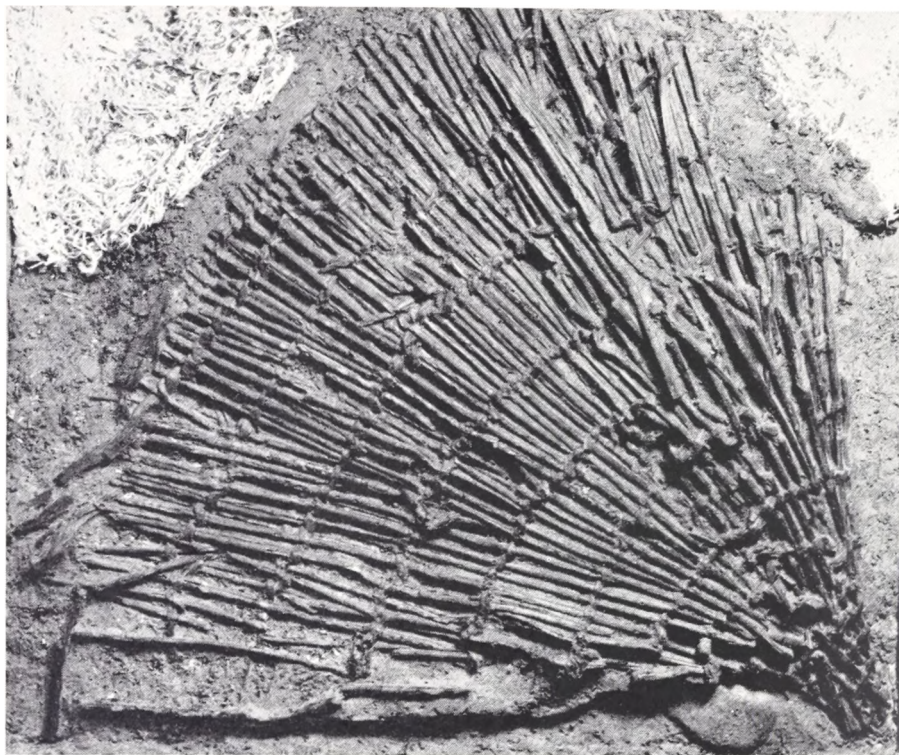

Fig. 8. Fiskerusen optaget i naturligt leje, afrensset og fotograferet på Nationalmuseets konserveringsanstalt. Hans Hein fot.

mæssig duelighed har evnet at frembringe, hvad man tilsigtede, en konstatering, der på en besynderlig måde står i kontrast til vore iagttagelser med hensyn til de sløje kerneredskaber.

Af *kerneredskaber*, der foruden egentlige kerneøkser omfatter spidsøkser, kernemejsler, kerneborlignende stykker samt enkelte brudstykker af tresidet tilhuggede redskaber, der synes identiske med de store spidsvåben, (eller „hakker“) der kendes bl. a. fra Kongemosebopladsen i Åmosen, er fundet ca. 100 stykker. Hertil kommer ca. 20 *ægafslag af økser*, et antal, der muligvis vil øges, når en finsortering af affaldsflinten foretages.

Af *flækker* foreligger der ca. 3600 uden påviselig tildannelse. De varierer i størrelse fra ganske små mikroflækker, der må formodes slået af de ca. 30 *håndtagsblokke*, til store smukke eksemplarer op til ca. 15 cm længde. Under begrebet *tildannede flækker*, hvis man hermed forstår „redskaber forarbejdet af flækker“, falder ikke blot de ca. 80 stykker, der kan karakteriseres som flækkeknive, -bor og -skrabere, men også de ca. 90 *skævpile* og en stor del af fundets ca. 80 stikler, der er forarbejdet af flækker med eller uden terminalretouche. Skævpilene, som må kaldes den ældre kystkulturs ledetype, varierer i udformning fra lange slanke, der kan minde om mikroliter, over bredere til typer, der kan karakteriseres som skæve tværpile, uden at der dog er grund til at antage, at en egentlig tværpileform er tilsigtet. De bedste skævpile er fremstillet af tynde, plane flækker af en prima flintkvalitet og kan karakteriseres som fremragende brugskunst.

På baggrund af de meget store antal flækker er det påfaldende, at „skiveredskaber“ næsten mangler. Der er nok et par *skiveskrabere* og enkelte *skivebor*, men pandehavefolkene har øjensynligt ikke haft syn-
derlig brug for gode skrabere, der ellers synes at have været et uund-
værligt husgeråd i alle andre stenalderkulturer, ja, helt ind i bronce-
alderen. Så meget mærkeligere er det, som der blandt affaldsflinten fo-
refindes mange regelmæssige og smukke skiver, der i en håndvending
kunne omformes til brugbare redskaber.

Som materiale til stenredskaberne er flint enerådende. Der forekom-
mer intet spor af grønstensredskaber eller andre bjergarter. Selvom der
er fundet nogle få *slagsten* af velegnede marksten, synes også flint at
være foretrukket til sådanne redskaber.

Fig. 9. Detalje af fiskerusen.

Redskaber af dyretak og knogler er fåtallige. Vi havde ventet et større antal på baggrund af det store knoglemateriale, der de sidste år indsamledes fra kulturlaget. Det blev kun til et enkelt brudstykke af et flintægspyd af den trinde type samt nogle få prene og brudstykker, samt en enkelt trykstok af en kronhjorttak. Det interessanteste stykke er en gennemboret fortand af en kronhjort, altså en perle.

Det zoologiske materiale

En endelig opgørelse af det store antal takker og knogler kan endnu ikke fremlægges, da det store materiale ikke er færdigbehandlet på Zoologisk Museum. Ulrik Møhl har udarbejdet en foreløbig fortegnelse over de fundne dyrearter. Af *pattedyr* foreligger der, foruden en mennesketand, rimeligvis af et barn, følgende arter: Urokse, kronhjort, rådyr, vildsvin, hund, ræv, gråsæl og marsvin. Af *fugle*: Sule, sort stork, and, knopsvane, rød glente, havørn, trane, sølvmåge, gejrfugl og krage. Af *fisk*: Pighaj, gedde og torsk.

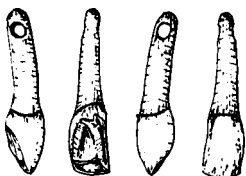
Et overvejende antal knogler af kronhjort, rådyr og vildsvin peger henimod den antagelse, at disse skovdyr må have udgjort skævpilefolkets vigtigste jagtvildt, men forekomsten af gråsæl, marsvin, pighaj, gedde og torsk lader dog formode, at befolkningen i kanoer eller både også har jagtet på fjord og hav. Ulrik Møhl kommenterer sin fortegnelse med bl. a.: „Det zoologisk set interessanteste fund er utvivlsomt en halsvirvel af urokse, dette er det yngste fra Sjælland“. Desuden skriver han:

„Fremhæves bør fundet af gejrfugl, om ikke overraskende, så dog det ældste, daterede fund; de øvrige stammer alle fra ertebølletidens skaldynger. Af andre fugle, hvoraf kun ganske enkelte fund tidligere er gjort, kan nævnes glente og sort stork.“

Sidst skal omtales et fund, som kom i den elvte time, men som – alt taget i betragtning – må karakteriseres som gravningens interessanteste. Ved udgravning af et par af de sidste felter langs nordvæggen stødte man på en række små, vandret liggende „pinde“, der lå tæt sammen i kulturlaget. Ved forsigtig og omhyggelig udgravning blotlagdes her kalven af en fiskeruse. Konservator Dorthe Ørsnes fra museets konserveringsafdeling tilkaldtes og forestod den videre udgravning og optagning. Det lykkedes at udskære en større blok af kulturlaget, hvorpå rusen hvilede. Indstøbt i gibs blev denne blok indsendt til konservering.

Museets kulstof-14 laboratorium har indtil videre undersøgt og bestemt seks prøver fra kulturlaget, dels af trækul og dels af en i laget indkapslet træstamme. Disse dateringer ligger alle inden for et kort tidsrum, idet den ældste er dateret til 5330 f. Kr. \pm 120 og den yngste til 5090 f. Kr. \pm 120. Det sædvanlige usikkerhedsmoment taget i betragtning bør disse dateringer opfattes som samtidige og vidner om en kortvarig beboelse af stedet. Dette harmonerer jo godt med vor antagelse, at vi i Villingebækfundet har at gøre med et absolut rent fund fra tidlig atlantisk tid.

Fig. 10. Gennemboret fortand af hund anvendt som hængesmykke.

Liang phra og Liang phi

Buddhistiske og animistiske ritualer i Thailand

Af LISE RISHØJ PEDERSEN

Ikke for intet er Thailand blevet kendt som landet med de mange smukke templer. Tusinder og atter tusinder af turister fængsles årligt af de arkitektoniske mesterværker, der danner rammen om buddhismens kunstneriske højdepunkter i form af buddhafigurer, pragtfulde udskårne relieffer eller tempelmalerier med religiøse motiver. Sammenlignet med disse pragttempler som f. eks. Vat Phra Keo med Buddha udhugget i smaragd eller Vat Po med den kæmpemæssige hvilende Buddha i Bangkok virker de små templer i landsbyerne rundt omkring i Thailand både ydmyge og uanseelige.

I størrelse afviger de mange gange kun lidt fra de almindelige beboelsehuse i landsbyen, men skiller sig ud fra disse ved at være anbragt på en stor åben plads og ved hjælp af kunstig påfyldning rejst et stykke over det naturlige jordniveau. Men selvom en lokal vats udseende og

Fig. 1. Størst bun – religiøs fortjeneste – opnår en thai ved at gå ind i den hellige munkeorden. Men også gaver til klostret eller afholdelse af private religiøse ceremonier giver bun. Her forlader buddhistiske munke et hus efter afholdelse af en liang phra ceremoni. Munken med visten er den lokale vat's overhoved.

Fig. 2. Risgudinden eller Rismoderen, *mæe pòosup*, indtager en central plads i thaiernes religion. Her frembærer en kvinde offergaver til hende som tak for høsten. Hun bøjer sig først tre gange dybt til jorden på familiens tørskoplads, hvorefter hun bringer fadet med offergaverne til laden, hvor årets rishøst opbevares.

størrelse er beskednen, så er dens betydning for den landsby og det samfund, hvori den har hjemme, af ganske overordentlig vigtighed. En af grundene til dens betydning er ganske givet, at den er landsbyboernes *egen*. De har selv betalt til dens opførelse, selv indkøbt eller fremstillet dens indbo og udstyr og med egne hænder bearbejdet jorden omkring bygningen og beplantet den med sjældne planter og smukke træer. Derfor bliver vat'en naturligt hele landsbyens stolthed og statussymbol. Alle samfundets medlemmer bidrager til vedligeholdelsen af bygningen – indvendigt som udvendigt – og yder gennem kontante bidrag og daglig tildeling af ris til de munke, der bor i klostret, deres til det religiøse centrum opretholdelse.

En anden vigtig årsag må søges i, at vat'en for thaierne ikke blot fungerer som det religiøse centrum, men også det sociale. Alle vigtige begivenheder i samfundet finder sted i og omkring vat'en. Det gælder således alle valghandlinger (valg af landsbyleder, 'pujaban' og dennes assistenter), og det er ganske almindeligt ved større familiebegivenheder, f. eks. ligbrændinger, hvor praktisk taget alle landsbyens beboere foruden afdødes slægt og venner langvejsfra er inviteret, at selve bespisningen af disse mange mennesker foregår i vat'en. Man får ligefrem en

følelse af, at thaierne betragter vat'en som deres andet og større hjem, for ved festlige lejligheder opfører de sig fuldstændig som befandt de sig i deres private beboelseshus og lader sammen med maden flittigt risbrændevinen cirkulere mellem de forsamlede gæster dagen og aftenen igennem. Hverken lægfolk eller gejstlige tager tilsyneladende anstød heraf, selv ikke i tilfælde, hvor stemningen bliver noget animeret.

En tredje og mindst lige så vigtig faktor i forholdet mellem thai-bonden og vat'en må ses i relation til det så vigtige buddhiske *bun*-begreb, der er så intimt knyttet til netop tempel og munkestand. Ifølge buddhistiske forestillinger har alle gerninger, ord og tanker konsekvenser for et menneskes næste liv. Gode gerninger og et liv i overensstemmelse med Buddhas lære giver *bun* og indebærer fremgang, medens onde handlinger og ord, *bab*, trækker den modsatte vej. Summen af *bun* og *bab* bestemmer således ikke alene, hvor hurtigt man kan blive genfødt i en ny eksistens, men også til hvilken position i samfundet. Derfor er alle interesseret i og ivrige efter at erhverve *bun*, d. v. s. leve et liv i overensstemmelse med buddhismen. Mest *bun* vinder man følgelig ved at gå ind i den hellige munkeorden, *sangha*, for ikke alene afsondres man herigennem fra livets almindelige fristelser og synder derfor ikke, men man lever også inden for klostrets vægge i så nøje overensstemmelse med Buddhas lære, som det overhovedet lader sig gøre.

Vejen i Buddhas fodspor til det højeste og attråede mål: fuld erkendelse og indgang i Nirvana med endelig udfrielse af reinkarnationernes kæde, er lang og vanskelig at vandre, og for de fleste thaier er det primære mål med stræben efter *bun* heller ikke noget så fjernt og ophøjet, men blot at nå nogle enkelte skridt på vejen fremad og opad. Derfor tilbringer størsteparten af dem også kun kortere tid i et kloster, som regel kun en enkelt *lent*-periode (d. v. s. 3 måneder af regntiden) som novicer, og koncentrerer sig så i øvrigt om de veje og muligheder, der står åbne for lægmænd til at erhverve sig religiøs fortjeneste. Er man rig, kan man f. eks. opnå megen *bun* ved at give store gaver til klostret, måske i form af en ny tempelbygning, men er man fattig og samtidig indstillet på at opfylde de sociale pligter, der påhviler en i familie og samfund: forsørgelse af ens gamle forældre, kone, børn og andre slægtninge, indskrænkes mulighederne til de mindre *bun*-givende handlinger som smågaver til klostret i form af penge, klæder, lys, røgelsespinde, bladguld (til at klistre på templets buddhafigurer) samt den daglige tildeling af ris til munkene i vat'en.

Af Thailands samlede befolkning er de 95 % buddhister og beken-der sig til den retning inden for buddhismen, der kaldes Hinayana. I forhold til den anden – langt mere udbredte – Mahayana-retning er førstnævnte den reneste og mest ortodokse. Men selv om dette forhold er indiskutabelt, så kan det ikke nægtes, at der selv i Hinayana-buddhismen er indgået og optaget mange elementer af såvel brahmanistisk som animistisk karakter. Det kan ofte være vanskeligt at udskille de forskellige

Fig. 3. Bakke med offergaver til Ris-gudinden. På tallerkenen ligger en klump klæberis og et hårdkogt æg, i skålen med den høje fod er anbragt de øvrige traditionelle offergaver: 5 betel-skrå rullet i kræmmerhusfacon. 5 røgelsespinde, 5 blomster og 1 vokslys. De to hvide skåle på fadet indeholder henholdsvis en grøntsagssuppe og en ris-dessert. Sommetider udelades sidstnævnte eller erstattes af andre fødevarer som kokosnød, bananer el. lign.

elementers oprindelse og natur, men for den almindelige thai vil det også være ganske uden betydning at forsøge noget sådant, ja blot tanken om at filosofere over det, ligger ham fjernt.

Som helhed må man sige, at thaierne betragter sig som – og også må siges at være – gode og overbeviste buddhister. De tilstræber efter evne at leve et buddhistisk set retlinet liv og undgå handlinger, der er i strid med buddhismens høje etik og moral. Så kan man naturligvis spørge, hvordan en sådan påstand stemmer overens med det faktum, at thaierne samtidig tror på tilstedeværelsen af en række guder, gudinder, heroer og ånder (naturånder, skytsånder og forfaderånder) og tilmed gør disse til genstand for kult. Stiller man en thai dette spørgsmål, vil han overhovedet ikke komme i vildrede eller forlegenhed med svar, men blot let forbavset give en forklaring, der ligger på linje med den, en bonde gav, da han blev spurgt, om munkene i den lokale vat ikke gjorde indsigelse mod, at landsbyens beboere ofrede og bad til en stærk *phi* (ånd) ude i skoven. Hans ord var disse: „Den buddhistiske religion hjælper et menneske til at vinde *bun*. Den lærer det at opføre sig på rette måde og overholde Buddhas 5 bud. Vi må ikke gøre noget ondt. Det at lytte til Buddhas lære og give mad til hans munke giver personlig fortjeneste, *bun*. Herigennem kan vi overgå til et bedre liv. Men i det levende liv er der kun ånder, der kan hjælpe den fattige mand. Hvordan skulle buddhismen kunne hjælpe med at bekæmpe rotter, der æder risen på stråene? Hvordan kan buddhismen drive vildsvin bort, når de kommer og ødelægger markerne? Det er åndernes sag. Ånderne tager sig af det, der angår dem, templet af det, der angår buddhismen. Den ene arbejder ikke mod den anden, tværtimod kompletterer de hinanden.“

Denne indstilling forklarer fuldtud det forhold, at thaien med den bedste samvittighed af verden fortsat foretager sine ofringer til de overnaturlige magter, der kan influere på ikke blot hans og hans families helbredstilstand og frugtbarhed, men også hans husdyrs og kulturplanters. Han vil derfor stadig frembære sine offergaver til Jordguden, for at marken skal blive frugtbar, til Risgudinden, for at hans udbytte af ris skal blive stort, og til Ildens gudinde, for at hans kone skal kunne rejse sig med fornyede kræfter efter barselsengen ved ilden. Disse ofringer anser han for absolut nødvendige, hvis han skal gøre sig håb om, at mennesker, dyr og planter skal trives. Først får han misvækst på markerne og sygdom i huset, så afskæres han derved *også* fra at opsamle *bun*, for det er jorden og dyrene, der giver det eventuelle overskud, som han kan tillade sig at anvende til *bun*-givende handlinger og dermed investere i sin næste eksistens.

Langt de fleste offerhandlinger har da også præventivt sigte, således at forstå, at de afholdes for på forhånd at sikre, at de overnaturlige magter ikke fortørnes og lader deres vrede komme til udtryk i form af ulykker, sygdom eller misvækst.

Blandt nogle thai-grupper er troen på, at slægtens afdøde er i stand til

Fig. 4. Giveren af en omfattende *liang ph* i fest foran det fulde fad med offergaver til forfaderånderne. I træbholderen med låg er der klæberis, i flaskerne risbrændevin.

at udøve en vidtgående indflydelse på de levendes tilværelse, meget udtalt. Det var tilfældet i en landsby på grænsen til det sydlige Thailand, hvor jeg opholdt mig i begyndelsen af året 1966. Når et familiedlem her døde, sørgede de overlevende for, at en særlig *mo* (åndedoktor) var tilstede ved ligbrændingen. Gennem et specielt ritual ledsaget af offergaver var det åndedoktors opgave at formå den afdødes ånd til at følge ham tilbage til familiens bolig og tage ophold i husets – ofte eneste – lukkede rum sammen med de øvrige forfaderånder. I flere af husene stod der foran huspælen i dette rum en flettet bakke med en lille skål. Hvergang familien havde gæster, der skulle bydes på risbrændevin, sørgede husets herre omhyggeligt for, at der først blev skænket i denne skål, så ahneres ånder kunne deltage i selskabeligheden. Efter hver høst blev de også betænkt med offergaver som nyhøstet ris, vandmelon, kylling, en eller flere desserter, risbrændevin samt

vand, betel og røgelse. Familiens mandlige overhoved påkaldte selv ånderne og inviterede dem til at spise og drikke samtidig med, at han bønfuldt dem om at velsigne og beskytte hans hus, hans familie og husdyr og holde alle onde magter borte. Alle offergaver blev derefter efterladt en 5-6 minutter i det lukkede rum, hvorefter de igen blev fjernet og konsumeret af de tilstedeværende.

Sådanne løbende *liang phi* (*liang* = bespise; *phi* = ånder) er nødvendige, men ikke fuldt tilstrækkelige til på længere sigt at bevare og fastholde forfaderåndernes good will. Med års mellemrum er det nødvendigt med en stor *liang phi*, og den kan familien ikke selv udføre, ligesom den heller ikke er i stand til at fastsætte tidspunktet. Et varsel om, at tiden til at foranstalte en omfattende *liang phi* er inde, får familiens overhoved ved, at „han føler sig kold om dagen og syg om natten“. Får han disse fornemmelser, vil han straks kontakte en *mo*, der vil bekræfte hans formodning om, at han intet fejler, men at ånderne ønsker afholdt en *liang phi*.

Afholdelse af en stor *liang phi* indebærer langvarige forberedelser, er meget kompliceret og også meget kostbar. Den kræver f. eks., at et svin

Fig. 5. Andedoktoren, *m o.* før han begynder *liang phi* ceremonien. I højre hånd har han en *vi*ste lavet af fjerene fra en hejreart. Fjerene har han selv samlet, men *vi*sten blev i sin tid fremstillet af hans lærer, *d. v. s.* den mand, der lærte ham at påkalde ånderne på rette vis. Under ritualet menes lærerens ånd at være tilstede i *vi*sten.

Fig. 6. Andedoktoren i særd med at bespise ahnernes ånder. Med spisepinde tager han lidt kogt svinekød, opfordrer den tilkaldte ånd til at spise, hvorefter han lempet kødstykket ud af huset gennem et hul i væggen. I hullet – det hvide felt over doktorens hånd – er anbragt et bananblad, der tjener som slid-ske. I skålene på fadet er betelblade, vand og risbrændevin, der også bliver tilbudt ånderne.

bliver opfodret specielt med dette formål for øje, og det vil sige, at det kun må fodres med kogt ris. Normalt opfodres svin på fintskårne, stam-pede bananstængler kogt sammen med eventuelt risaffald. Videre skal der sendes invitationer ud til alle selv fjerntboende slægtninge og venner, en særlig *liang phi-mo* skal konsulteres, tilkaldes og honoreres, og der skal fremskaffes en større forsyning af såvel madvarer som risbrændevin, så alle gæster kan blive beværtet på passende vis.

Aftenen før en *liang phi* ceremoni er der stor travlhed i festgiverens hus. Størstedelen af landsbyens unge og ældre af begge køn er kommet tilstede for at hjælpe med tilberedelsen af madvarerne. Også 'doktoren' er ankommet og giver manden i huset instruktion i, hvad hans pligter omfatter. Det lukkede rum er helt ryddet for det sædvanlige bohavede, og natten over ligger kun husherrens skjorte midt på gulvet. Den skal fortælle forfædrene, at det er ham, der er giveren af festen. Svinet – offerdyret – må først slagtes på selve dagen for ceremonien, og det vil sige, at man må vente til efter midnat. Giveren af festen må ikke egenhændigt foretage slagtingen, det gør nogle af hans naboer for ham. Til gengæld hjælper han så dem, når de skal afholde en tilsvarende ceremoni.

Om morgenen starter bespisningen af ånderne. Doktoren sidder i det lille, dunkle rum og tilkalder efter tur alle de afdøde, hvis navne endnu huskes i familien. Han sidder med korslagte ben, helt klædt i sort og med en vifte af fjer i den ene hånd. Foran ham står et kæmpemæssigt flettet fad, hvorpå er opstablet rå og stegt svinekød, klæberis, bananer, sukkerrør, betel, risbrændevin, vand og et utal af desserter og andre søde sager. Efterhånden som de enkelte *phi* kommer tilstede, bliver de opfordret til at spise af risen, kødet og de andre delikatesser på fadet, som ånedoktoren tid efter anden griber med spisepinde og lempet ud af en lille slidske af bananblad, der er anbragt i et hul i husets væg. Også risbrændevin og vand bliver hældt samme vej.

Påkaldelsen og opfordringen til at hjælpe og støtte giveren og hans familie er meget langvarig og sker i en messende tone af meget monoton karakter. Det rå kød på fadet er udelukkende bestemt for de nærmeste forfædre og forbliver der, selvom det under recitationen bliver tilbudt dem. Det overrækkes efter ceremonien *mo* som en del af hans honorar. Den her omtalte ceremoni startede klokken 9 om morgenen, og først kl. 1 om eftermiddagen var samtlige ånder, der var i dette tilfælde 15, bispist. Så kom turen til alle slægtninge døde i andre provinser, til en *phi*, der boede i dørtærskelen til det lukkede rum, samt Ildens gudinde, der fik sin andel i offermåltidet anbragt foran husets ildsted.

Først da blev det de levendes tur. Men de kunne til gengæld for den lange ventetid så også sætte et aldeles overdådigt måltid til livs ledsaget af – forekom det – uendelige mængder af risbrændevin.

Om aftenen var der igen en ceremoni i det samme hus, men denne gang af buddhistisk karakter. Manden, Tan, havde nemlig samtidig med

Fig. 7. Den trykte invitation med program for *liang phi* og *liang phra* ceremonierne i Thans og Yon Lymkryns hus i Ban Talad Khwaj, Chombyng, Radburi. Heri opfordres alle slægtninge, venner og retskafne personer om at komme tilstede og gennem deres deltagelse kaste glans over ceremonierne, der starter den 1. marts 2509 (1966), kl. 9 om morgenen med *liang phi* og afsluttes den følgende dags morgen kl. 8.30 med *liang phra*.

กำหนดงานเลี้ยงผี และทำบุญบ้าน

ณ บ้านตลาดควาย หมู่ที่ ๕ ต.จอมบึง อ.จอมบึง จ.ราชบุรี

วันที่ ๑ มีนาคม ๒๕๐๙ ตรงกับเดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ

เวลา ๐๘.๐๐ น. ทำการเลี้ยง เสร็จพิธีแล้ว

เวลา ๑๘.๐๐ น. พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์

รุ่งขึ้นวันที่ ๒ มีนาคม ๒๕๐๙

เวลา ๐๘.๓๐ น. ถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์

ณนี้ ข้าพเจ้ามีความยินดีขอเชิญบรรดาญาติมิตร และท่านที่เคารพนับถือ

มาร่วมในงานนี้ เพื่อเป็นเกียรติ

ขอแสดงความนับถือ

นายตัน นางยนต์ ลิมกรีน เจ้าภาพ

at invitere til *liang phi* ceremonien også indbudt til en *liang phra* (*phra* = munke, d. v. s. bespisning af munke), fordi han var flyttet ind i et nyt hus og ønskede dette velsignet.

En *liang phra* er en almindelig buddhistisk ceremoni, der består i, at munke inviteres til et privat hus for der at recitere buddhistiske tekster. Gennem den rituelle recitation sikres de forsamlede menneskers sundhed, og sygdomme og uheld afværger. En vigtig del af ceremonien er fremstilling af helligt vand. Vandet helliggøres ved, at munkene under recitationen lader voksdråber fra et brændende lys falde ned i en skål med vand. Med dette vand bestænkes alle de forsamlede mennesker samt i dette tilfælde, hvor anledningen var indvielse af et hus, dettes huspæle, vægge og gulve. Som regel falder en *liang phra* i to afdelinger: om aftenen en langvarig recitation, hvor munkene kun bliver budt betel, cigaretter og the (munkene må ikke indtage fast føde i tidsrummet fra middag til næste dag ved solopgang) og den følgende morgen en mere kortvarig recitation efterfulgt af en virkelig bespisning. Giveren af en sådan fest lægger megen vægt på, at måltidet, der tilbydes munkene, er så overdådigt som vel muligt, for jo mere *bun* opnår han. Det samme gælder det beløb, han i forbindelse med en *liang phra* skænker til vat'en og de enkelte munke, der har deltaget i ceremonien.

Begge de ovenfor beskrevne ceremonier blev afholdt med det formål så vidt muligt at hindre, at noget ulykkeligt eller ondt skulle komme over en familie. Men hvad gør thaien, hvis uheldet *har* ramt ham. Hvem vender han sig til efter hjælp, eller rettere, er der overhovedet nogen mulighed for hjælp i sådanne tilfælde? Er ulykke og uheld ikke netop tegn på, at den *bun* han har opsamlet i sin forrige eksistens er blevet opbrugt? Sidstnævnte er en mulighed, og i så fald er der intet at gøre, men – vil en thai være tilbøjelig til at ræsonnere – det er ikke

absolut givet, der kan også tænkes en anden mulighed, nemlig den at han uafvidende har krænket en eller anden af de overnaturlige magter, og er det årsagen, er situationen ikke helt håbløs. Vanskeligheden ligger blot i at finde frem til, hvor han har fejlet, så han kan vide, hvor han skal sætte ind, og det kan godt blive en både kompliceret og kostbar affære. Lad mig illustrere med et eksempel.

I landsbyen, hvor ovennævnte ceremonier blev udført, mødte jeg en familie, der netop var kommet i en sådan situation, hvor alt gik skævt. Husstanden bestod af moderen, der var enke, en ældre datter, der altid havde været svagelig, og hvis mand havde forladt hende, fordi han blev træt af en altid syg kone, der ikke engang var i stand til at skænke ham et barn, samt endnu en datter, der var gift, og hvis mand efter thai-tradition var flyttet ind i svigermoderens hus. Han kom ikke særlig godt ud af det med husets ældste datter, Jian, og skænderier familiemedlemmerne imellem kom efterhånden til at høre til dagens orden. Uheld fulgte på uheld: høsten mislykkedes, kvæget døde, og lægeregningerne for Jian voksede og voksede. Alt dette bevirkede, at familien fra at være en af de rigeste i landsbyen, efterhånden havde vanskelighed med at brødføde sig selv. En dag begyndte også bananplantagen omkring deres hus at sygne hen. Kun en eneste af planterne satte blomst, og denne blomst var meget ejendommelig. I stedet for at komme ud af bladrosset-

Fig. 8. Andedoktoren, der blev konsulteret, da det viste sig, at den buddhistiske liang phra ceremoni havde været resultatløs. Han tilrådede nedrivning og flytning af beboelseshuset, fordi det hindrede stedets guddom i at færdes ad stier, hvor hun ønskede at vandre.

Fig. 9. Til ære for stedets overnaturlige kræfter rejstes, for husopførelsen påbegyndtes, dette stillads med to platforme overdækket af parasol og forsynet med flæsbesat pude og brogede silketøjer. Under afbrænding af røgelsespinde påkaldte *mo* disse ånder eller guddomme – af hvad karakter de end måtte være – og bad dem tage ophold der og beskytte familien.

ten på en lang, buet stængel, brød blomstens hoved frem et stykke oppe på selve plantens stængel og lignede fuldkommen en enorm lotus.

Familien var fortvivlet og bange og søgte som de rettroende buddhister, de var, råd hos de stedlige munke. De foreslog, at der i huset blev afholdt en *liang phra* ceremoni for de 'syge' bananer – et forslag, der undrede mange, fordi *liang phra* er en udpræget buddhistisk ceremoni. Denne blev gennemført i den helt store stil med masser af indbudte gæster, lange buddhistiske recitationer, et overdådigt måltid, penge til kloster og munke samt bestænkning med helligt vand af såvel gæster som bananplanter for at drive eventuelle onde ånder bort. Da ceremonien var forbi, og munkene havde forladt huset, gik jeg med familien ud for at se bananplantagen, for hvis skyld hele dette ceremoniel var sat i scene. Jeg blev forbløffet stående foran den eneste bananplante, der havde sat blomst. Den lignede en kæmpemæssig fugl i kvindeklæder. Selve bananblomsten var hoved, og som dekoration herpå var anbragt brogede silketørklæder, plastikguirlander, pengesedler samt guld- og sølvkæder. Om halsen havde 'hun' tørklæder af silke i rødt, gult og grønt, og hendes sarong blev holdt på plads af et gedigent sølvbælte.

Jian, datteren, forklarede mig, at der i denne plante boede en overordentlig stærk kvindelig *phi* (ånd), og for at vise denne ære, havde man iklædt den de skønneste kvindeklæder, man ejede, og tændt røgelsespinde foran. Yderligere forklarede hun, at den *bun* familien gennem *liang phra* ceremonien havde opnået, ikke ville komme den selv til gode – den var 'givet videre' til bananplanterne.

Der gik nogen tid, hvor jeg ikke så den lille familie, men en dag fik jeg af en slægtning til den at vide, at man snart skulle til at genopbygge familiens hus. Det undrede mig, for det var faktisk et udmærket hus, familien havde, og det var heller ikke særlig gammelt. Ved et nyt besøg på stedet traf jeg husets frue og døtre i *køkkenet*. Hele hovedhuset var revet ned, og familien havde de sidste 4 uger levet, sovet og spist i det lille køkken på ca. 2 × 4 m. Grunden til dette drastiske skridt var, at *liang phra* ceremonien ikke havde hjulpet. Bananerne så værre ud end nogensinde. Familien havde derfor nu konsulteret en *mo*, der havde fundet ud af, at grunden til, at bananerne sygnede hen, høsten mislykkedes, og at uheld i det hele taget syntes at klæbe til familiens medlemmer, skulle søges i, at 'ejerinden' af den jord, på hvilken de boede, var vred på dem, fordi de havde bygget deres hus, så det lå i vejen for hendes færden på stier, hvor hun ønskede at gå.

De havde først forsøgt at formilde hende ved at opsætte endnu et åndehus på grunden og 'ofre' sig selv i form af små udklædte menneskefigurer fremstillet i ler. Ligeledes havde de i åndehusene hensat en kamel og en hest i samme materiale. Menneskefigurerne skulle være hendes tjenestefolk, og dyrene kunne hun ride på. I det ene af åndehusene var endvidere anbragt en lille celluloiddukke. Om den fortalte Jian, at den var substitut for hende selv.

Denne bananplante mentes at være bolig for en meget stærk kvindelig phi (ånd). Den blev derfor iklædt de smukkeste kvindetøjer, man havde. Sarongen, der blev svøbt om plantens stængel, blev holdt oppe med et sølvbælte, og hovedet (bananplantens blomst) blev dekoreret med tørklæder, guirlander, sølv- og guldkæder samt pengesedler.

Ingen af disse foranstaltninger havde dog hjulpet, så tilsidst havde 'doktoren' sagt, at der ikke var andet at gøre end at rive hovedhuset ned og flytte det til et sted på grunden, hvor det ikke generede guddommens vandringer. Altså blev huset revet ned, dog først efter at familiens forfaderånder, der havde bolig i det lukkede rum i huset, var blevet overtalt til midlertidigt at tage ophold i en flaske med risbrændevin, som indtil videre blev placeret i laden på en lille forhøjning. Røgelsespinde og et fad med betel og blomster blev henstillet foran. Senere, når huset var blevet genopbygget, ville åndedoktoren 'overflytte' dem til det lukkede rum påny.

Stedet og tidspunktet for genopbygningen var omhyggeligt udregnet og fastsat af *mo*, ikke blot til den heldigste måned for husbygning, men også den udpegede dag – en fredag – blev anset for særlig lykkebringende. For at sikre sig yderligere, havde familien bedt astrologen være til stede ved rejsningen af de første husstolper, ligesom 5 munke om morgenen havde været tilkaldt for at velsigne stedet og stænke det med sakralt vand. Om den først rejste pæl var bundet et rødt silketørklæde og om den anden et gult og et grønt. På et fad var anrettet rødt

Fig. 10. Husbygning i Thailand er altid en kompliceret affære. Astrologer må konsulteres for at få fastsat det mest lykkebringende tidspunkt for husets påbegyndelse, og munke indkaldes til recitation på stedet og for at bestænke de pæle, der først sættes i jorden, med heligt vand.

og hvidt bomuldsstof med kabalistiske tegninger sammen med betel, røgelse, blomster, lys og plastikguirlander. De kabalistiske tegn havde astrologen selv prentet, og stofferne blev om aftenen bundet om hustolpen, der indeholder husets *khwan* (sjæl eller skytsånd). Han havde også givet ordre til opførelsen af en 2-etages bambuskonstruktion med platforme, der var overdækket og beskyttet mod solens stråler af en parasol. På platformene var anbragt en pude og smukt farvede stoffer. Grunden hertil var, fortalte han mig, at han havde opfordret den guddom eller *phi* – den nøjere karakter af områdets overnaturlige kræfter, kunne han ikke bestemme – til at tage ophold der og beskytte familien.

På den gamle hustomt var der i det første og andet stolpehus blevet plantet en lille bananplante og et sukkerrør. Hvis disse to planter viste sig at gro godt, ville familien igen blive meget velstående, for det var foran det nye hus og mod øst (øst var den retning Buddha så mod, da han opnåede erkendelse). Men selvom verdenshjørnet var gunstigt, var de øvrige betingelser det dog ikke, erkendte Jian med et suk, for man befandt sig midt i tørtiden, hvor det var meget vanskeligt at holde liv i planter. Hyppig vanding var nødvendig, og vandet skulle bæres spandevís fra landsbyens vanddam.

Et par dage efter, at husets genrejsning var begyndt, måtte jeg forlade landsbyen, så jeg er ikke i stand til at berette, hvordan det videre gik med familien eller de 'syge' bananplanter. Men jeg forstod i hvert fald, hvorfor thaierne lægger så overordentlig stor vægt på ritualer, der har præventivt sigte. For dem gælder i sandhed det gamle ord om, at det er bedre at forebygge end at helbrede.

Fig. 11. Ung moder med barn. Den lille pige er iført et skamdække fremstillet af bittesmå sølvringe. Har guldringe i ørerne og sølvringe omkring begge ankler.

To middelalderlige seglstamper fra Stege

Af FRITZE LINDAHL

Den 22. juni 1326 måtte alle landboere på Møn og indbyggerne i Stege ved edsaflæggelse hylde de meklenborgske herrer, hertug Henrik og Johannes af Werle. Hyldningsbrevet blev udstedt på en borg ved Grøn-sund, måske Nyhus ved Fanefjords munding, og forsynet med Møns landssegl og Stege bys segl (fig. 1). De stamper, der anvendtes til for-seglingen, har man ikke kendt senere aftryk af.

Denne i national henseende så triste edsaflæggelse var en følge af den udenrigspolitik, som kongen, Christoffer II, og før ham broderen, Erik Menved, havde fulgt. Den gik ud på at skaffe Danmark besiddelser i Nordtyskland ved at spille de tyske fyrster og grever ud mod hinanden. Men dette spil var kostbart! Da Christoffers to fyrstelige lensmænd, hertug Erik af Slesvig og hertug Vitslav af Rügen, i 1325 døde, kom han i politisk modvind. De holstenske grever, Gerhard af Rendsborg og Johan af Pløn, greb til våben og besatte Jylland og Fyn. Efter forgæves at have sendt sin unge søn Erik imod greverne måtte Christoffer i maj

Fig. 1. Møns landssegl og Stege bys segl fra hyldningsbrevet udstedt 22. juni 1326. Dette opbevaredes i landsarkivet i Schwerin, men er nu gået tabt. Seglfotografiet fra 1903 er fra Staatliches Archivlager. Göttingen.

*Fig. 2. De den 9. oktober 1968 fundne
stamper til Møns landssegl og til Stege
St. Knudsgilde-segl. Nationalmuseet,
Lennart Larsen fot.*

1326 forlade residensen, Vordingborg, medtagende rigets kassebeholdning, penge, der var opkrævet ved store og forhadte skattepålæg. Kongen søgte nu tilflugt hos de meklenborgske fyrster, hvem han fik til at rejse en hær mod en udbetaling af 12.000 mk sølv kontant og et løfte om endnu 14.000 mk mod pant i Lolland, Falster og Møn. Den store rytterhær på 1000 riddere, som Christoffer mødte frem med i Vordingborg, hjalp ham dog intet, da ingen danskere ville hjælpe ham. Kort tid efter måtte han atter overlade landet til dets skæbne: de holstenske grever, der satte den unge Valdemar af Slesvig på tronen, mens Christoffer søgte tilflugt hos Henrik af Meklenborg. Denne har nu ønsket at få orden på tingene, og da panterne ikke kunne indløses, lod han som nævnt Møns befolkning hylde sig 22. juni 1326.

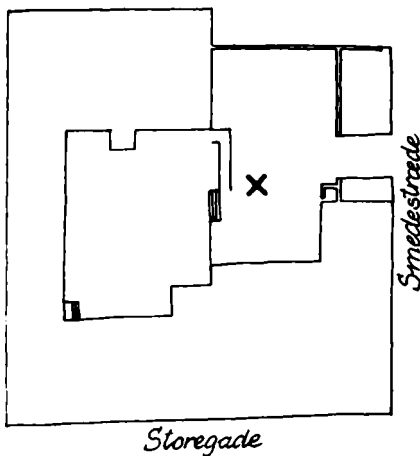

Fig. 3. Skitse af findestedet i gården til Steges administrationsbygning på hjørnet af Storegade og Smedegade.

Et kapitel af Møns og Steges historie blev gravet op af jorden, da et elkabel 9. oktober 1968 skulle lægges ned i gårdspladsen bag Møn Storkommunes administrationsbygning på hjørnet af Storegade og Smedegade, matr. nr. 268 af Stege by (fig. 3). I ca. 1 meters dybde fandt arbejdsmændene, Egon Rasmussen og Arne Nielsen, to bronzesigneter eller stamper, som disse på grund af deres størrelse snarere bør kaldes (fig. 2). De var omhyggeligt anbragt med billedfladerne vendt mod hinanden i et lille rum tildannet af to kampesten og med en tredje som overligger.

Stege Museums næstformand, urmager K. Isak Jensen, fandt hurtigt ud af, at disse måtte være stamperne til Møns middelalderlige segl (netop det, der er anbragt under forannævnte hyldningsbrev) og til Steges St. Knudsgilde-segl. De er begge beskrevet af P. B. Grandjean i Danske Herreders – og i Danske Gilders Segl, og de er kyndigt omtalt af Frede Bojsen i hans bøger om Møns og Steges historie. Nu da stamperne er kommet for dagen i deres rette miljø, midt i Stege by, vil det måske alligevel være på sin plads her at samle nogle af de kendsgerninger, der knytter sig til dem og til et par stamper fra de nærliggende landsbyer, Røddinge og Kallehave. Disse befinder sig i den righoldige samling af middelalderlige bronzestamper og signeter, der i tidens løb er indkommet til Nationalmuseet fra alle dele af landet, de fleste ligesom de nyligt fundne som danefæ eller som gaver.

De runde bronzestamper har i midten billeder, i randen omskrifter og på bagsiden øskener anbragt i den ene ende af en lodretsiddende, smal kam. Ved øskenen kunne stampen fastgøres til en kæde, og desuden hjalp den brugeren til at se, hvad der var op og ned på stampen. Stempelskærerne var sikkert lokale eller omvandrende guldsmede, der hentede sig forbilleder i andre segl og indgraverede omskrifterne direkte i metallet; muligvis har Møn-seglets mester anvendt ponçoner d. v. s. små hærdede metalstempler til enkelte af bogstaverne.

Møn-seglets stampe har en diameter på 6 cm og viser en svømmende fisk (sild?) i et aflangt, blankt område mellem to bølgefelter (fig. 2). Bojsen mente, at fisken befandt sig i et sund (Ulvsund?) mellem to øer, men dette turde være en fejlagtig opfattelse af de to bølgefelter. Med romanske majuskler er spejlvendt indgraveret omskriften: + SIGILLVM:DE:TERRA:MØN (landet Møns segl).

I Nationalmuseets 2. afdeling opbevares en bronzestampe, der har visse træk fælles med denne og kan være samme mesters værk (fig. 5). Ifølge omskriften er denne stampe fra et St. Eriksgilde i Røddinge på Møn. At bølgefeltet virkelig skal gengive vand ses af en herpå hvilende båd med helgenmartyren Erik Plovpennings kronede hoved.

Da Møn i middelalderen var delt i et øster- og et vesterherred, kan den nyfundne stampe ikke være til et herredssegel. Fra en kendelse om et markskel på Møn, afsagt af et tolvmandsnevsnæv i 1290, ved man, at der på denne tid har været et landsting her.

Fig. 4-5. Møns landssegl (aftryk af den nyligt fundne stampe) og St. Eriksgilde-seglet (aftryk af stampe i Nationalmuseet). Nationalmuseet, Lennart Larsen fot.

St. Knudsgilde-seglets stampe har en diameter på ikke mindre end 8 cm. Dette viser en tronende konge med et liljecepter i den højre hånd og et rigsæble i den venstre; i feltet ved kongens højre side findes en tiltagende nymåne og i feltet ved den venstre en seksodded stjerne (fig. 7). Med romanske majuskler er graveret omskriften: + S'DE · CONVIVIO:SANCTI KANVTI:DE:STECHEBVRG (Steges St. Knudsgildes segl). Stege blev dengang kaldt efter sin borg, ligesom f.eks. Nyborg, Svendborg og Vordingborg bliver det den dag i dag.

Det ses tydeligt, at dette gildesegl er udført med Erik Menveds første kongesegl som forbillede (fig. 11); et segl, som den unge konge vides at have benyttet fra 1288 (to år efter mordet på hans fader, Erik Klipping) og frem til 1304. Fra tiden 1290 til 1317 kendes et andet kongesegl, hvor tronen er forsynet med arkantus-ornamenter. Da det således afgjort er det første af Erik Menveds segl, Stege St. Knudsgilde har efterlignet, må den nyligt fundne stampe sandsynligvis dateres til årene mellem 1280'ernes slutning og 1300'ernes begyndelse. Der kendes ikke noget bevaret dokument med aftryk af denne stampe.

Det er ikke enestående for Stege St. Knudsgilde, at det på sit segl fremstiller patronen som en konge på et veritabelt tronsegel; dette gjorde St. Knudsgilderne almindeligvis. Men Steges seglstampe er usædvanlig stor, den største af museets stamper af samme art. I den foreliggende litteratur om St. Knudsgilderne er det indgående blevet diskuteret, om det var Knud Konge eller Knud Hertug, gilderne var viet til og følgelig, hvem det var, som fremstilledes på gildeseglene. For at tage stilling til dette spørgsmål er det nødvendigt at se nærmere på forholdene vedrørende selve gilderne.

I adskillige danske byer fandtes fra tidlig middelalder en række bro-

derskaber eller værnegilder, der havde til formål, at brødrene gensidigt skulle hjælpe hinanden i tilfælde af ufred og herunder ikke mindst i retssager. For byboen var dette en slags erstatning for den sikkerhed, som slægten på landet ydede sine medlemmer. St. Knudsgilderne kendes fra 1100-tallet, og deres medlemmer har været at finde blandt stædernes mest indflydelsesrige borgere. Dette ses af de ældste love, der gav Knudsgildebrødrene en så privilegeret stilling, at en gildebroders ed kom til at gælde det samme som tre andre borgeres.

I et privilegium (hvis ægthed ganske vist er bestridt) for Knudsgildet på Gotland bestemmer Valdemar den Store, at de årlige afgifter herfra og fra andre Knudsgilder skal føres til martyrens grav i Ringsted. 1231 – hundrede år efter mordet på Knud Lavard i Haraldsted – mødtes oldermændene fra de forskellige Knudsgilder i Ringsted og enedes om fælles vedtægter. Der synes således ikke at være tvivl om, at det i Valdemarstiden var den populære hertughelgen, gildet søgte værn hos. Der findes i Nationalmuseet en stampe fra Odense St. Knudsgilde, den er

Fig. 6. Kalkmaleri fra ca. 1300 i kors-hvælvet i St. Bendts kirke i Ringsted. Den tronende Agnes, Danmarks forhen-værende dronning, imellem scener fra Erikslegenden: Erik Plovpenning's hals-huggede lig sænkes i Slien, og fiskerne får liget i deres garn. Nationalmuseet fot.

fra første halvdel af 1200-årene og den ældste bevarede stampe til et St. Knudsgilde-segl. På denne kaldes den afbildede helgen udtrykkeligt KANVT(I) DE RINGSTAD, og der er her vel at mærke tale om St. Knudsgildet i Odense, hvor Knud Konge led martyrdøden i 1086.

1256 holder 18 oldermænd fra Knudsgilderne et fælles møde, denne gang ikke i Ringsted, men i Skanør, hvilket givetvis har været et praktisk mødested for disse folk, der først og fremmest var købmænd. Ældre forskere mente, at Knudsgilderne ikke varetog erhvervsmæssige interesser, mens Lauritz Weibull har peget på, at de må have haft til formål at fremme handel og søfart, selv om det ikke direkte står skrevet i deres vedtægter, gildeskråerne. Skanør var, da de 18 oldermænd mødtes, den store markedsplads på grund af sildene. Og de mødtes netop i september måned, hvor – som Saxo fortalte et halvt århundrede før – sildene stod op gennem Øresund i så tætte stimer, at man kunne øse dem op med de bare næver. Skanør, hvortil der strømmede varer fra det halve Syd- og hele Nordeuropa, var det rette mødested for St. Knudsbrødrene, siger Lauritz Weibull. Dette udelukker ikke, at stedet tillige var det sikreste mødested i dette ufredens år, hvor gejstligheden på et møde i Vejle vedtog forholdsregler mod kongelige overgreb, samtidig med at kong Christoffer rettede beskyldninger mod ærkebispens på et danehof i Nyborg. Det er da netop også den for al handel så nødvendige retssikkerhed, der stod på Knudsbrødrenes program i 1256, idet de enedes om at bistå hinanden i tilfælde af overgreb både fra kongens og fra bispens side.

At en helgen havde størst kraft i de første år efter at han eller hun var blevet kanoniseret og skrinlagt, og at folk svigtede deres gamle helgener til fordel for nye, har ofte vist sig at være tilfældet. Men med hensyn til Knud Lavard synes også andet at have spillet ind.

Poul Nørlund har i sin publikation af de middelalderlige kalkmalerier i Ringsted St. Bendts kirke gjort rede for den dyrkelse af Erik Plovpenning, der opstod i sidste halvdel af 1200-tallet. Den var en følge af den regerende gren af kongeættens interesse i at udelukke efterkommere af kong Abel fra tronen. En fremstilling af at Abel havde gjort sig skyldig ikke blot i brodermord, men tillige i mordet på en martyr, vanskeliggjorde disse efterkommeres krav. At Erik Plovpenning i levende live ikke havde hørt til Vor Herres bedste børn, hindrede ikke de energiske propagandister i at forfatte en liste over de jærtegn, der viste sig ved kong Eriks grav. Erik Menveds moder, enkedronning Agnes, der 1293 ægtede Gerhard den Blinde af Holsten, menes at være den, der lod kalkmalerierne udføre i korshvælvet i Ringsted kirke (fig. 6). Her findes ganske vist en fremstilling af den gamle lokalhelgen, Knud Lavard, men der ofres ham ikke så megen opmærksomhed, som den der bliver Erik Plovpenning til del. Hele Eriks legende vises i en række scener, og Erik, der aldrig nåede at blive kanoniseret, kaldes Guds kære ven!

Bådscenerne, hvor martyrens krop kastes i Sliens bølger, og hvor fiskerne trækker hans lig op, synes at have inspireret den seglskærer.

Fig. 7-9. Seglastryk af den nyligt fundne St. Knudsgilde-stampe fra Stege. Tegning i Langebeks Samling, Rigsarkivet, af et segl udført med en erstatningsstampe. Stump af vokssegl i Rigsarkivet aftrykt med sidstnævnte stampe. Nationalmuseet og Rigsarkivet fot.

som udførte den tidligere nævnte bronzestampe for St. Eriksgildet i Rødninge. Kalkmalerierne dateres til tiden omkring år 1300, eller måske snarere til kort efter Agnes død i 1304.

Salomon Kraft, der har skrevet om S:t Knutssynoden i Skanör, har påvist, at et St. Eriksgilde i Kallehave ved overfartsstedet til Møn i sin gildeskrå, der kendes fra et håndskrift fra ca. 1300 i den Arnamagnæanske Håndskriftsamling, plagierer teksten til den St. Knudsgildeskrå, som vedtoges på Skanørmødet i 1256. Eriksgildet har den samme dag og måned for sit møde, den 7. september, men skråen siger, at det var i 1266, at 18 oldermænd for St. Eriksgilder kom sammen i Skanör. Medens man ved, at der har været over tredive St. Knudsgilder i Danmark,

Fig. 10. Bagsiden af St. Knudsgilde-stampen. Hullet vider sig ud til en grube. Ca. $\frac{1}{2}$ størrelse.

kendes kun fire Eriksgilder. Salomon Kraft ser i den bevidste omredigering af Knudsgildeskråen endnu et resultat af den kongelige propaganda, der søgte at fortrænge den gamle Ringsted-helgen, dog uden synderligt held for Erik-aktionen!

Erikskråen har i denne forbindelse en særlig interesse ved, at der i sin tid har hængt en seglstampe i en pergamentstrop under dokumentet. Denne findes nu i Nationalmuseet, idet den i 1895 blev afleveret hertil af Kommissionen for Det Arnamagnæanske Legat. Seglbilledet viser en tronende konge med scepter og rigsæble, måne og stjerne ved siderne, fuldstændig lig St. Knudsgildernes (fig. 12).

Nationalmuseet har ikke mindre end seks stamper til Knudsgildesegl, der ligesom Stege-stampen er fra slutningen af 1200'erne eller yngre og tydeligt gengiver en konges billede uden forsøg på som Odense-seglet eller et gildesegl fra Flensborg at pointere, at det er Knud Hertug, der menes. St. Knudsgilde-kongeseglene kendes yderligere fra en række andre byer, bl. a. Malmø og Ystad. Dette, at de i 1200-tallets slutning og i 1300-tallet florerende St. Knudsgilder tilsidesætter den i Valdemarstiden forherligede Knud Lavard til fordel for den gamle kongehelgen, må være et resultat af den propaganda for kongelinjen, som der ikke mindst i Christoffer II's tid var al mulig brug for.

Således som stampen til Stege St. Knudsgildesegl fremtræder i dag, har den flere iøjnefaldende skavanker. Den har en revne, der begynder lidt til højre for kongen og går igennem hans håndled lige under rigsæblet for at munde ud i omskriften ved det sidste V i CONVIVIO. Denne revne er smal og harmløs. Om den stammer fra støbningen eller først er opstået ved spændinger i metallet under det lange ophold i jorden er ikke til at sige. Der er også et par huller i stampen. Det ene er lille og findes midt på den tronende konges bryst; det andet er betydeligt større, det findes i tronens venstre dragehoved og vider sig på bagsiden ud til en uregelmæssig grube, ca. 1 cm i diameter (fig. 10). Det må utvivlsomt skyldes en fejl i selve støbningen af stampen, og den har været synlig, da Knudsgildebrødrene anvendte den.

Efter at stampen var blevet borte for gildebrødrene, må de have fået en guldsmed til at afstøbe et af de gildesegl, de havde for hånden, og udføre en anden stampe for dem, nemlig den, som man ved kom i historikeren Otto Sperling den Yngres eje, men som ikke siden kan spores. Sperling måtte på grund af økonomiske vanskeligheder i 1709 sælge sit store bibliotek ved auktion, og stampen er måske gået med ved denne lejlighed, mens møntsamlingen efter hans død gik til Det kgl. Myntkabinet. Sperlings stampe kendes fra en tegning i Langebeks Samling i Rigsarkivet (fig. 8). Støbefejlen er blevet gentaget på afstøbningen og den efterlavede stampe, for da tegneren skulle gengive seglet, har han haft svært ved at finde ud af, hvad det var, tronen var prydet med. Han vælger at anbringe en klokkelignende genstand som armlæn på

tronen, hvad det misdannede dragehoved unægtelig også er kommet til at ligne. På Langebeks tegning har kongens klædning andre folder på ærmerne, end den har på vor stampe. Et fragment af et løsrevet voks-segl (fig. 9), der også findes i Rigsarkivet, kan derfor med sikkerhed siges at hidrøre fra Sperlings og ikke fra vor stampe. Misforståelsen i omskriften på Sperlings stampe: ST:ECHEBVRG tyder endvidere på, at denne er eftergjort af en mand, der ikke har været fuldt fortrolig med betydningen af teksten.

Blandt de ting lærde folk i Danmark fra Frederik III's og Christian V's tid begyndte at interessere sig for kan nævnes antikke mønter, gemmer og tillige signeter og seglstamper. I Johannes Laverentzens udgave af *Museum Regium* (1710) opregnes således adskillige, og herimellem selve St. Knudsgilde-seglet fra Stege, som Laverentzen kendte fra Langebek. Laverentzen kommer med den lærde bemærkning, at seglet snarere må henføres til Stäkeborg i Östergötland end til Stege på Møn, hvilket Henry Petersen mere end halvanden hundrede år efter betvivler, idet han gør opmærksom på, at Stäkeborg var en isoleret borg uden omliggende by. Det ville have glædet ham i dag at finde sin teori så smukt bekræftet.

Geheimarkivaren Jacob Langebeks familie stammede fra Langebæk ved Kallehave, hvor både hans oldefar og tipoldefar var præster. Den tidligere omtalte St. Eriksgildeskra med tilhørende seglstampe fra Kallehave menes igennem århundreder at have været opbevaret hos Kalle-

Fig. 11. Erik Menveds kongesegl, anvendt ca. 1288–1304. Rigsarkivet fot.

Fig. 12. Seglaftryk af St. Eriksgilde-
stampen fra Kallehave. Ligheden med
St. Knudsgilde- og kongeseget er slæn-
de. Nationalmuseet fot.

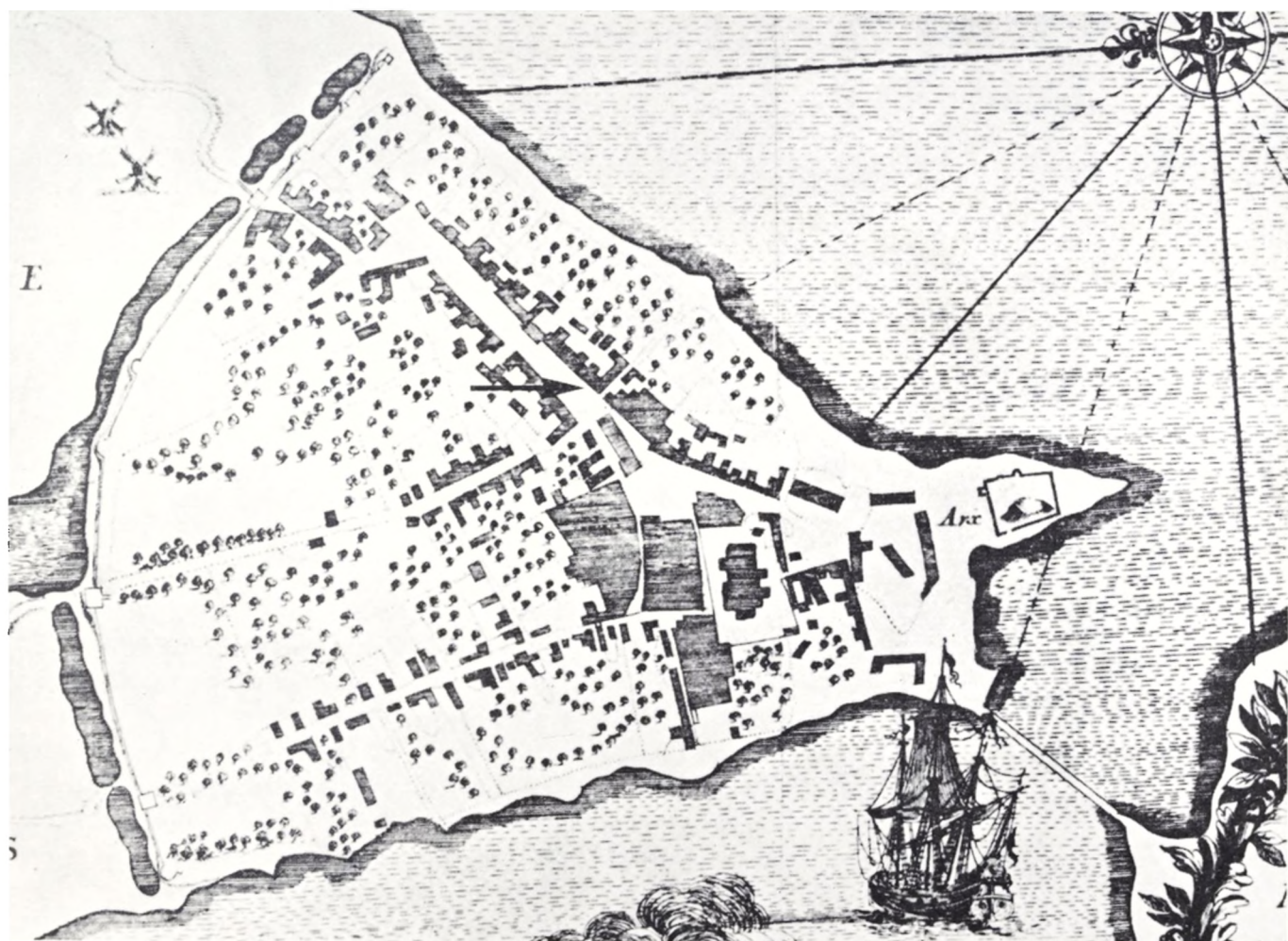
havepræsterne, da disse har været oldermænd for dette gilde, der ligesom St. Knudsgilderne havde nær tilknytning til kirken. Præsterne boede blot ikke i Kallehave, men i det nærliggende Langebæk. Fra familien Langebek skal St. Eriksgildeskråen med tilhørende stampe samt et par andre stamper, der opbevarede sammen hermed, og hvoraf den ene er St. Eriksgilde-stampen fra Røddinge på Møn, være indsendt til P. H. Resen og fra ham gennem et par led være kommet i Frederik Rostgaards eje for i 1726 at blive solgt på auktion til den store samler, professor Arne Magnusson. Derefter fik gildeskråen et blivende sted i Den Arnamagnæanske Samling, mens stamperne afleveredes til Nationalmuseet, den ene uvist hvornår, den anden i 1895.

St. Knudsgilderne var som tidligere nævnt fra deres oprindelse først og fremmest værnegilder, en slags forsikringsselskaber, hvorigenennem brødrene gensidigt forpligtede sig til under retstrætter, i tilfælde af skibbrud, sygdom, brand eller anden ulykke at yde støtte til skadelidte. Muligvis har disse gilder i deres storhedstid i 1200- og begyndelsen af 1300-årene tillige haft til formål at drive handelsforetagender, som de enkelte købmænd ikke kunne magte. Gilderne havde selv domsmyndighed i retssager mellem gildebrødrene. Det religiøse præg, St. Knudsgilderne fra først af havde, blev i tidens løb yderligere tilkendegivet ved de sidealtre, brødrene lod opstille i kirkerne for Knud Konge, og ved de sjælemesser og begravelser, de lod afholde for deres brødre.

For at varetage de forskellige funktioner mødtes St. Knudsgildebrødrene rundt omkring i byerne i særlige St. Knudsgildehuse. Vi hører om et sådant hus i det tidligere nævnte privilegium for St. Knudsgildebrødre, der rejste på Gotland, idet det blev dem tilladt at opføre et gildehus for den afgift, der betaltes ved indtrædelsen i gildet. En sådan ordning har

sikkert ikke været enestående. I „Stege bys bog“, der blev påbegyndt i 1418, tales der da også – omend meget senere – om et St. Knudsgildehus, der skal have ligget på den østre side af Møllestræde, eller som det nu hedder, Storegade. Frede Bojsen har i sin publikation af Stege-bogen (1904) foreslået, at St. Knudsgildehuset kunne være et stort, lidt fremspringende hus i Møllestræde, kun nogle få huse fra den ejendom, hvor man nu har fundet St. Knudsgilde-stampen sammen med stampen til Møns landssegl. Bojsen valgte dette hus, fordi det syntes særligt stort i forhold til andre huse i gaden. Men ser man på gengivelsen af den svenske generalstabschef, Erik Dalbergs, kort fra krigen 1658–59 (fig. 13), vil man finde, at den gård, hvori seglstamperne nu er fremkommet, på den tid var mindst lige så anselig. Dette fund må give os ret til at formode, at Steges nuværende administrationsbygning ligger netop på det middelalderlige St. Knudsgildehus’ grund: det hus, til hvilket lensmanden, Anders Bille, i 1544 lod køre sit korn (byens borgere havde under Grevens Fejde sprængt hans Stegeborg i luften), og som ifølge

Fig. 13. Erik Dalbergs kort over Stege by 1659. Findestedet er markeret med en pil.

„Stege bys bog“ med gård og grund 21.1.1597 af byen blev afhændet til en privatmand, Jørgen Christoffersen, og alle hans sande arvinger. Da dette salg blev foretaget, var det borgmesteren, rådet og 16 mænd, der på grund af handelens størrelse, handlede på byens vegne. Der kan således ikke være tvivl om, at det var byen, der på denne tid ejede St. Knudsgildehuset.

Det var en sluttet, mindre kreds af Møns bedste mænd, der i de kritiske år i 1320erne under de uheldige kongelige finanstransaktioner varetog øens interesser. Det kan derfor ikke undre os, at vi her på St. Knudsgildets grund og sammen med selve gildeseglets stampe har fundet også stampen til Møns landssegl, der sidst vides at være anvendt til det brev, hvormed øen i 1326 hyldede de meklenborgske herrer. Det har været de samme, der stod i spidsen for det aristokratiske gilde og for styrelsen af Møns land, de samme, der rådede over begge seglstamper, som kunne give altafgørende beslutninger retsgyldighed. Og de var sig deres ansvar bevidst! De passede godt på stamperne!

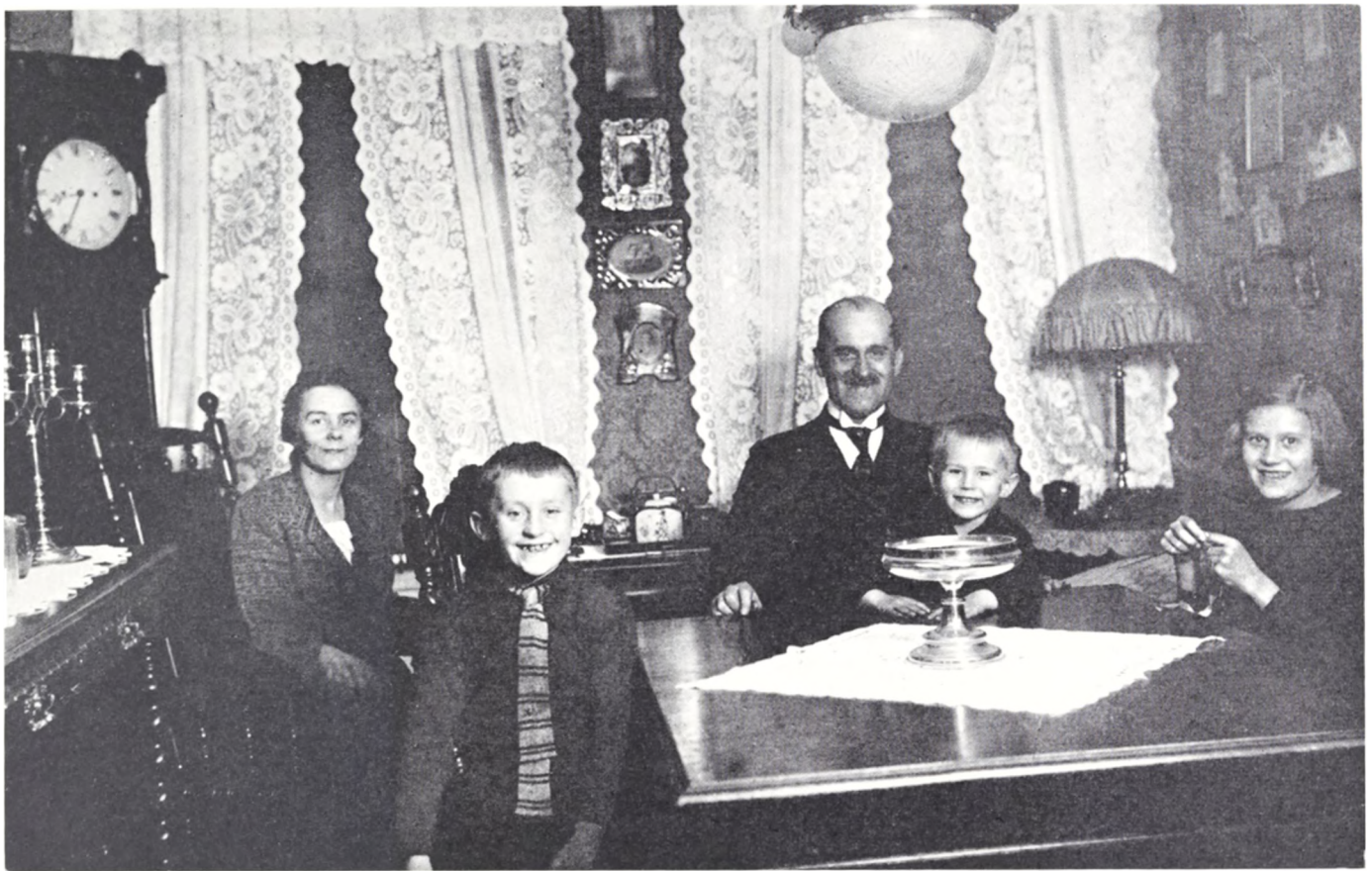
Disse lå vel gemt i det lille hulrum mellem stenene. Hvor let tilgængeligt dette gemme oprindeligt har været, ved vi ikke, ligesom vi heller ikke har klarhed over, i hvor stor udstrækning man i middelalderen gemte værdisager i jorden under kældre, under gårdspladser eller andre steder, hvor man i forvejen havde nedgravet potter eller andre former for beholdere stående parat. I Stege administrationsbygningens port ikke langt fra stampernes skjulested har man for nylig fundet endnu en genstand, en lerpotte, der var tom! Det ville være urimeligt at anbringe en tom potte i jorden, hvis man ikke netop havde haft til hensigt at anvende den som opbevaringssted. Potten (fig. 14) blev omhyggeligt „udgravet“ i Nationalmuseets konserveringsanstalt, uden at der blev fundet noget i den.

På Møn, Falster og i Sydsjælland er der fremdraget et relativt stort antal møntskatte, der kan dateres til tiden mellem 1310 og 1350erne. Fra selve Stege kan nævnes en skat fundet på hjørnet af Torvet og Lille Torvestræde, nedlagt i en stentøjskande og bestående af 12 dele af smykker, en fingerring og 41 udenlandske mønter; i Ebbelnæs lige uden for Stege fandt man i 1949 en skat på næsten 5000 udenlandske mønter, der var anbragt i en lerkande, og tæt derved havde man i samme sogn (Damsholte) tidligere fundet en anden mindre møntskat.

Møn oplevede i 1300-årene et stort økonomisk opsving på grund af det gunstige sildefiskeri såvel ved øens egne kyster, hvor der især fra Røddinge var god fangst, som ved Skanør på Skånes kyst. Men øen lå nær skuepladsen for de voldsomme politiske begivenheder, hvor Vordingborg spillede hovedrollen som landsdelens stærkeste borg. Der skulle gå 22 år, før Møn blev løst fra de meklenborgske panthavere! Mon ikke det netop var i disse år, man ønskede at bevare rådigheden over Møns landssegl og St. Knudsgilde-seglet for de rette hænder?

Fig. 14. 1300-tals lerpotten, der er fundet i rådhusets port. Den er gråsort og ca. 13 cm høj. Nationalmuseet. Lennart Larsen fot.

Undersøgelser af bymiljøer

Af POUL STRØMSTAD

Mens undersøgelser af den materielle side af dansk bondekultur og traditionsoptegnelser af de kulturelle forhold på landet har fundet sted gennem en lang årrække, er bymiljøerne først i de senere år inddraget i undersøgelsesarbejdet på det etnologiske område.

Der er flere årsager til, at den forskningsmæssige udvikling har taget denne retning. Førrige århundredes udviklingstanker og den vågnende kunstindustrielle interesse samlede sig naturligt om bondekulturen. Man havde en forestilling om, at den indeholdt særligt værdifulde og „rene“, d. v. s. oprindelige og upåvirkede elementer. Man mente, at bondestanden i særlig grad var bærer af gamle, faste traditioner, som det gjaldt om at få skriftfæstet, inden påvirkninger udefra ændrede strukturen og slørede billedet af det gamle bondesamfund.

Disse synspunkter var medvirkende til, at man først og fremmest helligede sig bondekulturen og herved sikrede sig oplysninger om forhold, som vitterligt var ved at blive udvisket. Værdifuld viden om levevilkår og arbejdsforhold i gammel tid hindredes herved i at gå i glemmebogen.

Fig. 1. En københavnsk arbejderfamilie fotograferet i midten af 1920-erne. Der eksisterer mange billeder af lignende art, men oplysninger om den daglige levestandard er selv fra denne forholdsvis senere periode sparsomme.

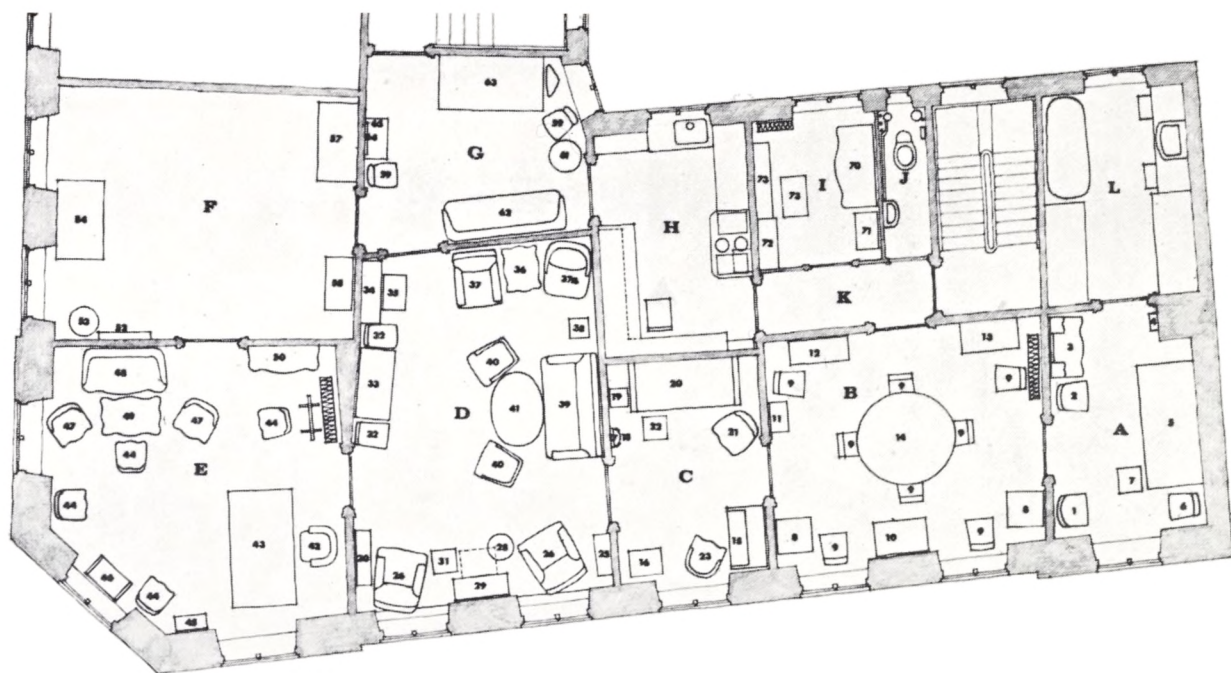

Fig. 2. Møbleringsplan udarbejdet i forbindelse med undersøgelse af en lejlighed. Bogstaver og numre henviser til beskrivelsen af rummene og inventaret.

Siden da er synspunkterne ændret, udforskningsmetoderne er forbedret og indsamlingsarbejdet er blevet mere systematisk. Nationalmuseet påbegyndte således i 1930-erne en bredt anlagt indsamling af genstande, der kunne belyse dansk bondekultur, og nogle år senere startedes Nationalmuseets etnologiske undersøgelser, der ved hjælp af detaljerede spørgelister indsamler oplysninger om den daglige levevis på landet. Med disse traditionsoptegnelser og beretninger har man fået et vigtigt supplement til genstandsoplysningerne, og samtidig får man registreret forhold, som ikke kan belyses fyldestgørende ved hjælp af genstande. Ved henvendelse til ældre mennesker, som af selvsyn kender forholdene, sikrer man sig skriftligt materiale om genstande, redskaber og arbejdsprocesser, som enten er gået af brug, eller som man kan forudse vil forsvinde i løbet af en kort årrække. Havde man ikke på et så tidligt tidspunkt påbegyndt den systematiske indsamling af genstande og traditionsoptegnelser til belysning af bondekulturen, ville Nationalmuseets og Frilandsmuseets samlinger have været fattigere, og Nationalmuseets etnologiske undersøgelser ville ikke have haft et arkiv bestående af mere end 200.000 sider optegnelser.

Gennem de sidste 25–30 år er der således gjort et stort arbejde for at sikre materiale, der kan belyse de sædvaner og skikke, der herskede inden for landets største befolkningsgruppe. Selv om den vedholdende orientering mod bondekulturen i dag kan forekomme noget ensidig, må det ikke glemmes, at udforskningen af bondekulturen skabte grundlaget for den generelle etnologiske forskning og dermed udgangspunktet for undersøgelser af andre befolkningsgruppers kultur.

Med den del af befolkningen, der ikke boede på landet, forholder det

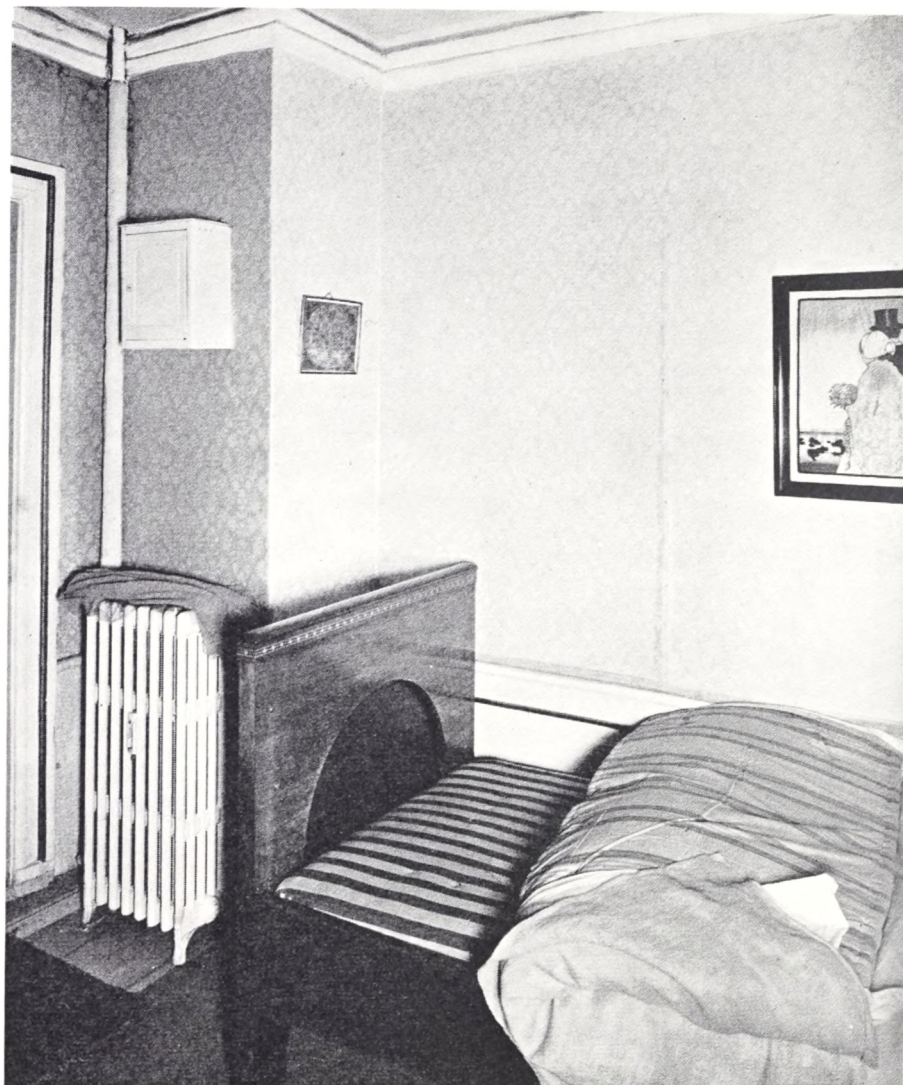
Fig. 3. Soveværelse fotograferet 1967.
Ses som rum A på møbleringsplanen på
foregående side.

sig anderledes. Selv om der principielt ikke er nogen forskel i målsætningen for udforskningen af bondesamfund og udforskningen af bysamfund, er der på det sidstnævnte område foretaget forbavsende få undersøgelser. Dels har forskningsinteressen som nævnt været koncentreret om bondekulturen, dels er man vejet tilbage for arbejdet med bymiljøerne, fordi de tilsyneladende er mere flygtige og mere sammensatte. Traditionerne kan ikke følges så langt tilbage som på landet, og overfladisk betragtet er de ikke så faste, som traditionerne i bondekulturen. I byens flimrende verden krydses og brydes kulturstrømningerne uafsladeligt, så det kan være vanskeligt at følge og afgrænse udefra kommende elementers indvirkning på ældre traditioner, og at registrere disses reaktioner derpå. Den til dels forståelige tilbageholdenhed overfor denne forskningsmæssigt vanskelige, men vigtige opgave har bevirket, at vor viden om bykultur er behæftet med svære mangler. Mens vor indsigt i de højere sociale lags forhold er relativ god, er oplysningerne om de øvrige befolkningslags levevis sparsomme. Vor viden om håndværkernes og byarbejdernes boliger og dagligliv i den begyndende industrialismes tid og også i senere perioder er ikke stor. Hvordan formede den daglige tilværelse sig? Hvilke forestillinger gjorde man sig om omverdenen, og hvordan var indstillingen til tidens problemer? Hvilke møbler havde man? Hvordan brugte man dem? Hvor og hvad spiste man? Dette er blot nogle af de mange spørgsmål, vi vanskeligt kan besvare tilfredsstillende i dag.

Mens man af trykte og utrykte kilder kan uddrage oplysninger om en mængde samfundsfænomener af generel karakter, er det ulige vanskeligere at danne sig et billede af det enkelte menneske og dets dagligdag.

Fig. 4. Samme soveværelse som vist på side 121. Sengetøjet er slået til side, så man ser madrassen og sengens konstruktion. Fotografier af denne art letter og tydeliggør beskrivelsen.

I køreplaner kan man f. eks. følge togenes afgang- og ankomsttider gennem det sidste hundredår, i finanslovene kan man følge bevægelserne i landets økonomi gennem mere end 125 år, i folketællingerne er befolkningsudviklingen registreret, og i kirkebøgerne kan man finde data for alle nulevende – og tilmed for personer, der har levet inden for de sidste 3–400 år. Men man ved næsten intet om en almindelig byfamilies daglige levevis og omgivelser i sidste halvdel af forrige århundrede.

At bondekulturen først tiltrak sig opmærksomhed er imidlertid ikke noget særegent for Danmark. Også i den etnologiske forsknings foregangsland Sverige begyndte man med undersøgelser på dette område. Allerede i 1940-erne gjorde man dog forsøg med indsamling af traditionsmateriale fra byerne, og dette arbejde er blevet fortsat med adskillige grundlæggende publikationer som resultat.

Her hjemme kan man finde spredt materiale om byforhold i Nationalmuseets etnologiske undersøgelser, men disse undersøgelser udgangs-

Fig. 5. Skab i oplukket tilstand. Ikke blot tingenes udseende, også deres brug og indretning registreres. Til billedet hører beskrivelse og fotografier, der viser skabet med lukkede døre.

punkt var indsamling af oplysninger om landforhold. De ca. 30 spørgelister, der hidtil er udarbejdet, omhandler da næsten også allesammen landbokulturelle fænomener. Med oprettelsen af Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Arbejderundersøgelser i 1952 tog man indsamlingen af materiale fra bymiljøer op. For at sikre sig oplysninger om arbejdsforhold og håndværkertraditioner fra tiden før Første Verdenskrig henvender man sig til ældre håndværkere og arbejdere. Herved er allerede indsamlet et stort antal håndværker- og arbejderlevnedsskildringer samt materiale, der belyser forholdene inden for de enkelte fag fra slutningen af forrige århundrede og fremefter.

Med påbegyndelsen af undersøgelserne i de københavnske saneringskvarterer i 1953 føjedes en ny side til arbejdet med bykulturen. Saneeringsundersøgelseernes sigte var at foretage en registrering af bygningerne for at få indblik i byggemåden og i boligens indretning og funktion gennem tiden. Igennem årene siden da er der indsamlet et omfat-

Fig. 6 (heroverfor). En side af den duplikerede spørgeliste vedrørende bymiljøer.

tende materiale, der foreligger i form af fotografier, beskrivelser, rapporter, arkivalske oplysninger samt genstande og hele interiører.

Saneringsundersøgelserne startedes, da store nedrivninger af gamle beboelseshuse iværksattes i den indre by. Ved disse totalsaneringer var der gode muligheder for at sikre sig karakteristiske genstandstyper til museets samlinger, men fremgangsmåden virkede ikke tilfredsstillende i længden. Man var tvunget til at arbejde netop der, hvor nedrivninger af forskningen uvedkommende grunde skulle foregå og kunne derfor kun i mindre grad selv udvælge undersøgelsesobjekterne. Desuden var der som regel kun levnet kort tid til arbejdet, og endelig stod bygningerne tomme, så man ikke havde mulighed for at undersøge bygningerne, mens de var i brug. Ved købstadundersøgelse start i 1962 udvidedes derfor arbejdsfeltet, så man i højere grad også undersøgte bygninger, der ikke stod foran umiddelbar nedrivning. Herved fik man mulighed for at fotografere og beskrive lejligheder, der ikke var i opbrud, miljøet kom i højere grad med. Traditionsoptegnelser foretaget under samtale med beboerne fandt dog endnu ikke sted. Grundlaget herfor, en spørgeliste om byforhold, var endnu ikke udformet.

Første gang man brugte spørgeliste i forbindelse med byundersøgelser var ved undersøgelsen i 1965–66 af 24 bygninger i gaderne Åbenrå-Landemærket i København. Heri deltog ca. 25 studerende i faget materiel folkekultur, og til brug for undersøgelsen udarbejdede en mindre arbejdsgruppe en spørgeliste opdelt i 19 hovedemner. Ved interviews efter denne spørgeliste med 121 meddelere indsamledes mere end 1700 blade optegnelser om beboernes levevis og måde at indrette sig på i lejlighederne. Samtidig blev et stort antal lejligheder fotograferet, opmålt og beskrevet, ligesom alt relevant arkivmateriale blev udskrevet. En del af dette omfattende materiale er publiceret i bogen „Ildebrandshuse“, som udsendtes i 1966 af Nationalmuseet.

Som et led i undervisningen i materiel folkekultur ved Københavns universitet er lignende undersøgelser siden foretaget i andre bygninger i København.

Principielt kan undersøgelserne foretages hvor som helst, men man har hidtil valgt 200 år gamle bygninger, fordi de er de sidste rester af gammel københavnsk tradition inden for byggemåde og boligindretning. Ved opmåling af lejlighederne og udnyttelse af arkivmaterialet er der mulighed for at belyse lejlighedernes indretning og funktion i fortiden, og ved udfærdigelse af nutidige møbleringsplaner og interviews med beboerne får man oplysninger om deres brug i nutiden. Der er således lagt vægt på at få både det historiske og det funktionelle aspekt belyst.

I dette arbejde er de materielle ting et vigtigt udgangspunkt. Hvis man vil opspore og følge ændringer i kulturmønstret, er de materielle omgivelser gode vejvisere, og en virkelig dybtgående undersøgelse burde faktisk omfatte overhovedet alt, hvad den enkelte familie ejer og har. Først ved en fuldstændig registrering af hele lejligheden med oplysninger om hver eneste genstand har man mulighed for i forbindelse med

13. Livet i ejendommen.

Hvis De står og mangler noget i husholdningen, kan De da låne hos andre? Hvem låner De hos? Er der nogen, som altid låner hos Dem? Hvem modtager besked og pakker for Dem, når De ikke er hjemme? Låner De Deres telefon ud til andre? Kan De låne telefon hos nogen her i ejendommen? Bytter De aviser og ugeblade med andre? I hvilken rækkefølge byttes bladene? Hvor ender bladene? Hjælper beboerne hinanden med reparationer, vedligeholdelse, lån af værktøj o.lign.? Giver man noget for det? Kan De, hvis De skal holde fest, få hjælp af andre her i ejendommen? Til hvad? Kan De få nogen her i ejendommen til at se efter Deres børn, når De går ud?

Hvordan lærte De ved indflytningen de øvrige beboere at kende? Kender De efterhånden de andre beboere godt? Kommer De sammen med dem? På hvilken måde (visitter, aftensammenkomster, familiefester, ved højtider iøvrigt)? Har beboerne dannet foreninger? Hvilke? Er De medlem? Kommer De mere sammen med de folk, der bor i Deres opgang, end med ejendommens øvrige beboere? Hvad synes De om værten? Viceværten?

Kender De folk i kvarteret heromkring iøvrigt? Hvor meget kommer De sammen med dem? Hvem er Deres bedste venner? Hvor bor de?

Har De, eller har De haft husdyr? Må man det her i ejendommen? Hvad synes de andre beboere om det?

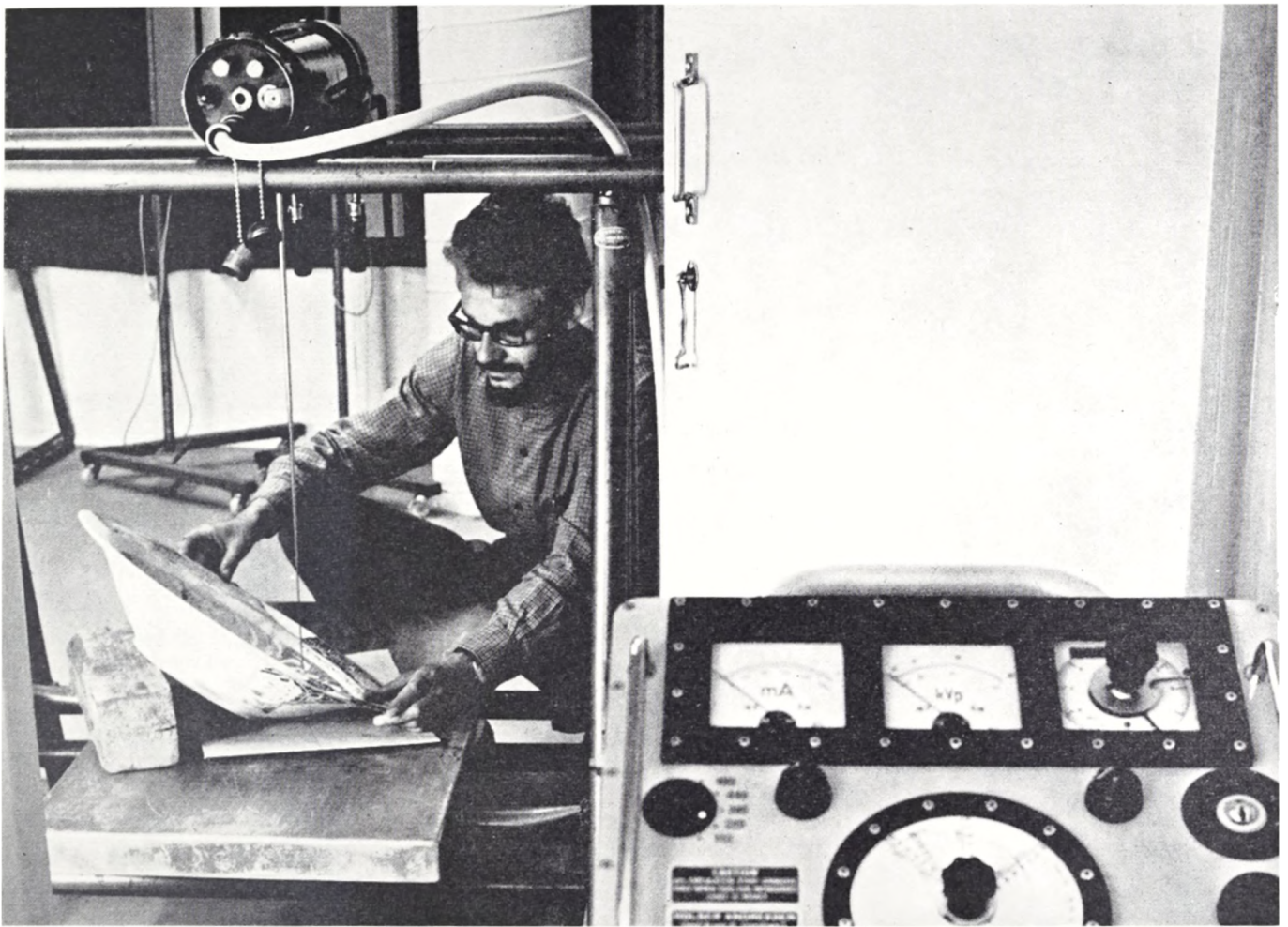
Hænder det, at der kommer folk ved dørene, der vil tigge eller sælge noget? Hvad giver De tiggerne (penge, mad)? Hvad sælges der oftest ved dørene? Køber De noget af det? Kommer der opkøbere ved dørene? I gården? Hvad er de interesseret i at købe? Handler De nogensinde med dem? Råber de noget? Gengiv råbet. Hænder det, at der kommer folk fra religiøse sekter eller politiske partier? Hvad gør De ved dem?

traditionsoptegnelserne at få et indblik i det pågældende miljøes funktionelle sammenhæng. En undersøgelse af et sådant omfang er et ideal, som vel ikke kan nås, men som man må søge at nærme sig. Praktiske, psykologiske og etiske hindringer sætter grænser for, hvor udtømmende en undersøgelse kan blive, og en sådan fuldstændig kortlægning af et miljø eksisterer naturligvis ikke. Med den ovenfor nævnte undersøgelse i Åbenrå-Landemærket gjorde man et forsøg i denne retning, og man har siden søgt at forbedre undersøgelsesteknikken. Således er den spørgeliste, der brugtes under Åbenrå-Landemærket-undersøgelsen, blevet omarbejdet og udvidet. Dette arbejde er udført af amanuensis Lars Friis, som i samarbejde med de studerende har gennemgået de optegnelsestekniske problemer og omformet spørgsmålene, så de nu er mere entydige og sikrer, at man på en gang får oplysninger om de nutidige forhold, og om den udvikling, som har ført frem til disse forhold. I modsætning til spørgelisterne vedrørende landforhold er spørgelisten om byforhold ikke beregnet til udsendelse til meddelejerne, men tænkt som ledetråd for optegneren. Spørgsmålene er nu grupperet i 15 hovedgrupper, hvoraf kan nævnes husholdning, måltider, vask og rengøring, arbejde og økonomi, dagligliv, hygiejne, sygdom og sygepleje, klædedragt, livet i ejendommen og kvarteret samt opvarmning, belysning, vandforsyning og sanitære forhold.

Spørgelisten har vel endnu ikke fundet sin endelige form. Den skal sikkert revideres på visse punkter, inden man når frem til den spørgeteknik, der viser sig at være mest frugtbar ved indsamling af materiale af denne art. Materialets værdi ligger hovedsagelig i det beskrivende. Det giver bl. a. indblik i den enkelte persons eller families livsførelse og måde at forme sin tilværelse på. Det kan vise, hvordan ensartede ydre rammer udfyldes efter individuelle muligheder og behov, så miljøet bliver egenartet og personligt præget. Det ligger i sagens natur, at indsamlingsarbejde af denne art i begyndelsen ikke har den komparative værdi, som er ønskelig, men ved indsamling af materiale i større omfang, vil de enkelte undersøgelser komme til at danne vigtige facetter i det mønster en syntese over forholdene udgør.

Formålet med dette indsamlingsarbejde, hvor man på en gang registrerer de materielle omgivelser og samtidig ved udspørgen så at sige kortlægger byboens vaner og livsstil, er at fremskaffe oplysninger, der kan belyse bymenneskets kultur. Undersøgelserne søger – inden for de grænser, der sættes for undersøgelser af denne art – at indkredse så mange sider som muligt af et miljø. Man kunne derfor passende kalde dem for totalundersøgelser. Ved en totalundersøgelse forstås således, at man undersøger et miljø ud fra de ovenfor omtalte synspunkter så alsidigt og dybtgående som muligt.

Det er vigtigt, at sådanne totalundersøgelser til stadighed finder sted, idet de kan bidrage til at vise miljøernes funktion, beskrive tilstandsformer, afsløre ændringers opståen og følge disses indvirkning på miljøet.

På vej ind i tingene

Brugen af fluorescens og røntgen på Nationalmuseet

Farver er i oldtiden som i vore dage blevet opfattet som noget karakteristisk ved de enkelte stoffer. Selv om man kan blande farver med nye farver som resultat, har man tidligt været klar over, at dette dog var og blev blandinger. De rene stoffers farve er en fast og uforanderlig egenskab ved stoffet. Farveændringer vidner om forvandlinger i stoffet og viser os, hvilke ting, der er foranderlige, og hvilke, der ikke er det. Alkymisterne dyrkede farven og farveændringerne, der for dem var et bevis på, at stofforvandlinger kunne finde sted. Eftersom guldets farve er en af dets fornemste egenskaber, blev den gule eller røde farve for

Fig. 1. Opstilling til røntgenundersøgelse. Til højre står kontrolpulten foran døren til røntgenrummet. Til afskærmning mod strålingen fra rummet er den beklædt med bly.

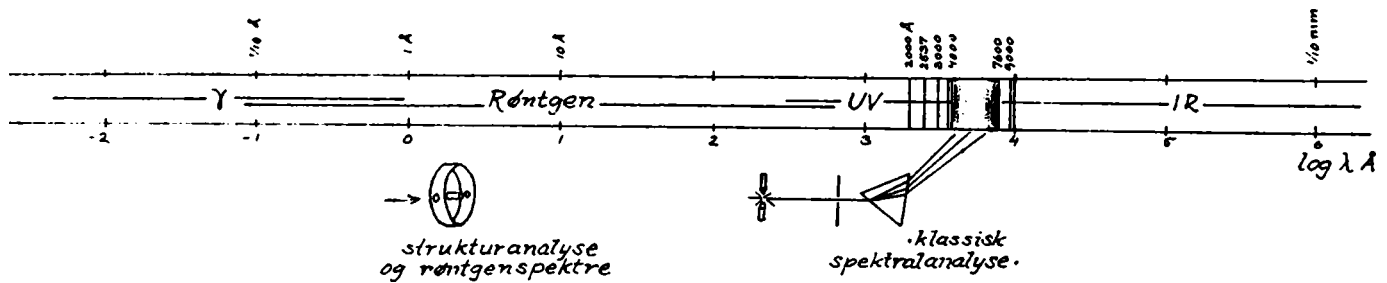

Fig. 2. Det elektromagnetiske spektrum. Det „klassiske“ lysspektrum udgør kun en lille del af hele spektret.

guldageren et vidnesbyrd om, at han var på rette vej, når det lykkedes ham, at frembringe den i sin ovn. Nu gjaldt det blot om, at gøre den ordentlig holdbar.

Man har på denne måde gennem tiden udforsket stoffets og farvefænomenernes natur sideløbende. Med Newtons opdagelse af, at solens lys kunne opspaltes i farver ved brydning i et prisme, blev overvejelser om farvers natur koblet sammen med udforskningen af lysets, og det skulle vise sig, at det først hermed blev muligt at trænge dybere ind i stoffets og farvernes verden.

Det er ikke meningen her at redegøre for rækkefølgen af de opdagelser indenfor fysikken, der har ført frem til den nuværende brug af lyset som et vigtigt analytisk instrument. Opdagelsen af x-strålerne, eller røntgenstrålerne, som vi kalder dem, og påvisningen af radioaktivitet i 90-erne samt påvisningen i dette århundredes begyndelse af, at disse strålingsarter ligesom lyset var af elektromagnetisk natur var naturligvis vigtige skridt på vejen.

Det elektromagnetiske spektrum (fig. 2) omfatter kosmisk stråling, gammastråler, røntgenstråler, ultraviolet stråling, lys, infrarøde stråler, mikrobølger (som de bruges i bl. a. radar) og radiobølger.

For alle disse gælder det, at der er tale om svingninger – pulserende elektromagnetiske kræfter –, der udbreder sig i rummet med en hastighed af 300.000 km i sekundet. Høje energiudladninger giver anledning til svingninger af høj frekvens (antal svingninger pr. tidsenhed) og korte bølgelængder. Op igennem spektret falder frekvensen og bølgelængden stiger. Bølgelængden er her angivet i Ångstrøm, der er en længdeenhed svarende til 10^{-7} mm.

Forskellige stoffer afgiver ved visse betingelser stråling, der er karakteristisk for det pågældende stof. På samme måde opfører forskellige stoffer sig på karakteristisk vis, når de træffes af stråling med givne egenskaber. Disse forhold udnyttes i en lang række moderne analyseformer.

Vort øje er et sådant analytisk instrument, der på grundlag af det lys, der reflekteres fra omgivelserne, når almindeligt hvidt lys falder på

dem, er i stand til at fortælle os, hvilke ting og materialer vi har for os.

De moderne analyseformer kan betragtes som en vældig udvidelse af området for vor betragtning, som man prøver at udnytte bedst muligt ved anvendelsen af alle tænkelige fif.

Udviklingen indenfor denne gren af analysen har gjort, at den kemiske analyse i stigende grad bygger på fysiske forudsætninger i stedet for at udnytte de kemiske reaktioner, der kendetegner enkelte stoffer eller stofgrupper, i analytisk øjemed.

Blandt de enkleste undersøgelsesformer, der bygger på anvendelsen af lys og anden stråling, er fluorescens- og røntgenundersøgelser. Begge kan udnyttes fotografisk, og der er trods store forskelle i teknik god mening i at omtale dem sammen, da de ofte bruges sideløbende ved undersøgelser i museets laboratorier.

Fluorescens

Ved fluorescens forstår man det fænomen, at et stof, der træffes af stråling indenfor ét bølgeområde, udsender stråling af en anden og længere bølgelængde. Det er en opførsel, visse stoffer udviser, når de udsættes for stråling af tilstrækkelig høj energi. Mest påfaldende er de fluorescenser, der indtræffer i det synlige område under bestråling med den usynlige ultraviolette stråling. Fluorescens forklares ved, at stoffet, der udsættes for stråling, bringes i såkaldt elektronanslået tilstand ved optagelse af en vis mængde energi. Et overskud af energi hidrørende fra strålingen omsættes på anden måde bl. a. ved en vis varmetoning, hvorimod den af elektronsfærerne optagne energi ved disses fald til normalt energiniveau afgives igen som stråling i et for det pågældende stof karakteristisk fluorescensspektrum. Indtræffer fluorescensen i det synlige område betyder det, at fluorescensen har en for dette stof karakteristisk farve (se farvetavle).

Ved fluorescensoptagelser af malerier vil man ofte se, at selve binde-midlet eller billedets fernis fluorescerer. Dette resulterer i, at optagelsen viser billedet dækket med et lysende slør, som imidlertid kan have „huller“, hvis der er foretaget udprikninger med farve ovenpå fernissen, som det ses på det viste eksempel (fig. 4).

Ved fotografering af fluorescenser arbejder man med filtre for såvel

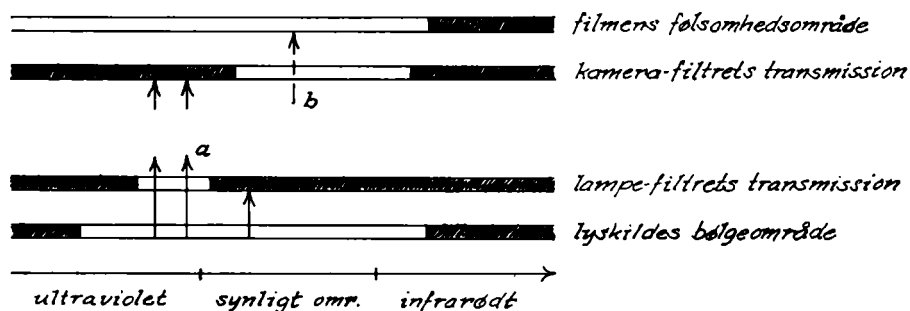

Fig. 3. Princippet i fluorescensoptageteknikken. Af diagrammet fremgår, at strålingen fra lyskilden (for neden) ikke vil nå filmen (for oven), før der gennem genstandens fluorescens er sket en forskydning af bølgelængden fra a til b.

Figur 4. Fluorescensoptagelse af portrættet af Christian II på altertavlen fra St. Marie kirke i Helsingør, nu Nationalmuseet. Billedet afslører de talrige udprykninger på kåbens revers.

lyskilden som kameraet. Derved er man i stand til at udvælge sig stråling i et passende område, ligesom man sikrer sig, at primærstrålingen ikke når filmen, der kun må sværtes af fluorescenserne. (fig. 3).

Den måde fluorescensoptagelser foretages på, giver en vis mulighed for at udnytte dem analytisk. Ved siden af egentlig fluorescensanalyse med spektrografisk udstyr har den fotografiske teknik dog først og fremmest den dyd, at vise, hvordan det påviste stof fordeler sig over genstandens overflade.

Røntgen

Røntgenstråler frembringes i et røntgenrør, hvor elektroner, der afgives af en glødeelektrode, accelereres op til høje hastigheder af en spændingsforskel på adskillige tusind volt mellem rørets elektroder. Ved rørets anode sidder en lille metalklods, som elektronstrålen er rettet imod. Ved den pludselige nedbremning af elektronerne, der finder sted når de rammer denne klods, omsættes energien til røntgenstråling samt

store mængder varme, der må ledes bort, for at anoden eller dens omgivelser ikke skal smelte. Den stråling, der falder ud gennem det såkaldte rør-vindue, breder sig kegleformigt ud fra røret men kan eventuelt yderligere afblændes for at give et felt af passende størrelse.

Strålingen vil, hvis den træffer en fotografisk film, „sværte“ denne, og en genstand, der skydes ind i strålens vej til filmen, vil give anledning til et skygebillede på denne. Takket være røntgenstrålernes store gennemtrængningsevne afsløres hermed tingens indre opbygning, idet såvel forskelle i godstykkelser som forskelle i materiale influerer på den gennemfaldende stråling og dermed på det frembragte billede. Genstanden må placeres så tæt på filmen som muligt, for at enkelthederne kan afbildes med rimelig skarphed.

Tolkningen af røntgenbilleder er ikke altid lige let. Supplerende oplysninger eller undersøgelser af tingen er ofte gode at have, og naturligvis må en viden om røntgenfotograferingens faldgruber og begrænsninger til. Røntgenfotos som bevismateriale specielt i negativ retning kan være farlige d. v. s., man skal passe på med at argumentere ud fra det, man ikke ser.

Røntgenoptagelserne kan give oplysninger om fremstillingsteknik for mange grupper af museumsgenstande, samt vise reparationer eller forfalskninger. Herved bliver de af stor værdi for arkæologisk og kunsthistorisk forskning. Endvidere er de et nyttigt værktøj for konservatoren, idet de ofte kan belyse genstandenes bevaringstilstand på samme måde, som de indenfor medicinsk-historisk forskning og medicinske undersøgelser i det hele taget tjener til at påvise sygelige tilstande.

I de fire følgende artikler gives eksempler på brugen af røntgen- og fluorescensundersøgelser i museumsarbejdet.

K. H.

Et persisk fad – eller flere

Af KNUD HOLM

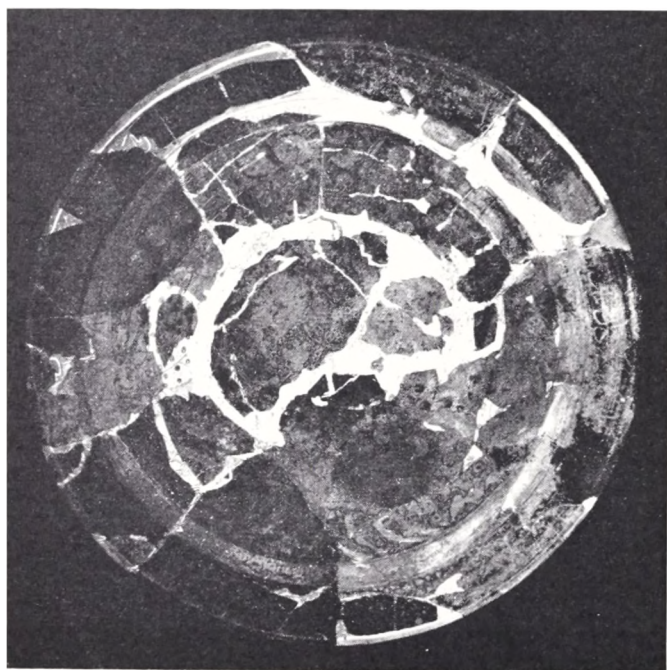
Et middelalderligt persisk fad blev for et par år siden tilbudt Nationalmuseet til købs. Det var et stort fad med rig dekoration i Kashan-stil, men fadet var tydeligvis sammensat af mange skår, og hist og her dækkede malede partier over mindre udfyldninger mellem skårene. Det, der foruroligede lidt, var dog mere, at fadet havde en skævhed i bunden, og at det sine steder var lidt vanskeligt at få hold på dekorationen. Denne talte blandt blomster, fugle, dyr (kaniner) og fisk også to heste og et antal mennesker. I mylderet af detaljer var det vanskeligt at følge disse større figurer med egentlig konsekvens. (Fig. 5).

Den følgende undersøgelse viste da også, at fadet var sammenstykket

Fig. 5 (til højre). Det persiske fad. Normalt fotografi, der viser dets udseende, da Nationalmuseet erhvervede det. De hvide pletter for oven i fadets bund er reflekser i glasuren.

Fig. 6 (for nedentil venstre). Fluorescensoptagelse med brug af højtryksskviksølulampe. Den fremherskende bølglængde i denne lampes stråling er ca. 3650 ångstrøm.

Fig. 7 (for nedentil højre). Fluorescensoptagelse med brug af blå lys.

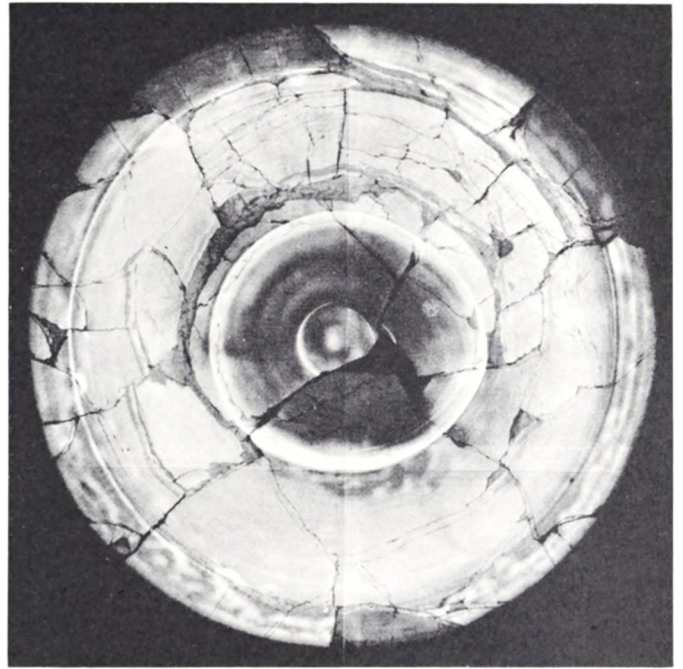

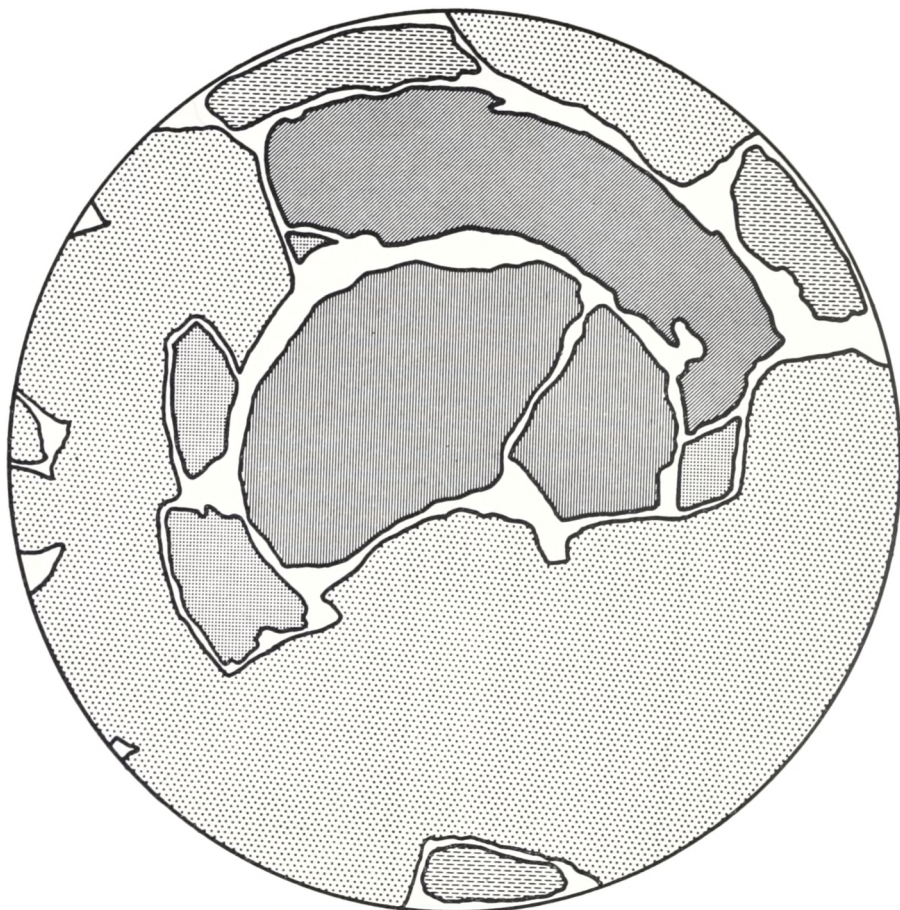
Fig. 8 (for oven til venstre). Fluorescensoptagelse med brug af lavtrykskviksølvlampe. Den fremherskende bølgelængde er 2537 ångstrøm.

Fig. 9 (for oven til højre). Røntgenoptagelse af fadet.

Fig. 10 (til højre). Fluorescensoptagelse med opblanding af reflekteret hvidt lys.

Fig. 11. Skitse, der anskueliggør resultatet af den fotografiske undersøgelse.

- Store sammenhængende parti + enkelte randskår.
- Bundskår fra andet fad.
- Sideskår, ligesom bundskårene med menneskefremstillinger.
- Randskår fra andet fad. Samhørighed mellem tre sidstnævnte grupper kan ikke afvises.
- Tyndere skår, der er forsynet med udfyldningsmasse på bagsiden.

af skår fra flere fade, der dog alle var fra byen Kashan (der er beliggende mellem den persiske golf og det kaspiske hav omtrent midt imellem Teheran og Isfahan) og formentlig alle fra begyndelsen af 1200-tallet, Kashan-keramikens blomstringstid.

Undersøgelsen, der skulle vise, om fadet var værd at købe, måtte naturligvis, da fadet på dette tidspunkt var i fremmed eje, foregå uden indgreb i dette, og man tog derfor sin tilflugt til fluorescens- og røntgenundersøgelser. Der blev lavet fluorescensoptagelser i to forskellige bølgeområder, der sammen med røntgenoptagelsen gav nøglen til opdeling af skårene. Et „kort“ over fadet med forskellige signaturer for de enkelte grupper af skår viste konklusionen.

Det mildt sagt kompromitterende udsagn om fadet, havde stærk indvirkning på prisen, der nu faldt til en brøkdel af den oprindelig fastsatte. Den normale konsekvens af en sådan undersøgelse vil naturligvis være, at museet ikke køber corpus delicti. Når man til syvende og sidst gjorde det i dette tilfælde, var det, fordi fadet kunne tjene som skoleeksempel på eksisterende forfalskningspraksis og på anvendte undersøgelsesmetoder til afsløring af reparation og forfalskning.

En kort gennemgang af optagelserne giver en idé om de oplysninger, der kan udledes af et sådant materiale.

Fig. 6 viser opblussen af fluorescenser i bundmalingen på samtlige malede udfyldninger. Den optrukne ornamentik står mørkt på baggrund af den fluorescerende bund.

Fig. 7 viser fluorescenser af visse af de i forrige figur mørke d. v. s. ikke lysende malede ornamentik. Disse fluorescenser er ikke synlige, idet de falder i det infrarøde område. De er fotograferet med særlig infrarød-følsom film gennem et filter, der lader alt synligt lys ude, men er transparent for infrarød stråling. Eksponeringstiden var 12 timer. Fluorescenserne er fremkaldt af rent blåt lys fremkommet ved filtrering af hvidt lys gennem kuprisulfat-opløsning. Billedet er interessant, fordi det viser, at den, der har sammenstykket fadet af alle disse fragmenter, ikke har indskrænket brugen af maling til udfyldningerne, men også har malet på skårene i såvel tekstbånd som ornamentik.

Fig. 8 er endnu en fluorescens-optagelse med brug af et tredje bølgeområde. Den er lavet efter afgivelse af undersøgelsesrapporten. Optagelsen er for så vidt uden større interesse for undersøgelsen, da den ikke bidrager med yderligere oplysninger, men jeg har medtaget den her, da den viser læseren, hvor forskellige resultater brugen af forskellige bølgeområder kan give. Billedet har stor lighed med et normalt fotografi af

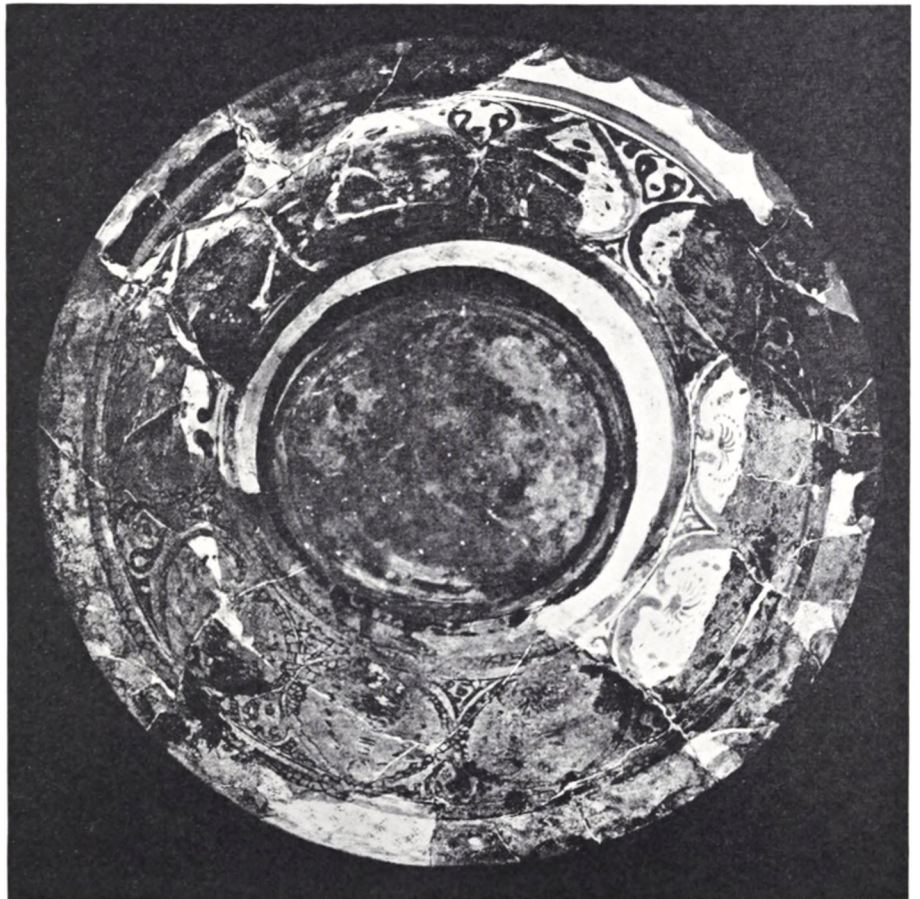
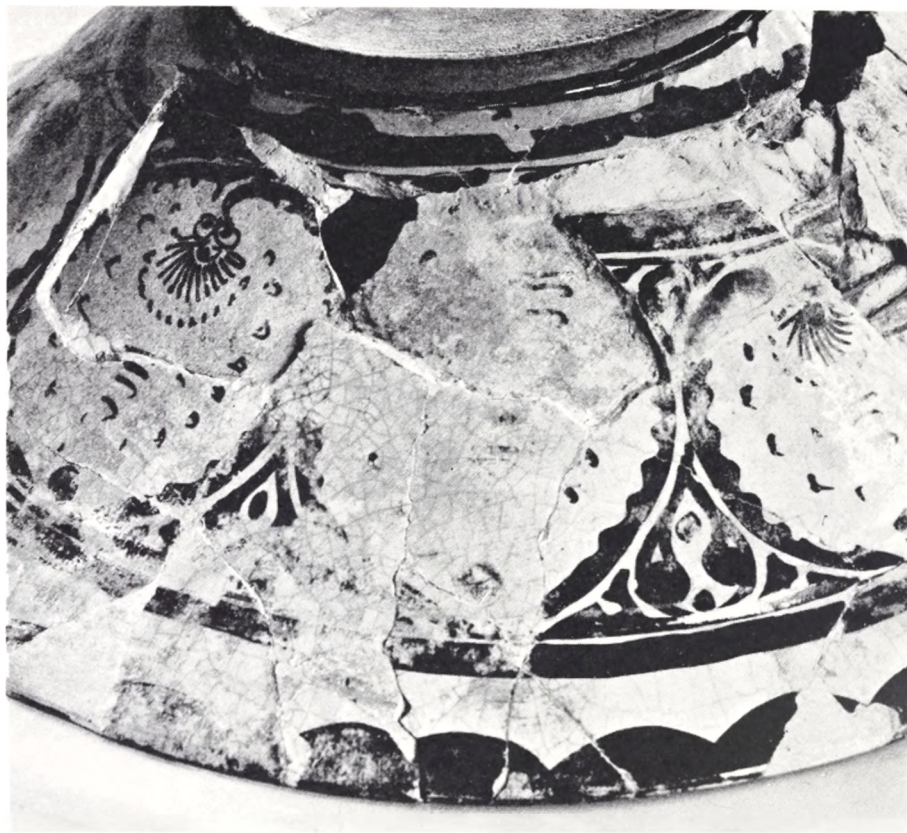

Fig. 12. Fluorescensoptagelse af fadets bagside – samme lampe er anvendt her som ved optagelsen fig. 6.

Fig. 13. Fadet under adskillelse. Bemærk at skårene fra de forskellige fad ikke er lige tykke.

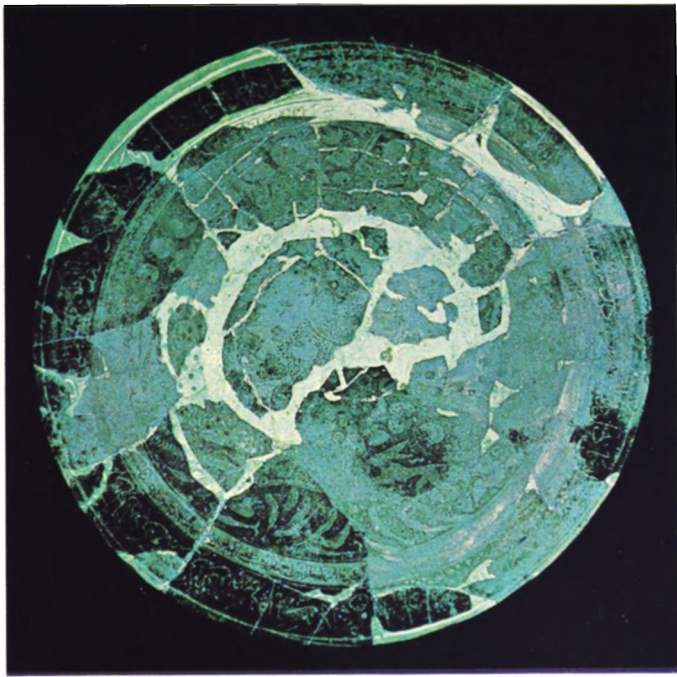
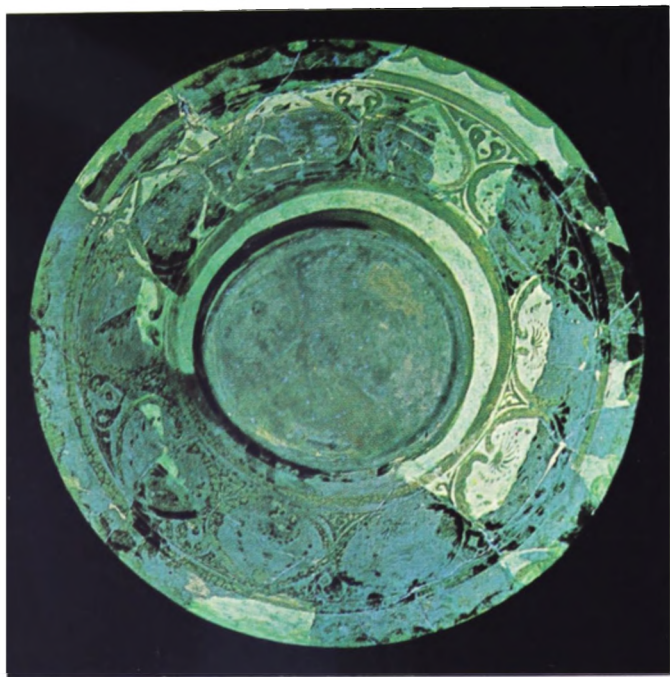

fadet, hvilket hænger sammen med, at det her er stoffer, der indgår i den oprindelige glasur, der giver anledning til fluorescenserne. Det er et tilfælde, kan man sige, og optagelser som denne kan en anden gang give absolut værdifulde oplysninger.

Røntgen-optagelsen (fig. 9) er værdifuld, da den tydeligt viser udfyldningernes udstrækning, hvilke skår, der har brud fælles, og hvilke skår, der som de tre mørkere randskår skiller sig tydeligt ud ved at have afvigende transparens for røntgenstrålerne. De samme tre skår er tilfilet langs kanten, og fadets yderste rand består på disse steder af udfyldningsmasse. De to bundskår med det hvide cirkelslag kan efter røntgenbilledet at dømme høre sammen, men er så afgjort deplacerede i forhold til hinanden. Udfyldningerne står mange steder med en karakteristisk „grødet“ struktur. Ved nøjere iagttagelse ses denne struktur at dække tre-fire af skårene. En fluorescens-optagelse af fadets bagside viser de samme skår som fuldstændig overmalede (fig. 12). Disse skår er tyndere end de øvrige og følgelig spartlet ud på bagsiden.

Fig. 11 viser „kortet“, der er lavet på grundlag af optagelserne.

Fig. 10 er et supplement til fig. 6. Fluorescens-optagelser sker jo i totalt mørke, da intet fremmed lys må gribe forstyrrende ind. Ved optagelsen af fig. 10 er dog en svag lampe bag en skærm bagest i mørkekammeret tændt, hvilket overlejrer fluorescens-optagelsen med en svag almindelig fotografisk gengivelse af fadet. Derved bliver det på dette

For oven fluorescensoptagelse af sadets for- og bagside foretaget på dagslysfarvefilm. Farverne kan næppe kaldes smukke, og de er heller ikke realistiske, idet de afviger stærkt fra det, man opfatter med det blotte øje i mørkekammeret. Alligevel er farveoptagelser af værdi, eftersom de giver muligheder for en yderligere separation.

Til højre en fluorescensoptagelse af en ægyptisk figur. Hovedet er blevet repareret med shellak. Dette bevises derved, at man foran figuren har anbragt et andet stykke shellak. Hovedet og shellakstumpen fluorescerer med samme farve og består altså af samme materiale.

billede lettere at orientere sig, således at placeringen af detaljer i fluorescens-optagelsen lettes. Det ses imidlertid, at de svagere kontraster i fig. 6 er forsvundet i fig. 10.

Som nævnt blev fadet trods alt indkøbt til museet, idet det dog tilfaldt konserveringsanstalten, der ønskede at eftervise undersøgelsens resultat ved at få lov at skille fadet i dets bestanddele. Samtidig ønskedes en analyse af de pigmenter, der fluorescerede på de forskellige optagelser, idet en viden om deres art kan bruges senere i analytisk øjemed til påvisning af de samme stoffer i andre ting. Især var vi interesserede i at påvise arten af pigmenter i en malet inskription foroven på fadet, idet en del af skrifttegnene tilvenstre i det pågældende parti mangler totalt på fig. 7, mens de næste pludselig står ganske klart lysende for atter at ebbe ud længere tilhøjre i feltet. Maleren har dypet lidt i en anden farve på paletten på dette sted. Desværre lykkedes det ikke at påvise disse farvers art, da prøverne var for små og ydermere forurenedede med bundfarve. Prøver blev undersøgt på Lak- og farveindustriens forskningslaboratorium og på Isotopcentralen med henholdsvis infrarød spektroskopi og neutronaktiveringsanalyse. Ved den første undersøgelse blev

Fig. 14. Det store fragment. De fremmede skår er fjernet og erstattet af en udfyldning, således at fadet fremstår i sin oprindelige form og størrelse.

Fig. 15. Det restaurerede fad i profil.

påvist bariumsulfat og calciumkarbonat. Calciumkarbonaten stammer rimeligvis udelukkende fra udfyldningsmassen, der består af en kalkholdig leragtig masse med et eller andet bindemiddel (lim?). Neutronaktiveringsanalysen gav zink i alle prøver. Zinkhvidt (zinkoxyd) i blanding med barythvidt eller blanc fixe (bariumsulfat) er en mulighed, men der kan også være tale om lithopone, der er en fældning af zinksulfid og bariumsulfat sammen.

Som et led i den oprindelige undersøgelse af fadet, søgtes de to skriftbånd læst. Hr. ambassadesekretær F. Vahman var så elskværdig at tage sig af dette. Vahman mener ikke, at det ydre båndes tekst er persisk. Der findes andre Kashanskåle med tekster på både arabisk og persisk, så det er rimeligt at slutte, at det også er tilfældet her. I det indre bånd læser Vahman tre brudstykker af en tekst. Disse stykker figurerer på skår, der hidrører fra et og samme fad, nemlig det, der udgør det største fragment.

„Jeg har givet mit hjerte hen til adskillelsen
(fjernt fra den elskede), hvad skal jeg gøre . . .
der er ikke følelse (sjæl) for mine øjne og mit
hjerte“ og

„Jeg er intetanende om dine ønsker – min bevidsthed
(derom?) er dit ønske“.

Det har måske ikke nogen dagklar mening i vore ører. Men da den persiske tekst først er søgt udtrykt i engelske vendinger og derfra omsat til dansk er det nok ikke så mærkeligt. Det fremgår dog, at det drejer sig om poesi af samme art, som den findes på lignende persisk keramik. Den øvrige tekst søges nu oversat, da såvel årstalsangivelse som kunstnernavn kan tænkes at forekomme deri.

Fig. 14 viser fadet efter at fremmede skår er taget ud og erstattet med udfyldninger i gips. De øvrige skår ses i fig. 16 efter at være samlet i den udstrækning, det lod sig gøre.

Fadet indeholdt øjensynligt skår af mindst 7 fade. Det må være samlet i Persien, velsagtens i Kashan, hvor man har haft adgang til en skår-

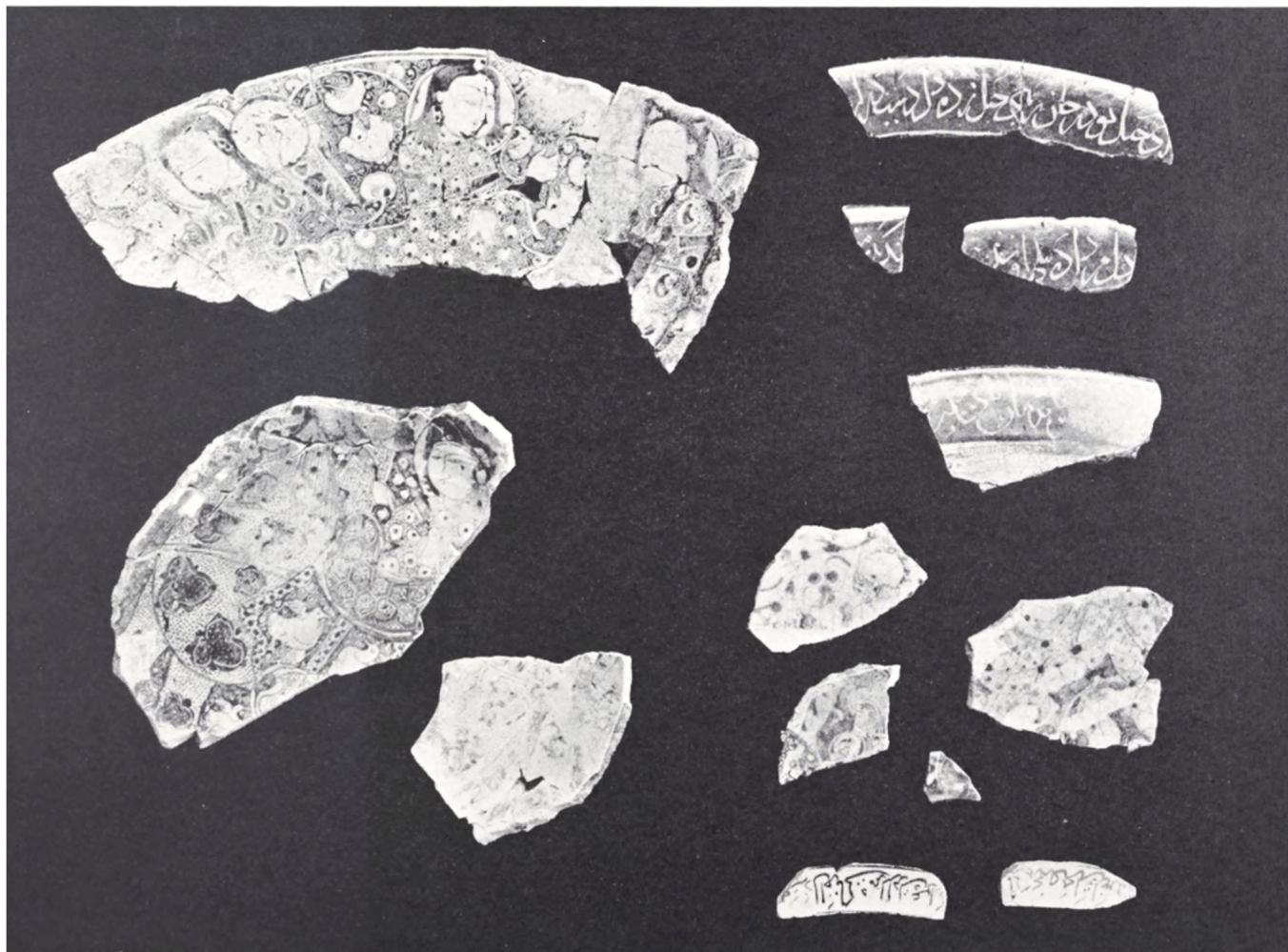
dyng. Karakteristiske Kashan-ornamentdetaller går igen på alle skårene, der stammer fra fade af stort set samme type. Således er ydersidens dekoration nærmest identisk på alle fadene.

Skårene er udvalgt med en vis omhu. Skåret til venstre i fig. 13 er tilpasset, så det faldt ind i den regelmæssige dekoration på fadets bagside, men i sidste ende har man alligevel dækket netop bagsiden med et lag udfyldningsmasse, da skåret var for tyndt, og den keramiske kvalitet øjensynligt var ønsket fastholdt i fadets forside. Billedet er taget under adskillelsen af fadet.

Om de tre større fragmenter, der er indgået i forfalskningen kan i kort-hed fortælles følgende:

I det store fragment danner to modstillede heste hovedfigurerne (se fig. 17, der er en rekonstruktion på grundlag af de foreliggende spor samt gengivelser af heste fra andre Kashan-fade). Om fadet har indeholdt menneskefigurer kan ikke siges. Fadet har en diameter på 50 cm og er således blandt de største der kendes af denne art.

Fig. 16. De fremmede skår. De er samlet i det omfang, de passer sammen.

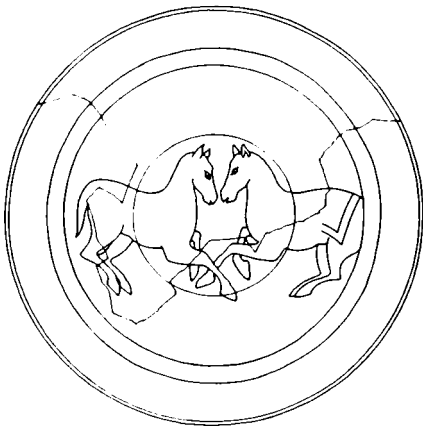

Fig. 17. Skitse af fadet med rekonstruktion af hestefigurerne. Brudlinjen viser overgangen mellem de eksisterende skår og det manglende parti.

Et andet fragment (fig. 18) indeholder tre menneskefigurer, hvoraf en ses at spille på tambourin. Tambourinen kendes i disse egne fra ca. år 2000 før vor tidsregning, men menes netop i det 13. århundrede at nå herfra til Sydeuropa indenfor grænserne af Islam. Fragmentet er i modsætning til de øvrige skår, der er glatte udvendig, forsynet med en ganske let, netop mærkbar, bølget overflade på ydersiden.

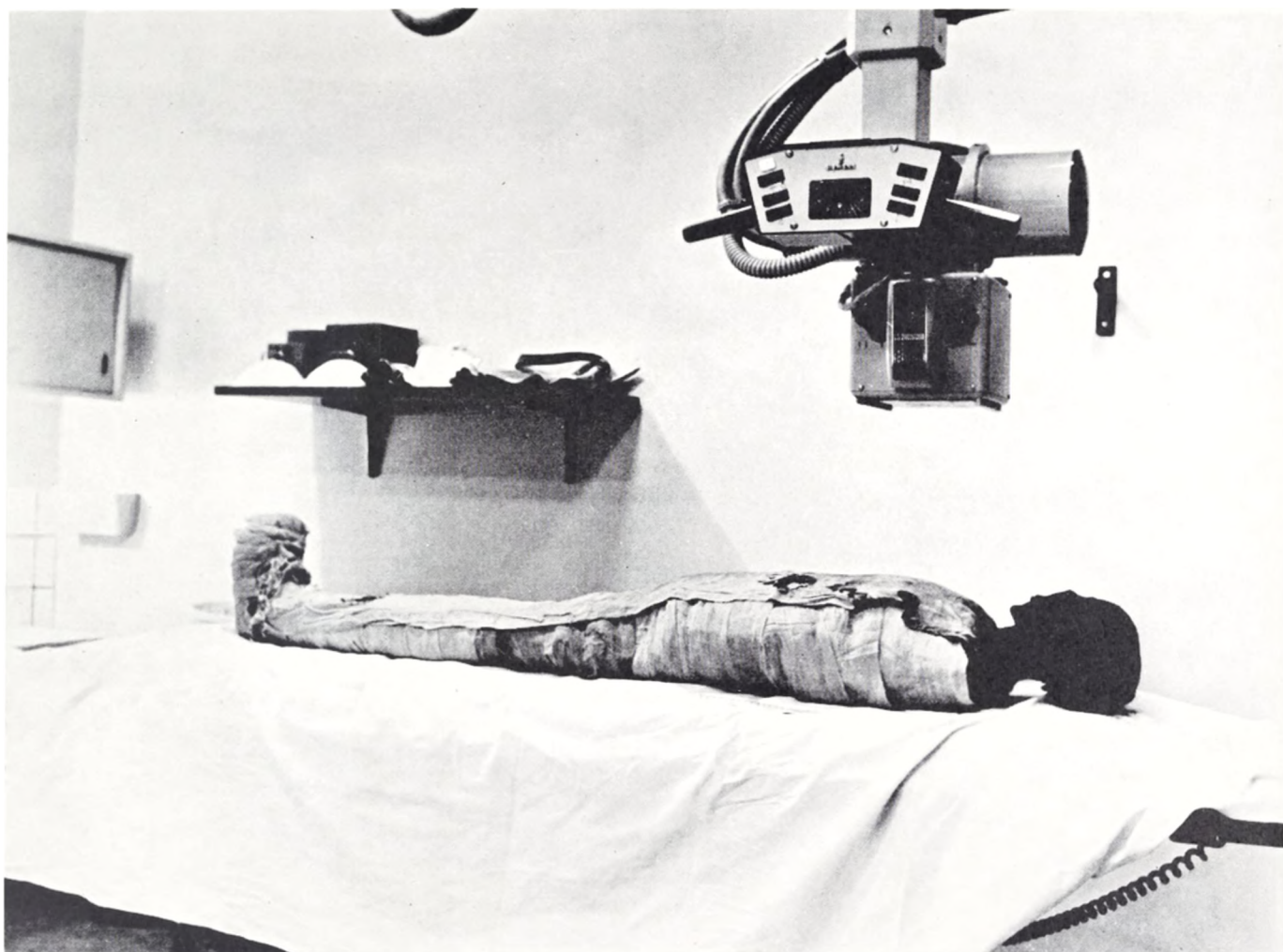
Det store bundskår (forneden tilvenstre i fig. 16) viser os bringen af en hest. Manken og en blomsterkrans hesten har haft om halsen er synlig. Hesten bærer en pragtfuld broderet sadel med bl. a. to fugle. To mennesker står bag hesten. De peger begge på denne. En gave? Læg mærke til de mærkelige kløverbladsformede figurer på prikket bund. De udgør sammen med runde pletter på prikket bund den sædvanlige „pels“ på Kashan-keramikens heste.

Hvornår er fadet stykket sammen? Ja – zinkhvidt er almindeligt brugt fra midten af det forrige århundrede. Lithopone kommer til fra midten af 70-erne. Det forekommer ofte i plakatarver, der *kan* tænkes brugt her. Fadet er imidlertid snarest samlet i allernyeste tid, efter at en række artikler og udgivelser fra omkring og før midten af dette århundrede har stimuleret interessen for Kashan-keramikken.

I sit store værk „A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present“ fra 1938 skriver Arthur Upham Pope i indledningen til sin omtale af Kashan-keramikken – „Kashan, which was certainly the most important ceramic producing centre in medieval Persia“ – og i en note, „The unanimous neglect of Kashan as a ceramic producing centre in the literature of the last thirty years, despite the array of evidence, is one of the curiosities of art history“. Enkelte forskere var i forrige århundrede opmærksomme på Kashan-keramikken, men det er åbenbart først efter Ettinghausens og Pope's skrifter, at denne keramik for alvor har vakt den interesse i den antikvitetsopkøbende verden, som må formodes at være forudsætningen for, at forfalskninger som denne ser dagens lys.

Fig. 18. Fragment med menneskefigurer.

De gamle ægyptere og røntgenapparatet

Af MARIE-LOUISE BUHL og OLE CHRISTENSEN

I forhistorisk tid, d. v. s. før 3000 f. Kr. begravede ægypterne uden videre deres døde i fordybninger i sandet. Ligene blev nedlagt nøgne eller indhyllet i skind eller måtter, og berøringen med det tørre varme ørkensand havde en præserverende indflydelse på dem. Denne naturlige måde at bevare dem på har sikkert bestyrket ægypterne i deres tro på et liv efter døden, og gravene blev efterhånden mere og mere udstyret med dødegaver. Det bevirkede, at der måtte bygges hele gravkamre, hvis vægge bestod af tømmer eller sten, ofte med overbygninger. I disse konstruktioner kom ligene ikke mere i direkte berøring med det beskyttende sand, og forrådnelsesprocessen kunne hurtigt sætte ind. Gravgaverne

Fig. 19. Kvindemumien (inv. nr. 1038) i operationsstuen på Gentofte Amtssygehus. W. Sylvester Thomsen fot. (Siemens Røntgen A/S).

Fig. 20. Dr. Ole Christensen i færd med at fremdrage amuletterne bag mumiebindene på Nesmins mumie.

forårsagede, at røvere plyndrede gravene, og således blev det opdaget, hvorledes ligene gik i opløsning. Rygterne herom må have gjort et dybt indtryk på de religiøse ægyptere, for sjælen, i form af en lille fugl med menneskehoved, ville da ikke kunne finde legemet, og den afdøde ville opleve det frygteligste af alt, den fuldstændige tilintetgørelse, den, som de gamle ægyptere kaldte „Den anden Død“. Man begyndte så at finde midler til at forhindre forrådnelsesprocessen, og således opstod hele den komplicerede mumificeringsteknik, allerede i 1. dynasti, ca. 3000 f. Kr. Som eksempel fra den store gravplads ved Saqqara kan nævnes en kvindemumie, som var anbragt på venstre side liggende i en træarkofag; liget var her fuldstændig indhyllet i lærredsbandager, og hvert af lemmerne var særskilt svøbt. Af det lille antal bevarede mumier fra Det gamle Rige (2723–ca. 2200 f. Kr.) kan man yderligere se, at der gradvis skete forbedringer med mumiernes konservering.

Under tyskernes luftbombardement af London 1941 ramtes Museum of the Royal College of Surgeons. Herved gik bl. a. en velbevaret mandsmumie fra 5. dynasti (ca. 2563–2423 f. Kr.) tabt. Også den havde været anbragt på venstre side i sin fulde længde. Indvoldene var blevet fjernet ved et indsnit i venstre side af underlivet og bughulen udfyldt

med linnedklude mættet med harpix. Hele kroppen samt lemmerne var omviklet med meget fine linnedbandager, hvor legemets og hovedets omrids var blevet ligesom modelleret. Ydermere var ansigtstrækkene gengivet ved hjælp af bemaling.

Andre mumier fra Det gamle Rige var behandlet med et lag gips, som man havde lagt uden om alle bandagerne. Ansigtstrækkene blev derefter trukket op med farver, de mandlige mumiers kønsdele og de kvindelige bryster særskilt modelleret. Denne fremgangsmåde fortsatte

Fig. 21 og 22. Nesmins sarkofag og røntgenfotografi af hans mumie. Røntgenbilledet viser tydeligt den lille hovedstøtte og de to amuletter med fjermonstre.

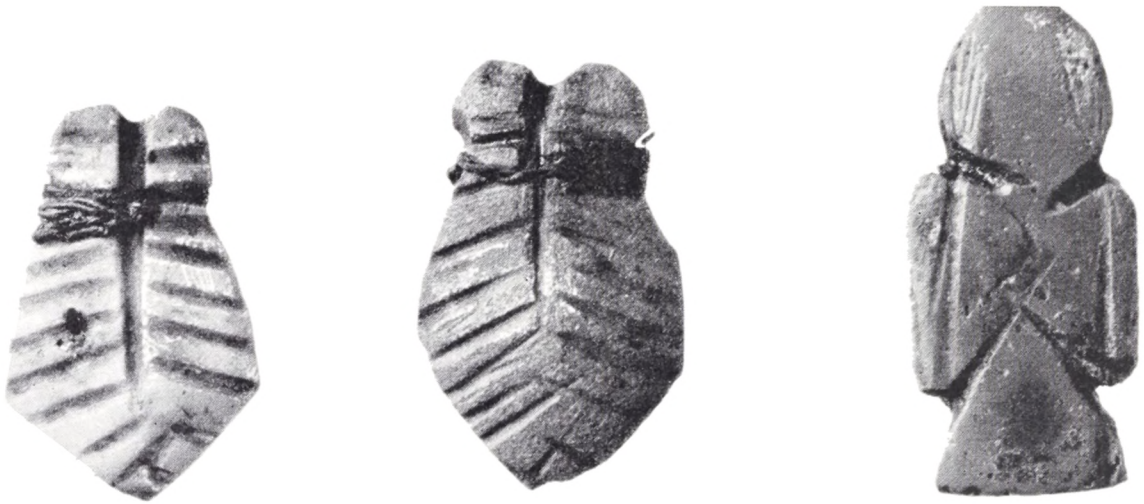

Fig. 23 og 24 (denne og næste side). De seks amuletter fundet bag mumiebindene på Nesmins mumie.

ned i Det mellemste Rige (ca. 2000–1785 f. Kr.). Man begyndte derefter på at dække ligene med natron; men det var først under det 18. dynasti (ca. 1580–1341? f. Kr.), at hjernen blev fjernet ved hjælp af en krog, som førtes op i kraniet gennem det ene næsebor. Herodot fortæller i sin 2. bog, afsnit 86–88 udførligt om balsameringsens senere forløb.

I Det nye Rige (ca. 1580–1085 f. Kr.) nåede mumificeringen sin højeste fuldendelse, hvad man kan se af de kongelige mumier, som i slutningen af det 19. årh. e. Kr. blev fundet og undersøgt af arkæologerne i Dair al Bahri i Øvre-Ægypten; her havde man, af frygt for gravrøvere, skjult dem i klippehuler. Hidtil havde det været skik at lade hjertet blive på sin plads; men fra nu af blev alle indvoldene præpareret og indpakket i linnedklude, hvorefter de lagdes tilbage i bughulen i flere pakker. Hver af disse blev forsynet med en ler- eller voksfigur i form af en af de fire skytsguddomme, de såkaldte Horussønner.

I det 21. dynasti (1085–950 f. Kr.) forsøgte man at tilbagegive lemmerne deres naturlige omfang, fordi de var skrumpede ind på grund af natronbehandlingen, der ifølge Herodot skulle vare i 70 dage. Der blev f. eks. boret små kanaler under huden, og de blev udfyldt med mudder eller sand. Som en sidste proces, inden liget blev omviklet med bandager, blev der foretaget en opvarmning, hvad enten det nu har drejet sig om udtørring ved hjælp af solens stråler, som omtalt af Plutarch eller om åben ild. Den omhyggelige mumificering, som introduceredes i det 21. dynasti, vedvarede til og med det 23. dynasti (817–730 f. Kr.). Derefter blev balsamørerne mere og mere skødesløse.

Desværre er en del af mumierne både i oldtiden og hos antikvitetshandlerne blevet anbragt i kiste fra en anden tid, og selvom indskrifterne på disse nævner indehaverens navn og titler, kan man også opleve, at en kvindemumie er blevet anbragt i en mandskiste eller omvendt.

I „Politiken“ kunne man den 12. december forrige år læse følgende: „Røntgenfoto af Tut-Ankh-Amon“, og artiklen indeholdt en meddelelse om, at den britiske anatom, professor George Harrison af de ægyptiske myndigheder havde fået tilladelse til at tage 50 røntgenbilleder af den berømte barnekonges jordiske rester. Harrison er nu spændt på om hans teori, om at Tut-Ankh-Amon (1352–1341? f. Kr.) døde af en hjerne-svulst, kan bevises gennem røntgenbillederne; men det kan blive en svær opgave at løse, dersom hjernen er blevet fjernet i løbet af balsameringsprocessen, hvad der var almindeligt i 18. dynasti.

På Nationalmuseet har man flere gange gjort brug af røntgenfotografering ved undersøgelse af Antiksamlingens mumier, og så sent som sidste forår blev mumier af mennesker og hellige dyr fotograferet med de nyeste røntgenapparater på Gentofte Amtssygehus. Især én mumie havde allerede i begyndelsen af 1950-erne vakt interesse, da billederne af den viste en skygge, som man dengang antog kunne være af en amulet i form af en skarabæ. Denne mumie blev sammen med en ydre rektangulær og en indre mumieformet trækiste, inv. nr. 3890 (fig. 21) i 1892 skænket museet af den danske generalkonsul i Ægypten vicomte de Zoghab. Alle tre genstande stammer fra Akhmin, det gammelægyptiske Apu, i Øvre-Ægypten. Indskrifterne på begge de smukt dekorerede kister indeholder navnet på ejeren Nesmin, der var præst i Apu. Kisterne har på grund af billedfremstillingerne hidtil været dateret til et tidspunkt mellem 4. og 1. årh. f. Kr. Oven på mumien ses endnu rester af et net af rørformede, blå fayenceperler.

Da de nye røntgenbilleder tydeligt viste, at der var anbragt flere amuletter inden for mumiebindene, besluttede man sig til i Antiksamlingen, efter aftale med Nationalmuseets konservatorer, at foretage indgreb tre steder på mumien. De derved fremkomne huller er nu skjult af de ydre mumiebind.

Fig. 25 og 26. Sarkofag og mumiehylster, hvori kvindemumien inv. nr. 1038 lå gemt.

Det var spændende øjeblikke, da man fik lejlighed til at se lidt af hr. Nesmin bag bandagerne (fig. 22). På panden over øjenbrynsbuen lå to amuletter med fjermønster, den ene var af gråbrun skiferagtig sten, den anden af gullig glaspasta. Begge var omviklet med små tråde. Under nakken var der anbragt en miniature-nakkeskammel af mørkebrun glaspasta. Også den var forsynet med en tråd viklet om soklen. Mellem de

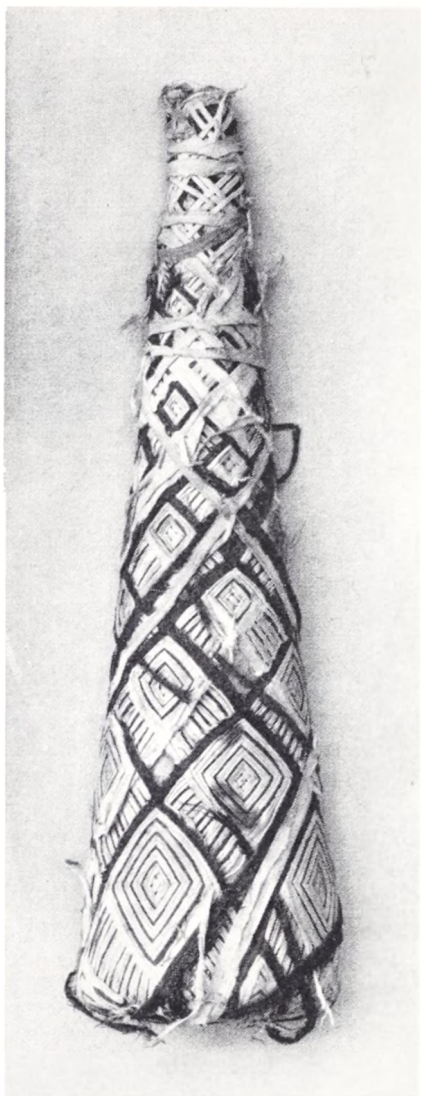
korslagte underarme lå det hellige udjatøje, af gullig glaspasta, og et blomsterlignende stærkt stiliseret brystsmykke af blå glaspasta. En rødbrun glasamulet i form af en bælteknude blev fundet mellem venstre overarm og brystkassen.

De to amuletter med fjermønstre er gengivet af dobbelte strudsfejer, der formodedes at kunne bære den afdødes sjæl bort med vinden. Meningen med nakkeskamlen var, at den skulle sørge for, at hovedet aldrig kom væk fra kroppen. Udjatøjet tilhørte guden Horus, og bælteknuden skulle, som symbol på gudinden Isis' blod, beskytte den døde.

Fig. 27 og 28. Kattemumie (inv. nr. AAa 114) og røntgenfoto af samme.

Fig. 29 og 30. Sukkertopplignende genstand indeholdende et slangepar, som ses på røntgenbilledet.

Som fotografierne (fig. 23 og 24) af disse seks amuletter viser, er de ikke af den bedste kvalitet, hverken hvad materiale eller form angår; men takket være dem kan man nu datere Nesmins mumie og kister nærmere, nemlig til det 4. årh. f. Kr.; for skikken at anbringe amuletter mellem mumiebindene forsvandt med det 30. dynasti (378–341 f. Kr.). Efter den periode ophørte man også med at lægge de såkaldte Ushabtifigurer i gravene. Disse små mumieformede fayencegenstande var prydet med besværgelsesindskrifter, og hvis det var korrekt, skulle den afdøde være forsynet med mindst 365 af dem, d. v. s. til hver dag af året én figur, der, som den dødes stedfortræder, skulle gøre arbejde i det hinsides.

Inv.nr. 1038 (fig. 25 og 26), som er omtalt i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1952, side 83 f., omfatter en malet mumiekiste, en mumiekartonnage og en mumie. Her har man et typisk eksempel på, at kister og

mumie ikke hører sammen. Alle tre dele, der stammer fra Theben i Øvre-Ægypten, blev skænket Antiksamlingen i 1878 af ingeniør Viggo Schmidt med det forbehold, at mumien skulle åbnes. Det skete samme år, men på en ganske overfladisk måde, da de folk, som skulle foretage afviklingen af bandagerne, blev skuffet over ikke straks at finde amuletter og andre kostbarheder mellem de yderste mumiebind. I 1942 blev alle tøjerne fjernet, og den nøgne mumie viste sig at være en kvinde. Snittet i venstre side af underlivet var dækket med et potteskår, som kan dateres til ca. 1.–3. årh. e. Kr. Mumien blev derefter bragt til Rigshospitalet, hvor man ved undersøgelsen kunne konstatere, at kvinden var død i en ung alder. Den yderste kiste har tilhørt en præst ved navn Ankh-f-Khonsu, som, at dømme efter kistens form og udsmykning, må have levet i det 26. dynasti (663–525 f. Kr.). Kartonnagen har ifølge indskriften været udført for en mand ved navn Un-Nefer, og den synes at være yngre end kisten.

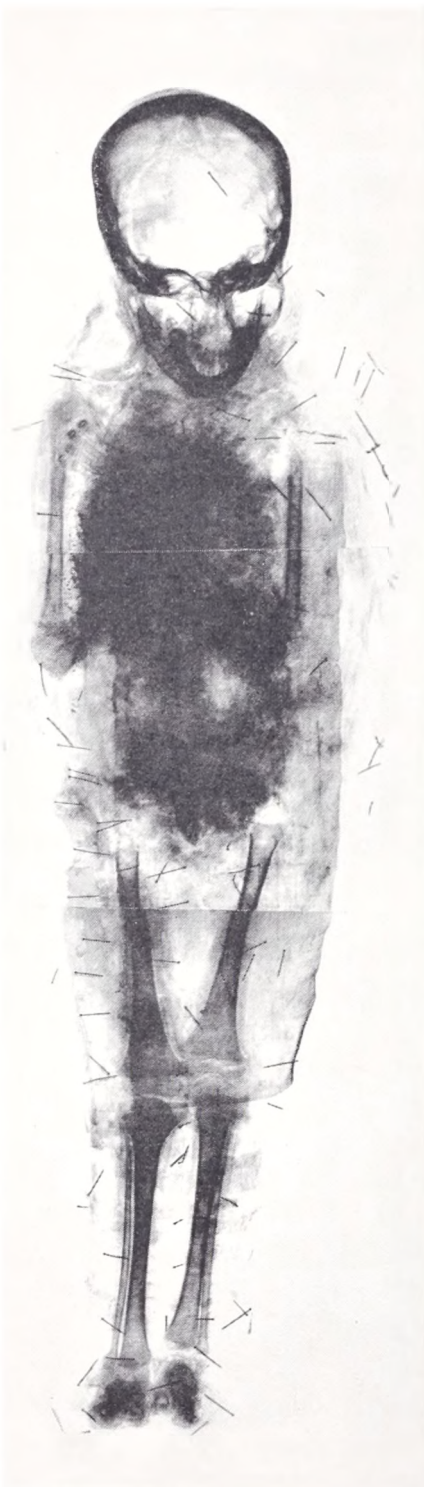
Blandt dyremumierne må nævnes en kat (inv.nr. AAa 114) (fig. 27 og 28), som er omviklet med smalle bånd, overstrøget med en asfaltlignende masse. Den blev i 1858/59 skænket af skibsmægler A. J. Polack i Alexandria. Katten var et højt værdsat og elsket dyr i Ægypten og hed på gammelægyptisk naturligt nok „Miu-miu“. Gudinden Bastet fra Bubastis i deltaet blev afbildet med kattehoved og menneskekrop. Hun var elskovens og kvindernes gudinde i modsætning til den vilde krigsgudinde Sakhmet med løvehoved.

I det 22. dynasti (950–730 f. Kr.) blev Bubastis hovedstad, og herved fik Bastet endnu større popularitet. Der er derfor fundet talrige kattebegravelser ved Bubastis, endog fra Ptolemæertiden (323–30 f. Kr.).

Da Antiksamlingen i 1921 erhvervede en sukkertoplignende genstand, omviklet med hvide og brune bånd i mønster (inv.nr. 7464) (fig. 29 og 30) fra Lord Amherst's auktion i London, anede man ikke, hvad den indeholdt. Gåden blev først løst, da den blev røntgenfotograferet, og billedet viste et slangepar. Især kobraslangen, den hellige uræusslange, indtog en dominerende plads inden for den ægyptiske religion; den ægyptiske konge ses gengivet med den på panden, for at den kunne beskytte ham mod alt ondt, og slangegudinden Wadjet var skytsgudinde for Nedre-Ægypten; men hvilken art de to slanger bag tøjstrimlerne har tilhørt, kan desværre ikke afgøres, uden at sønderskære den smukke omvikling.

Med opdagelsen af røntgenstrålerne har man fået en undersøgelsesmetode med oplagte fordele til rådighed. Uden mindste beskadigelse af den indhyllede mumie muliggør en røntgenundersøgelse bestemmelse af den pågældende persons alder, køn, legemshøjde og andre legemlige karakteristika, ligesom lidelser i knogle og led, i visse tilfælde også i indre organer, kan afsløres. Røntgenundersøgelsen giver endvidere i en vis udstrækning oplysninger om de tekniske procedurer anvendt ved balsameringen, graden af omhu eller skødesløshed, hvormed den afdøde er behandlet og tillader umiddelbart en eksakt lokalisering og vejledende

Fig. 31. Røntgenfoto­grafi af barnemumie.

beskrivelse af amuletter, potteskår etc. beliggende inden for mumiebandagen.

Eksempelvis kan man af røntgenbilledet af præsten Nes-Min's mumie konstatere, at han var en kraftig bygget ca. 175–176 cm høj mand, i 40–50 års alderen ved dødens indtræden. Hans ansigtsskelet er stort med brede kindben, veludviklet pandehule, bred næse og kraftige næsben og øjenbrynsbue. Altsammen karakteristisk for den negroide race, der allerede i faraonernes tid har været udbredt i den ægyptiske befolkning. Dødsårsagen kan man ikke udtale sig om, hvilket man heller ikke kunne forvente. Det er kun de færreste sygdomme, der efterlader sig spor i de jordiske levninger, og dette er da heller ikke tilfældet for de infektions sygdomme, som formentlig har været årsag til den lave gennemsnitsalder, vi finder i mumiematerialerne. Derimod kan vi se, at præsten har været plaget af gigt i rygsøjlen. Gigtsygdomme var meget udbredte i Ægypten også blandt yngre mennesker.

Figur 31 viser røntgenbilledet af en mumie erhvervet i 1673. På grundlag af knoglernes forbeningsgrad og tandsættet bedømmes barnets alder til ca. 6 år. Knappenålene, der er af nyere dato, afslører, at den har været åbnet, uvist hvornår. I nederste ende af venstre skinneben ses en blæreagtig, godartet udseende knoglesvulst i nær kontakt med skinnebenets vækstzone. Denne ville formentlig med tiden have kompromiteret benets længdevækst.

Man har fundet eksempler på forekomsten i det gamle Ægypten af stensygdomme (galdesten, nyresten, blæresten), tuberkulose i rygsøjlen, godartede svulster af forskellig art, lyskebrok, blindtarmsbetændelse og andet, og det er interessant at bemærke, at den åreforkalkning, som man ofte så hyppigt finder hos mumierne ved mikroskopiske og vævskemiske undersøgelser ikke synes at afvige fra den i vore dage forekommende forkalkningssygdom. Indtil dato har man imidlertid aldrig med sikkerhed kunnet påvise forekomsten af sygdomme som kræftsvulster, syfilis, engelsk syge eller polio.

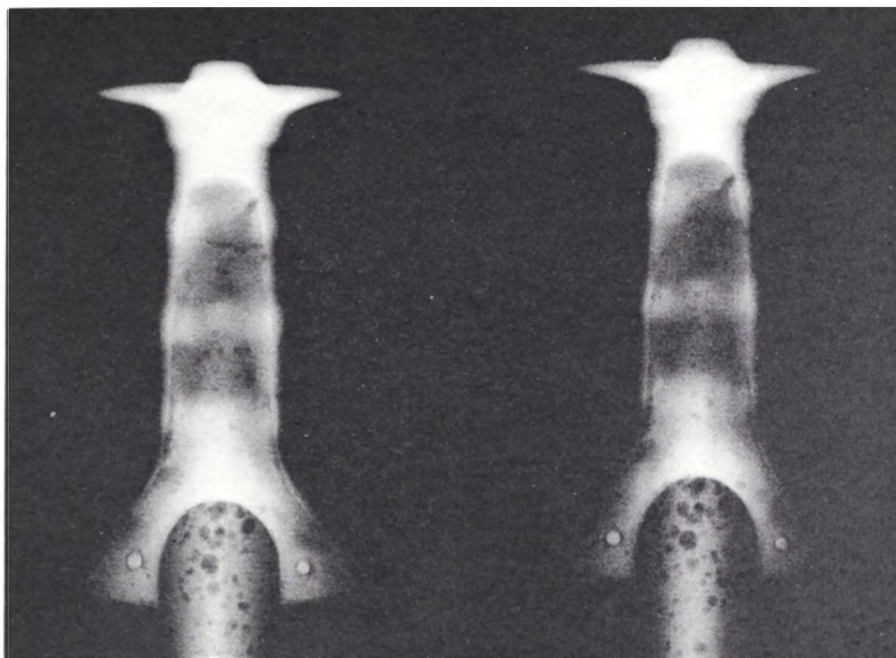
Broncealdersværd gennemlyst og belyst

Af HENRIK THRANE

Den forhistoriske arkæologi er nok en historisk videnskab, men udmærker sig ved en stadig stigende anvendelse af naturvidenskabelige metoder ved indsamlingen af sit kildemateriale og ved udnyttelsen af det.

Det begyndte med pollenanalyser og varvtællinger, og især efter anden verdenskrig er udviklingen foregået med syvmilestøvler. Også røntgenfoto­grafi er begyndt at give resultater herhjemme. Den

Fig. 32. De to optagelser af trevulstsværdet fra Borbjerg i Ringkøbing amt viser forskellige stadier i eksperimenterne for at nå en tilfredsstillende fotograferingsteknik med anvendelse af blyfiltre o. lign. Grebspidsen ender i et brud lige under den øverste lyse tværstribе, der viser en af vulsterne. Størrelsesforhold ca. 2:3. H. Hein fot.

store fordel, set fra en museumsmands synspunkt, er, at røntgenfotograferingen giver oplysninger om sider af genstandene som normalt er utilgængelige. Det er jo en museumsmands pligt at bevare de betroede ting så intakte som muligt for eftertiden, ethvert indgreb er af det onde. Der skal meget tungtvejende grunde til f. eks. at save en hulstøbt bronze igennem for at se, hvordan den ser ud indeni. Det behøver man heldigvis heller ikke nu; man tager blot et røntgenbillede.

Det er kun en enkelt side af den museale udnyttelse af røntgenfotograferingen, der her skal trækkes frem, sværdene fra vor egen broncealder. En stor del af især ældre broncealders sværd er nemlig lavet med hult broncefæste, hvori klingens øvre del er stukket ind og sat fast med nagler. Når sværdet ikke ligefrem er brækket i selve fæstet, vil det være umuligt at se hvordan klingens er anbragt, og hvordan dens skjulte ende ser ud. På forhånd kunne man fristes til at sige – „nå ja og hvad så? der er vel ikke så megen forskel på det, at det er umagen værd?“ Røntgenfotografering er heller ikke helt billig og der er mange sværd at tage fat på, så det bliver vel for dyrt i forhold til resultatet.

Imidlertid har en række undersøgelser foretaget i Tyskland efter krigen allerede vist, at der netop er store forskelle på fæstningsmetoderne. Selvom det nok var Andreas Oldeberg i Stockholm, der begyndte med røntgenanalyser af broncer, er det tyske forskere som H. Drescher, J. Driehaus og H. J. Hundt, der har sat arbejdet i gang i den store stil. Hundt er således i gang med en omfattende undersøgelse af udviklingen af bronce sværd fremstillingen i Europa, og hans foreløbige resultater skal lige summeres op, da de giver en bedre baggrund for at forstå den danske problemstilling.

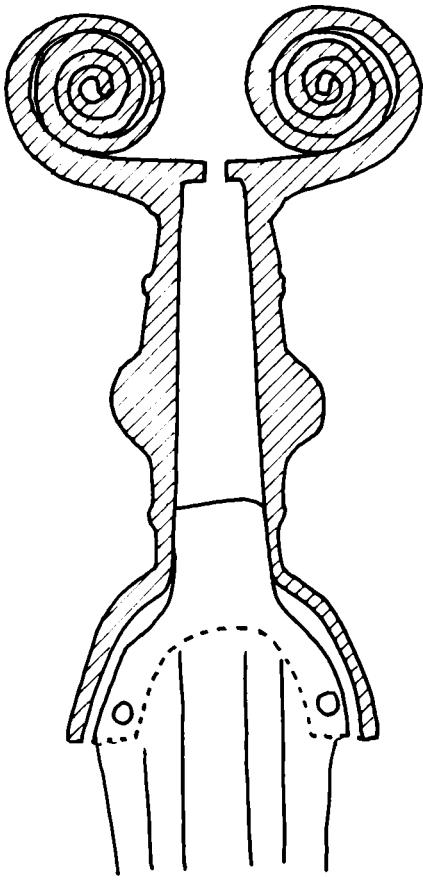

Fig. 33 Røntgenfoto af et antennesværd fra Sømark på Møn udteget. Grebtungens øverste del mangler (se fig. 45). H. Ørsnes del. 1:1.

Fig. 34 (modstående side). En akvarel i Nationalmuseets arkiv viser Sømarksværdet i den tilstand, det havde, da det blev fundet i 1823. Akvarellen er udført 1827 af Chr. Hansen; sværdet kom først til museet seks år senere. 1:2.

De ældste dolke med broncefæste, samtidige med vores yngste stenalder, blev støbt med lerkerner, men selve fæstet blev ikke støbt i ét med fæsteknappen – den flade afslutning oven på sværdfæstet. Det nåede man først frem til i Sydbayern i begyndelsen af vores ældste broncealder, hvor rigtige sværd med broncefæste dukkede frem. Det viste sig, at denne konstruktion havde et svagt punkt, nemlig skuldrene, hvor man måtte krads lerkernen ud for at få plads til klingens grebtunge, der berørte indersiden af fæstet oppe i grebet og ude ved skuldrene. Yderligere fastholdtes klingens grebtunge af to nagler i skuldrene. Når klingens grebtunge skulle passes ind i fæstet, hamrede man grebtungen ud indtil de to berøringspunkter oppe i grebet fremkom. De fire punkter, hvor klingens grebtunge spændte mod fæstets inderside, var den egentlige sikring af forbindelsen mellem klinge og fæste. Naglerne holdt blot klingens grebtunge på plads. Alene kunne de ikke bære det pres, der fremkom når sværdet blev brugt. Ved en kamp opstår der et voldsomt tryk på de steder, hvor klingens grebtunge er i forbindelse med fæstet, og hvis forbindelsen ikke er helt urokkelig, brækker sværdet nemmere i fæstet.

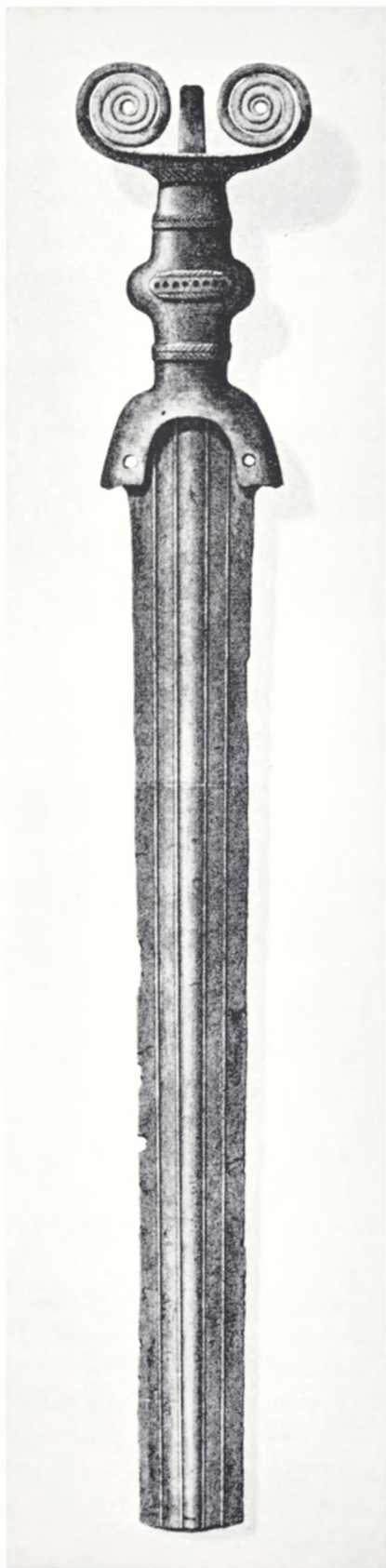
Den skildrede metode anvendes i stor stil i den fase af den sydtyske højgravskultur, der svarer til solvognens tid i vores broncealder. Det er særlig sværdene med ottekantet håndfang, der fremstilles efter denne recept. I forhold til de ældre sværd har man taget ved lære og givet skuldrene tykkere vægge for at rette på svagheden ved udkradsningen af lerkernen.

Denne sydtyske metode fortsætter i den følgende tid med de såkaldte Riegseesværd og med trevulstsværdene – se vort eneste komplette eksemplar – Borbjergsværdet fig. 32. Den sydtyske tradition fortsættes i en række værksteder i Ungarn og Slovakiet. Det er ganske interessant, at denne teknik brugtes vedvarende til slutningen af broncealderen, idet en gruppe af de seneste sværd med broncefæste er lavet på ganske samme måde som de nævnte sydtyske ottekantsværd – en ubrudt og uændret tradition igennem 700 år. De seneste broncealder sværd med støbt fæste kan nemlig deles i to hovedgrupper. Den ene har klokkeformede skuldre som fig. 33–34, den anden derimod har lige parerstænger.

Sværdene med parerstænger er lavet i en ny teknik. Klingens grebtunge får en lang grebspids, der ikke har faste støttepunkter til fæstets inderside. Klingens grebtunge holdes alene på plads af 2–3 nagler. Man forsøger ikke at tilpasse klingens grebtunge som ved den gamle metode. Man stryger også lerkernen. I stedet bruges metalstøbeforme med en stang, der sættes indeni fæstet under støbningen og derved giver den hulhed, hvori klingens grebtunge stikkes ind.

Hundt sammenligner denne nye teknik med moderne industriproduktion, mottoet synes allerede dengang at have været, større og hurtigere produktion, ringere kvalitet. Denne udvikling synes at være foregået i Schweiz-Sydvesttyskland.

Røntgenfotoafbildningerne har altså givet et nyt billede af linierne

igennem den mellemeuropæiske sværdfremstilling. Undersøgelsen har også givet interessante oplysninger om broncestøbernes tekniske kunnen. F. eks. har der i alle broncefæster skullet være et hul foroven så gasserne kunne strømme ud under støbningen. Dette hul ses i nogle tilfælde på sværdenes topknap, men på mange sværd er det hamret så fint ud bagefter, at man ikke længere kan se hullet.

Påvisningen af „produktionsudvidelsen“ sidst i broncealderen (svarende til midten af yngre broncealder i Danmark) er også interessant. Den kan følges for andre genstandsgrupper, der optræder i massevis i ensartet udformning.

Broncealderforskeren må vist gribe i sin egen barm og indrømme, at han kun har strejft en række væsentlige problemer, men ikke formået at trænge dybere ned i dem, endsige løse dem. Selv et så relativt let tilgængeligt område, som de tekniske sider af broncestøbningen er i ringe grad forsøgt belyst ved hjælp af nyere metoder. Arkæologerne har nok brugt øjnene og studeret form og ornamentik og ud fra disse studier delt genstandene i grupper, som de antog var væsentlige for studiet af udviklingen. Men rent tekniske detaljer såsom løsninger af skæftningsproblemer eller overstøbning måtte tidligere negligeres. Og dog vil sådanne grundlæggende tekniske traditioner vel kunne belyse f. ex. den nordiske broncealders udvikling i højere grad end de rent ydre detaljer, der kan bestemmes af mange uvedkommende faktorer. Ved påvisning af forbindelser med værkstedstraditioner i Mellem- eller Vesteuropa vil man få broncestøbernes baggrund belyst langt bedre end ved ligheder mellem ornamentdetaljer.

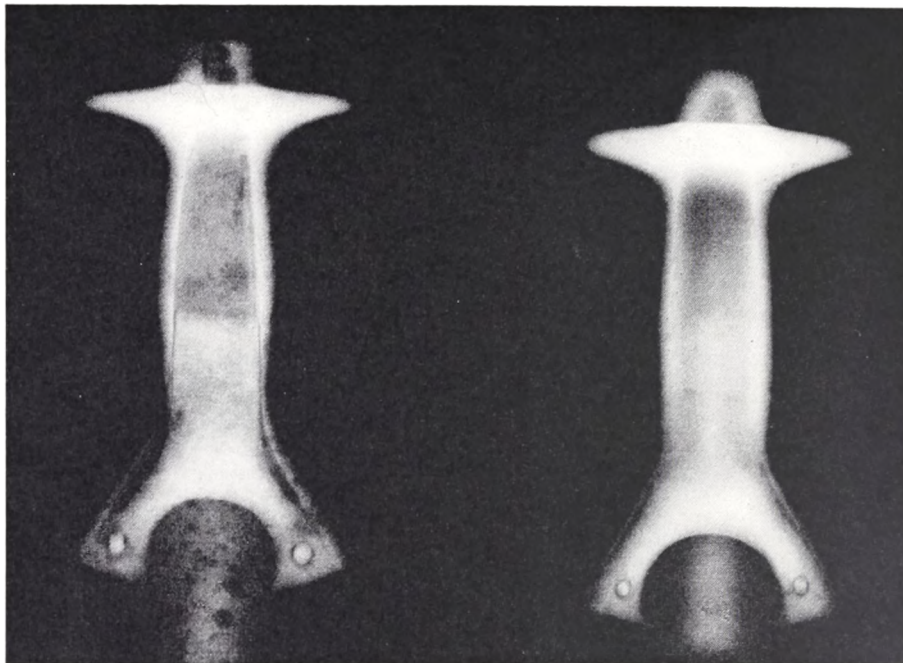
For at få et dansk materiale til belysning af denne problemstilling er en undersøgelse af ottekantsværd begyndt i det små, idet Hans Hein med museets røntgenudstyr har undersøgt en lille serie, der skulle dække både sikkert importerede sværd og de sværd der helt eller delvis kan formodes at være lavet i Norden. En mindre serie af sværd fra yngre broncealder er også fotograferet.

De nye oplysninger om sværdteknikens udvikling åbner flere muligheder for studiet af den danske broncealder.

Først og fremmest skulle man sikrere kunne skelne lokale produkter fra indførte sværd, idet man kan gå ud fra at den samme teknik ikke brugtes i Danmark og Sydtyskland. Der er nemlig en stor masse sværd, der siden oldforskningens begyndelse har været regnet for danske frembringelser, fordi de adskilte sig tydeligt fra andre områders sværd. Herover for står en anden – mindre – gruppe sværd, der svarer ganske til fremmede områders; de må være indførte. En tredje gruppe har lighedspunkter med begge de omtalte grupper og det bliver ofte en smagsag, hvor man placerer disse sværd.

Det bliver først og fremmest den sidste gruppe, der ved røntgenfotograferingerne kan formindskes, idet man efter teknikken kan henføre sværdene til den hjemlige eller den fremmede gruppe.

Fig. 35. To sværd med ottekantet fæste. Sværdet til venstre er fra Studsig nord for Varde. Øverst i knappen ses tydeligt udluftningshullet til gasserne fra støbningen. Sværdet er formentlig fremstillet i Norden, men adskiller sig teknisk ikke særligt fra sværdet til højre, der er fra Tobøl ved Esbjerg ca. 30 km sydvest for Studsig. Tobølsværdet er, såvidt det kan bedømmes fra ornamentik og form, indført fra Sydtyskland. H. Hein fot. Ca. 2:3.

Det gælder en del af de allertidligste bronzesværd fra dansk jord, men især den store gruppe sværd med ottekantet fæste. De har i mange år forvirret forskerne, fordi der i Danmark er flere sværd af denne type end i hele Mellemeuropa. Da man ikke har nogen grund til at tro at typen er opstået uafhængigt i to så adskilte områder, må man, efter den øvrige viden vi besidder om kulturforholdene i ældre bronzealder, gå ud fra at ottekantsværdene er indført til Norden fra Sydtyskland. Det kan ikke afskrække os at der mangler fund i området mellem Norden og Syden. I disse områder har man formentlig ikke haft samme gravskik som hos os og i den sydtyske højgravskultur og har derfor ikke givet sværdene med i gravene.

En række af ottekantsværdene er forsynet med nordisk ornamentik – spiraler og lignende, eller har fæstet formet således, at de må være lavet i Norden.

I flere tilfælde har sådanne sværd, der utvivlsomt er lavet efter nordisk smag – og vel her i landet – ganske samme teknik, som de sydtyske sværd. Nu er de røntgenundersøgte sværds antal endnu så lille, at det er for tidligt at drage almene konklusioner.

Den sydtyske teknik, der klart står i modsætning til den nordiske, synes at forudsætte tilstedeværelsen af teknikere – støbemestre, der var trænet i Sydtyskland. I mange år var det skik at tale om vandrende håndværkere, men grundlaget for denne opfattelse af produktionsforholdene var meget svagt. Hvis det påvises, at den sydtyske teknik findes på et større antal ottekantsværd med nordiske træk bliver der straks mere grund til at tale om vandrende støbere. En fantastisk tanke at støbemestre, hundreder af kilometer fra deres hjemsted i et land, hvor

de ikke kunne tale sproget, omgivet af fjendtlige mennesker, sad og støbte sværd efter deres egen teknik, men efter disse fremmedes ønsker og tilpasset deres smag.

Endnu ved vi dog alt for lidt om, hvorledes støbeprocessen var indpasset i samfundsstrukturen, vi ved intet om støbernes sociale tilknytning, om arbejdsorganisation og selve støbningens forløb.

Vi ved ikke om støbningen foregik i hver landsby eller i centre, eller om de vandrende handelsmænd i stil med senere tiders tinstøbere eller kedelflikkere overhovedet har nogen plads i systemet. Det er ikke ligegyldigt hvilken tolkning man anlægger, idet en bestemt organisation forudsætter et bestemt samfundsøkonomisk stade. – Man binder sig allerede ved en tolkning af broncestøbningens hele teknik til en bestemt opfattelse af bronzealderens økonomi og sociale struktur.

Der må derfor kræves et langt fyldigere materiale end en lille serie røntgenfotografier som baggrund for en tolkning som den omtalte. Men måske kan man begynde at se meningen med anvendelsen af nye naturvidenskabelige metoder indenfor det arkæologiske studium.

Til slut et par eksempler på røntgenfotografering af særprægede sværd.

Et måske mere kuriøst resultat af røntgenfotografering af broncesværd gav et sværd fra Rind i Ringkøbing amt.

Sværdet så lidt underligt ud, der var nogle linier på fæstets sider, der så ud, som om de stammede fra noget, som fæstet var støbt ovenpå. Røntgenfotografiet viser klart, at man har brugt et grebtungesværd – med flad tunge, hvorpå et greb af træ eller horn blev naglet – og ovenpå det støbt et broncefæste. Det er den slags mærkværdigheder, som kun nordiske broncestøbere fandt på. Fæstets form og ornamentik er da også

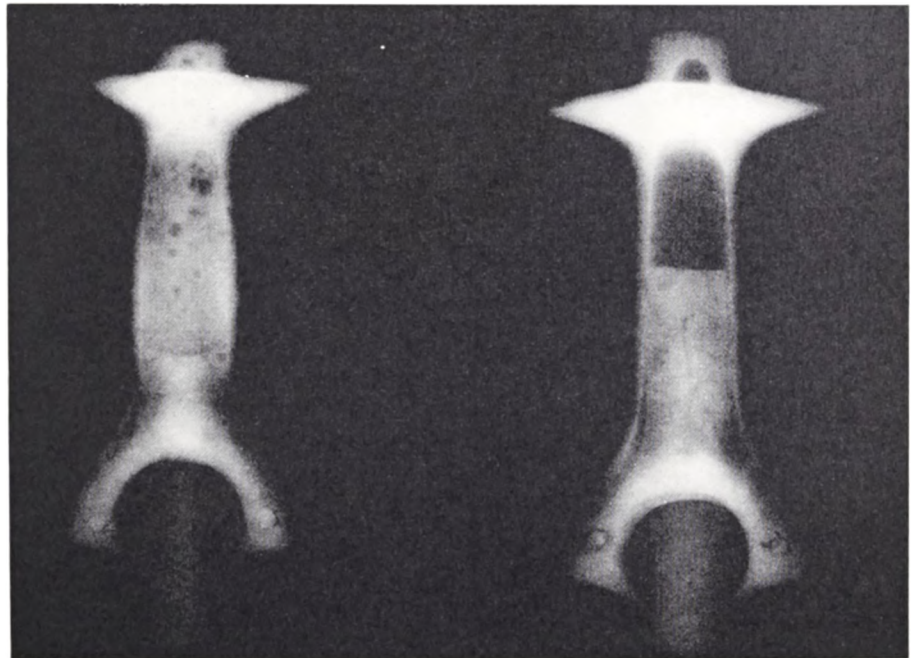

Fig. 36. To sværd med ottekantet fæste. Sværdet til venstre er fundet i en grav under Veggerslev kirkes kor. Det er formentlig importeret og er sent inden for serien af ottekantsværd. Sværdet til højre er fundet i en egekiste på bunden af en høj i Kalkring ved Juelsminde. Både klingens form og spiralornamentikken på fæsteknappen tyder på, at sværdet er lokalt arbejde. De iøjnefaldende forskelle mellem de to fæster kan skyldes tilfældigheder, som kan udelukkes, når et større antal sværd er røntgenundersøgt. H. Hein fot. Ca. 2:3.

typisk for ældre bronzealders sidste del. Sværdet blev fundet 1963 af nogle drenge i en dyngede brændte knogler i en grav sammen med en bøjlenål og to flintpilespidser.

Vi kan til slut nævne et sværd fra midten af yngre bronzealder. Det blev fundet i en gravhøj 1831 i Allehave i Vestsjælland (fig. 37–38). Det er det eneste sværd med bronze-fæste fra denne periode, der er lavet i nordisk teknik. Det efterligner et af de sværd med antenneformet knap, der blev indført fra Mellemeuropa (fig. 33). Røntgenbilledet viser at klingens, der sidder i fæstet, svarer ganske til de grebspids-sværd, der kendes uden besvaret fæste fra mange mose- og markfund. Sværdet kan næppe have fungeret særligt godt, da klingens ikke har nogen støttepunkter; den holdes blot fast af lerkernen i fæstet. Denne upraktiske fremgangsmåde antyder måske sammen med den indridsede øksefigur på fæstets nederste del, at sværdet mere var et symbol end et egentligt brugsvåben. En mærkelig afslutning på 700 års nordisk bronzesværdproduktion.

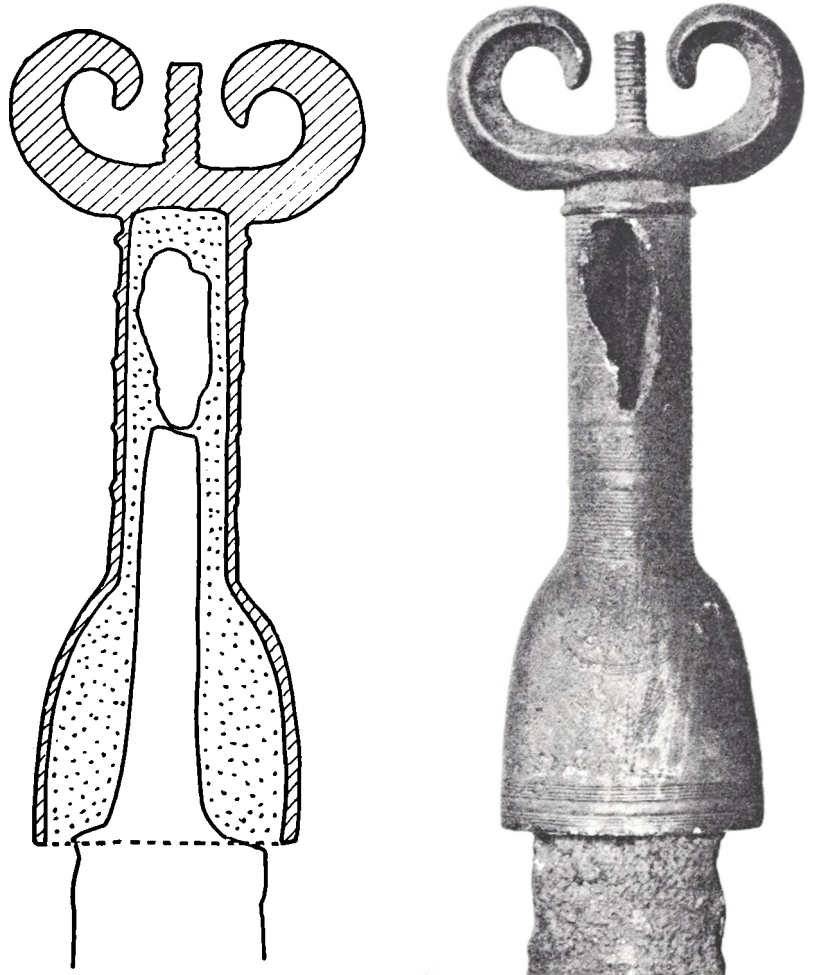

Fig. 37 og 38. Sværd fra Allehave nord for Kalundborg. Til venstre en udtegning efter et røntgenfotografi. Det prikede område er lerkernen inde i fæstet. H. Ørsnes del. – Til højre normalt fotografi af sværdet. Beskadigelsen af fæstet er moderne. Øverst på fæstets brede del er en indpunslet øksefigur med æggen nedad. Lennart Larsen fot. Ca. 2:3.

En medaille fra 1564 og dens forhistorie

Af JØRGEN STEEN JENSEN

Siden midten af 1400-tallet har der i Europa været støbt eller præget medailler, der ofte har været af høj kunstnerisk værdi. Det varede ikke længe før fyrster og stormænd så, at medaillen var ypperligt egnet til forevigelse af statslige eller dynastiske begivenheder. Også institutioner og privatpersoner har i tidens løb ladet fremstille medailler, enten som belønninger eller til uddeling i en snævrere kreds, ofte i anledning af en mærkedag.

En systematisk udgivelse af medailler i store korpusværker begyndte allerede i 1600-tallet. Man samlede enten en bestemt fyrstes medailler (Ludvig XIV) eller medailler over et bestemt tema (Reformationen) og lod således udvælgelsesprincippet understrege medaillens propagandamæssige værdi. Et svensk medailleværk blev udgivet 1773 af C. R. Berch. Her katalogiseredes de svenske kongelige medailler, og her omtales for første gang den medaille, vi skal beskæftige os med.

Det er en medaille i bronze, hvis bedste kendte stykke findes i Hutten-Czapski samlingen i Kraków (Polen) (fig. 1). Den er næppe original, de lidt grove og udflydende konturer tyder på, at det er en senere efterstøbning; diameteren er 40 mm. Dens to perleindrammede sider viser

Fig. 1. Medaille over den polske grev Jan af Tenczyn og prinsesse Cecilia af Sverige, formentlig af Steven van Herwijck, 1564. Gipsafstøbning fra Hutten-Czapski museet, Kraków. Circa 1.5:1.

Fig. 2. Gravminde over Jan af Tenczyn i Kraśnik, nær Lublin. Udført af Santi Gucci omkring 1570. Fotografiet (1965) viser monumentets medtagne tilstand efter en flytning i kirken. En elektrisk ledning er ført hen over det.

skulderbilleder af en mand og en kvinde i profil; manden er barhovedet og har kort hår og hageskæg, trøjen er højt opknappet. Kvindens hoved dækkes af en lille baret, medens nakkehåret samles i en art net; den høje krave er krøset, og halsens hængesmykke er fastgjort i en bosseret kæde. Indskriften er på latin: *Ioannes comes a Tencin / Cecilia princeps Svecie* (Jan greve af Tenczyn og prinsesse Cecilia af Sverige). Den lærde Berch kunne naturligvis identificere Cecilia med Erik XIV's søster af dette navn, om hvis kærlighedseventyr han ved adskilligt at berette. – Hun erindres jo stadig hos Wennerberg i „Gluntarne“s Uppsala-scener: „ . . . Och i ett fönster Cecilia Wasa / Bländande skön uti månens sken!“. Mere knappe er Berchs oplysninger om den polske grev Jan Tenczyn på medaillens anden side.

Det var først i begyndelsen af 1900-tallet, at den polske numismatiker M. Gumowski atter fremdrog medaillen i forbindelse med et større værk om den indflydelsesrige Tenczyn-slægt. Her skildredes den unge Jan Tenczyns forsøg på at gifte sig med prinsesse Cecilia i begyndelsen af 1560'erne, og Gumowski foreslog, at medaillen måtte være lavet af den kunstner, der på andre medailler fra disse år skrev sig „STE.H.“, en signatur der senere er blevet opløst som stående for Steven van Her-

wijck. Han arbejdede hjemme i Nederlandene samt i England en halv snes år, indtil han døde i London 1565/67, og han anses for en af tidens betydeligste nederlandske medaillører. Når emnet nu atter tages op, skyldes det først og fremmest medaillens tilknytning til Danmark (Jan Tenczyn døde 1563 i København, hvor akterne i hans sag stadig findes i Rigsarkivet), men også et ønske om at efterprøve den nu snart gamle, udenfor Polen ikke synderlig kendte tilskrivning til Steven van Herwijck.

For at kunne placere medaillen historisk og kunsthistorisk er det nødvendigt at kende hele affærens forløb. Polen-Litauens Østersø-politik stod overfor en ny situation, da Den livlandske Ordensstat opløstes og brød sammen i årene omkring 1560. For at holde det moskovitiske rige under zar Ivan IV Groznyj (den Grumme) ude fra Østersøen ønskede Polen samvirken med de nordiske riger, i første omgang med Sverige; senere vendte man sig til Danmark. Det er baggrunden for, at den unge Jan Tenczyn 1561 og 1562 var i diplomatiske sendelser i Stockholm og Åbo, hvor Erik XIV's bror hertug Johan residerede. Han blev forelsket i Cecilia, der vistnok gengældte hans følelser, men forbindelsen blev foreløbig ikke billiget af kong Erik, og Tenczyn måtte nøjes med at lade Cecilia opvarte med serenader og musik. Hjemme i Polen var den unge magnat snart indviklet i andre ægteskabsforhandlinger, der formentlig blot skulle tjene til udbyggelse af hans egen politiske position. Da Tenczyn havde fået de ønskede udnævnelser, genoptog han foråret 1563 for alvor planerne om det svenske ægteskab og skaffede sig endnu et diplomatisk hverv til Stockholm. Uheldigvis for ham var forholdet mellem Sverige og Polen blevet så spændt, at det nærmede sig åben krig. Men Tenczyn overhørte ganske kong Sigismund Augusts stadig mere indtrængende anmodninger om ikke at rejse og lod hånt om, at sejlads i Østersøen nu var farlig, efter at krigen mellem Sverige og Danmark-Lübeck-Polen (1563–1570) var brudt ud.

Tenczyn sejler med et stort følge af slægt, venner og undergivne fra Kazimierz – halvandet hundrede km syd for Warszawa – ned ad Wislafloden til Danzig (Gdansk), hvor selskabet vel omkring 10. september indskiber sig hos skipperen Dirch Stör for at sejle til Sverige. Nær Gotland bliver skibet den 17. september efter en dramatisk kamp opbragt af den danske flåde. De følgende dage optages af endeløse forhandlinger, idet danskerne undrer sig over, at der går legationer fra deres nye allierede Polen til den fælles fjende Sverige. Den gamle hugaf, admiral Peder Skram, vil helst straks afslutte sagen med at fordele polakkerne på flådens skibe, men bliver overbevist af sine officerer om at tage hensyn til Tenczyns stilling som diplomat. Selv i en så vanskelig situation fornægter den traditionelle polske rundhåndethed sig ikke, og under sit besøg på det danske admiralskib kaster Tenczyn 40 ungarske guldfloriner i grams.

Efterårets storme på Østersøen gjorde tilværelsen ombord til et mare-

Fig. 3. Zar Ivan IV (1547–1584). Det samtidige, ikonografiske portræt er en af Nationalmuseets store skatte.

Fig. 4. Elizabeth marchioness of Northampton, 1562, og Maria Newce, gift med John Dymock. Begge medailler signeret af Steven van Herwijck. Gipsafstøbninger, her lidt forstørrede, fra British Museum.

ridt for de lidet søvante polakker, der flere gange bad om i det mindste at måtte komme til København. Men først midt i november kunne de holde et fakkellbelyst natligt indtog i staden. Samtidig krydsedes Østersøen af diplomatiske sendebud. Den polske konge anmodede om Tenczyns frigivelse, idet han forklarede at hans ærinde havde været ganske privat, medens man samtidig fra dansk side ønskede oplyst, om der lå et eventuelt polsk dobbeltspil bag sendelsen. Formodningen var nærliggende, idet hertug Johan af Finland var blevet gift med en polsk prinsesse, men rigtignok i løbet af eftersommeren var blevet fængslet af kong Erik!

Situationen tager en uventet vending, da Tenczyn pludselig dør ved juletid. Noget tyder på, at polakkerne er blevet smittet af en epidemi i København. Frederik II frigiver straks hele selskabet, der vender tilbage til Polen i begyndelsen af 1564. Tenczyns lig bisættes i familiens gravkirke i Kraśnik nær Lublin.

Skønt Tenczyn-familiens stolte forhåbning om en ægteskabsforbindelse med det nordiske fyrstehus således måtte opgives, så havde slægten i det mindste mulighed for at bygge videre på traditionen om det kongelige svogerskab. De midler der toges i anvendelse vidner om et højt kulturelt stade, men også om en ikke ringe selvfølelse.

Først og fremmest skulle der rejses et gravminde, og her valgte man et noget usædvanligt motiv, nemlig to unge mennesker, der yndefuldt holder hinanden i hånden (fig. 2). Motivet må opfattes som et symbol på kærlighedshistorien, da Cecilia jo slet ikke var død (hun levede lige til 1627). Gravmindets datering og oprindelse har i øvrigt været omdiskuteret, men nu regner man med, at det er rejst henvend 1570 af en slægtning og dennes hustru. Kunstneren var den italiensk-fødte Santi Gucci, der i anden halvdel af 1500-tallet var en af Polens ledende billedhuggere og arkitekter.

Også litterært sørgede man for et passende minde. Familien fik Jan Kochanowski, den betydeligste polske digter i 1500-tallet, til at skrive et

mindedigt, der straks blev trykt. Trykket er ganske vist udateret, men det er af typografiske grunde dateret til omkring 1564 og genoptrykkes i øvrigt jævnlig sammen med klassikerens øvrige digte. I mindediget findes en mængde oplysninger om den dramatiske Østersø-færd, der kun kan stamme fra en deltager, og da snarest fra Tenczyns slægtning, der også hed Jan Tenczyn (II). Kochanowski fortæller til sidst, at „andre vil støbe dit hoved i bronze“, formentlig en hentydning til den medaille vi her skal omtale nærmere.

Man har som sagt længe ment, at medaillen var udført af Steven van Herwijck, men præmisserne var ganske løsagtige, nemlig et formodet besøg i Polen. Det er for længst blevet afvist, men med det forbehold, at Herwijck alligevel kunne være ophavsmanden. Hvis man sammenligner de sikre, signerede Herwijckmedailler med vor medaille, falder to kvindeportrætter i øjnene: Elizabeth marchioness of Northampton, 1562 (fig. 4) og Maria Newce, gift med John Dymock, uden år (fig. 4). Der er visse ligheder mellem Cecilia og disse kvinder. Bortset fra portrætternes almindelige orientering kan man nævne næsefløjene og munden; desuden genkendes svinget i Cecilias krave hos Elizabeth of Northampton og dens krusning hos Maria Newce. Derimod er der iøjnefaldende forskel på bogstavformerne. Tenczyn-Cecilia medaillen er i det hele langt grovere end de to andre medailler, men man må tage i betragtning, at det næppe er en original, og at enkelthederne er blevet sløret ved senere efterstøbninger.

Skønt det således er vanskeligt at hævde, at vor medaille er et sikkert arbejde af Herwijck, så kan der dog fremføres gode argumenter for, at den er blevet til i det miljø, hvor Herwijck færdedes, og at den kan dateres til 1564. Da Jan Tenczyn døde, overtoges togtets ledelse af hans ovenfor nævnte navnefælle. Jan Tenczyn (II) skrev i begyndelsen af januar 1564 fra København til dronning Elizabeth af England og bad hende anbefale sig til Cecilia, med hvem dronningen korresponderede,

Fig. 5. Prinsesse Cecilia og Susanna i badet, medaille fremstillet mellem 1564 og 1566. Efterstøbning i sølv, Statens historiska Museum, Stockholm. Lidt forstørret.

ganske åbenbart med henblik på at vinde damens hånd. Elizabeth fulgte opfordringen, men til liden nytte, da Cecilia kort efter indgik ægteskab med en markgreve af Baden-Rodemachern. Tenczyn lod sit brev til Elizabeth overbringe af en vis George North, der tidligere havde haft forbindelse med Sverige. 1561 skrev han en bog om landet og året efter besøgte han det selv.

North kendte en person, der i denne forbindelse er af interesse, nemlig John Dymock, hvis hustru jo er afbildet på en af Herwijcks medailler (fig. 4). Da Cecilia besøger England 1566, optræder North og Dymock sammen som hendes kreditorer. John Dymock var egentlig guldsmed, et erhverv han udnyttede til at optræde som politisk eventyrer og mellemmand i kong Eriks forsøg på at bejle til dronning Elizabeth. Vigtig for vor sammenhæng er det, at Herwijcks enke og børn i det mindste 1568 bor i et hus i London, der ejes af Dymock, og at Herwijck 1565 omtaler et tidligere besøg i England. Det må have været 1562 og kan eventuelt have strakt sig til 1564.

Skønt alle disse omstændigheder hver for sig vel ikke er særlig bindende, så forekommer det nærliggende at nævne dem her. Man kan tænke sig, at North samtidig med at overbringe brevet fra Jan Tenczyn (II) til dronning Elizabeth har fået til opgave at bestille en medaille. Han er i London gået til Dymocks hustru Maria Newce – Dymock selv var på dette tidspunkt fængslet i Lübeck, og denne har så formidlet kontakten med Herwijck eller en anden kunstner, der har været fortrolig med dennes stil.

Måske har egentlig portrætlighed med den døde Jan Tenczyn slet ikke været tilsigtet. Man kan tænke sig, at den Jan Tenczyn (II), der bestilte medaillen, snarere har haft et dobbelt formål, idet han benyttede navnefællesskabet med sin døde slægtning: hvis han fik held til at vinde Cecilia, så kunne medaillen fungere som bryllupsmedaille, og hvis ikke, så kunne den tjene som mindemedaille. Nu blev sagen jo hurtigt afklaret, og Kochanowski kunne derfor omtale mindemedaillen i sit digt.

Cecilia blev aldrig gift med nogen Tenczyn, men hun fik sin medaille (fig. 5). Der eksisterer nemlig en variant (kun kendt som senere efterstøbning), hvor man på den ene side ser Cecilia som på Tenczynmedaillen, medens den anden i højt relief har en noget grov fremstilling af Susanna i badet, tydeligt indfældet i medaillens oprindelige Tenczynside. Vi ved, at Cecilia havde en medaille med Susanna, for hun opførte den blandt de kostbarheder hun mistede, da Dymock og North som ufyldestgjorte kreditorer beslaglagde hendes bagage i Dover 1566.

Man har tidligere givet andre forklaringer på den indbyrdes forbindelse mellem Tenczyn-Cecilia medaillen og Cecilia-Susanna medaillen, men de har ikke vist sig holdbare. Her er de sat i en ny sammenhæng med benyttelse af andre ikonografiske og skriftlige kilder og er bragt i en sandsynlig forbindelse med det historiske forløb. Således belyser de en lille, men pittoresk episode fra Østersø-landenes fortid.

En ægyptisk dommer
kaldet

»At gøre hjertet glad«

Af MARIE-LOUISE BUHL

Fig. 1. Ægyptisk kalkstensrelief med fremstilling af dommeren Senedjem-ib. Nationalmuseets antiksamling.

Fig. 2. Skjorte af plisseret hørlærred.
Fra grav i Meir, Cairo 43684. (*Annales
du Service des Antiquités de l'Égypte*
XXVII. Pl. 1).

Danmarks Nationalmuseum har atter kunnet føje en kostbar gave til nationens mange skatte, idet Antiksamlingen fra Chr. Augustinus Fabrikkers Fond, Privatbankens Fond og Det Saxild'ske Mindelegat har modtaget et fint ægyptisk kalkstensrelief, som har tilhørt en europæisk privatsamler. Det kan dateres til det såkaldte Gamle Rige, nærmere bestemt det 6. dynastis tid (2423–2263 f. C.) og skal stamme fra en grav ved Saqqara i det nordlige Ægypten, der hvor den navnkundige kong Djoser af 3. dynasti (2778–2723 ? f. C.) lod bygge sin trinpyramide. Blandt museets ægyptiske monumenter er der ingen smukkere, og Antiksamlingen takker hvert enkelt medlem af de tre fonds, som har bidraget til, at et sådant mesterværk fra en af den ægyptiske kunsthistories store perioder har kunnet erhverves.

Relieffet er 1,27 m højt, 0,57 m bredt og 0,03 m tykt (Fig. 1). Det består af to sammenhørende plader, hvoraf en er brækket over ved fjernelsen fra graven. I billedfeltet ses en mandsperson vendt mod venstre. Han er gengivet på den karakteristiske ægyptiske måde: Hovedet med den korte lokkede paryk og det korte hageskæg ses i profil. Næsen er let buet med en fint svunget næsefløj, de ret fyldige læber ligesom antyder et lille smil. Øjet og skuldrene er set forfra; men allerede fra brystet og nedefter fornemmes en drejning. Den ene brystvorte er anbragt yderst til venstre; også navlens placering klargør, at figuren er drejet $\frac{3}{4}$ omgang. Den øvrige del af kroppen og benene er i hel profil. Benene er

særdeles vel modellerede med angivelse af knæskaller og muskelspil. Selv om man i den ægyptiske kunsthistorie taler om, at mænd er fremstillet gående i modsætning til kvinder, som ses stående, hviler begge fødder fast på grundlinjen, uden mindste antydning af bevægelse. Når man ser nærmere efter, opdager man, at personen er udstyret med to højre fødder, hvis stortæer alene er udformede. Ikke nok med det, armene er, hvad hænderne tydeligt viser, byttet om. I stedet for en venstre knuger en højre hånd seshem sceptret, der næsten er skjult bag ved skikkelsen; det var et værdighedstegn, som blev givet til fornemme ægyptere. Den i realiteten forkert anbragte venstre hånd holder en lang stok. Man kunne næsten fristes til at tro, at personens overkrop er gengivet fra ryggen, for så ville armene være korrekt anbragt. Det er dog ikke tilfældet; da burde halskraven også være set bagfra, visende de to adskilte ender, kun holdt sammen foroven. Armenes anbringelse har andre årsager, som vil blive omtalt senere. Kraven er en amulet, der består af talrige perler, det samme gælder armbåndene, hvormed figuren ligeledes er prydet.

Om lænderne ligger et plisseret skørt. Den skrå stribe, der fra livet er ført nedad og bagud over legemets bagside, gengiver det rektangulære

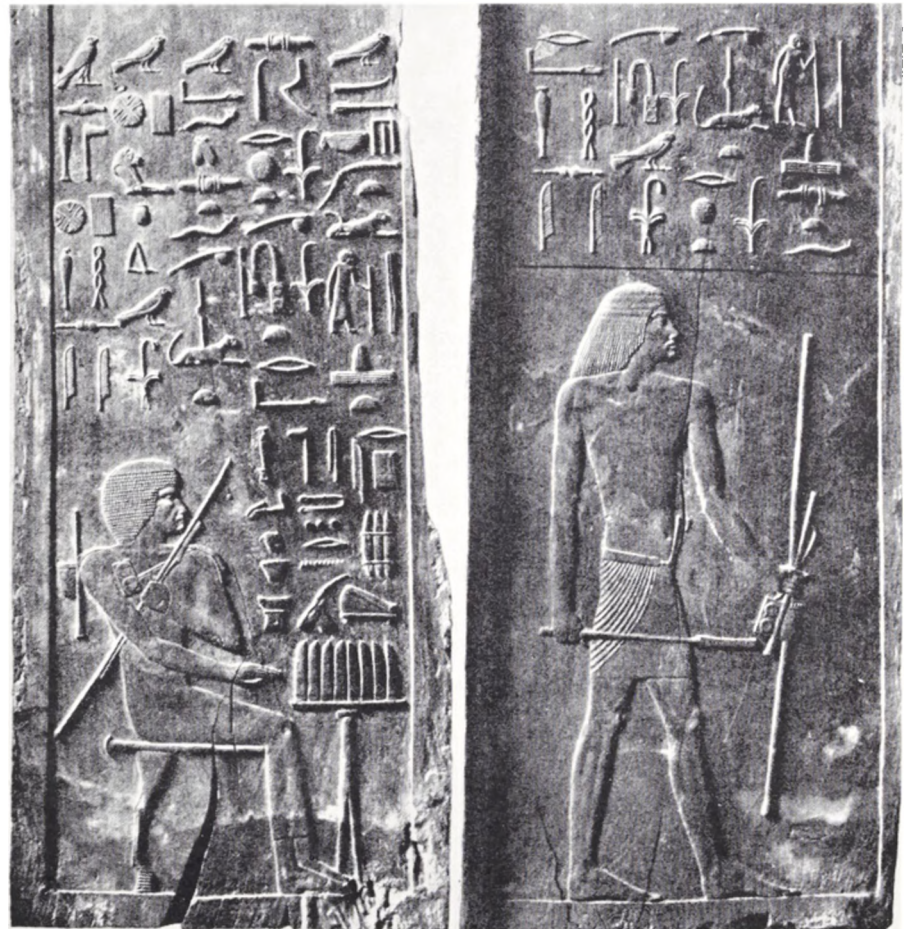

Fig. 3. Trærelieffer fra Hesi-re's grav ved Saqqara. Cairo 98. (K. Lange & M. Hirmer. Ägypten. München 1967. ed. 4. Pl. 18).

klædes ene korte side; den øverste snip af den anden danner ligesom en løkke oven over skørtets øverste kant. Den spidse forbrede er en stilisering af stoffets sammentrækning foran livet for at give tilstrækkelig fylde under gangen.

Man har fundet mange eksempler på plisserede tøj i de ægyptiske grave. Materialet var hør, og der vævedes både finere og grovere stoffer. Desværre kender man ikke de midler, hvormed ægypterne har gjort plisseringerne holdbare, muligvis har de anvendt gelatine.

Undertiden har plisseringerne været lagt på tværs af hinanden, og det er måske grunden til, at mange ægyptiske lændeklæder på reliefferne har vandrette plisseringer fortil og lodrette bagtil; men det kan naturligvis også være en idé hos den ægyptiske kunstner om, at det bare så godt ud. På relieffigures skørt med de vandrette plisseringer ses en lodret stribe, som uden tvivl er fremkommet ved, at tøjet blev lagt pænt sammen, når det ikke var i brug. En linnedskjorte med lange ærmer fra Meir, dateret til 11. dynasti, viser tydeligt en sådan fold fra sammenlægning (Fig. 2). De ægyptiske lændeklæder i Det gamle Rige målte ca. 1,50 m i længden.

Som allerede antydnet er figuren på Antiksamlingens nye relief udført efter de klassiske forskrifter. Disse gjaldt allerede fra det 3. dynasti, den afgørende epoke, da den ægyptiske kunst fik faste rammer. Som eksempel kan nævnes de fremragende relieffer af træ (Fig. 3), der viser præsten og skriveren Hesi-re på kong Djoser's tid. Det var en arkitekt ved navn Imhotep, der byggede kongens trinpyramide, og han blev så berømt, at han senere ophøjedes til gud. Måske er det selveste Imhotep, som har givet de regler, hvorefter kunstnerne skulle arbejde med det menneskelige legeme. Så snart det drejede sig om dyrefremstillinger, var der ingen konventioner, og kunstnerne boltrede sig frit med alle mulige påfund.

Begge Hesi-re tavlerne viser fødderne på samme måde som Antiksamlingens relief, og den *siddende* Hesi-re's arm og fremstrakte hånd er en venstre i stedet for en højre. Derimod er armene rigtigt placeret på relieffet af den *stående* Hesi-re; men her er han vendt mod højre, og da sceptret altid skulle bæres i højre og staven i venstre hånd, opstod problemerne først, når figuren var vendt mod venstre. De undertiden forkert anbragte lemmer skal altså ikke opfattes som fejl, når vi betragter reliefkunsten med ægyptiske øjne, og helhedsindtrykket hos den moderne beskuer forstyrres faktisk ikke af disse ejendommeligheder. Først i slutningen af kong Thutmosis IV's og i begyndelsen af Amenophis III's regeringer, d.v.s. slutningen af 15. årh. f. C. blev der fremstillet billeder med alle fem tæer set i profil; men det var en sjældenhed, og kun i sådanne tilfælde vistes ydersiden af den ene fod.

Til venstre lige oven over den stående skikkelse er der anbragt en vandret linie med hieroglyfer, der indeholder den fremstillede navn Senedjem-ib d.v.s. „At gøre hjertet glad“. Øverst er der udhugget fire

Fig. 4. Fra pillehallen i vesiren Mereruka's grav i Saqqara. (K. Lange & M. Hirmer, Ägypten. München 1967, ed. 4. Pl. 75).

kolonner med hieroglyfer. I den første til venstre står navnet på kong Pepi I af 6. dynasti, anbragt i den såkaldte kongekartouche, et dobbeltreb, der dannede en løkke med enderne bundet sammen, så de giver indtryk af en lige linie. I de tidlige indskrifter var løkken rund; men eftersom kongenavnene blev længere måtte den gøres oval.

Pepi I's navn er her forbundet med hans pyramide, der på ægyptisk hed Pepi men nefer d.v.s. „Pepi er etableret og smuk“. Ordene „men nefer“ har givet navn til den store by i nærheden, som af grækerne blev kaldt Memphis. Ifølge indskriften var Senedjem-ib hjælpepræst ved Pepi I's pyramide i Saqqara. Fig. 5 viser hovedet af denne konges 1,77 m høje kobberstatue i museet i Cairo. Øjnene er indlagt med hvid sten og sort sten til pupil. Det er et imponerende kunstværk.

I den næste kolonne læser man, at Senedjem-ib også var dommer og knyttet til den øvreægyptiske by Nekhen eller Hierakonpolis, og at han var æret. Indskriften i den tredje kolonne fortæller, at Senedjem-ib havde titlen „Enkeltforhørets Herre“, et embede, som knytter ham sammen med kongens øverste embedsmand, vesiren. I den sidste kolonne siges der, at han var „æret hos den store gud“, d.v.s. skaberguden Ptah. De enkelte hieroglyfer er udhugget med stor omhu og har mange detaljer. Tegnet *men* under kongekartouchen gengiver et brætspil med små spillebrikker, der minder om vore halmabrikker. Ægypterne elskede brætspil, og allerede i grave fra 1. dynasti (ca. 3000 f. C.) er der blevet fundet brikker i form af liggende løver. Både uglen, tegnet for m, som ses under den spidse pyramide, og den lille kylling, der svarer til bogstavet w, viser tydeligt de små fjer. Sjakalen øverst i anden kolonne skal læses sab d.v.s. dommer. I tredje kolonne ses et ansigt forfra prydet med et lille hageskæg magen til Senedjem-ib's. Selv om ægypterne kunne fremstille et ansigt forfra, var profilen den foretrukne. Man mener ligefrem, at ægypterne må have anset det menneskelige ansigt for at tage sig smukkeste ud i profil.

De fleste ægyptiske relieffer har været bemalet, og det gælder også for Senedjem-ib's; ganske vist er der på dette kun fundet rester af brunrød farve i navlen. De ægyptiske mænds hud blev ofte angivet brunrød, mens kvindernes var gul for at understrege, at de modsat mændene ikke færdedes ude i den brændende sol. Også hieroglyferne har haft farver, og vi ved fra andre relieffer, at der anvendtes sort, blå, brunt, grønt, rødt, gråt og gult til udsmykningen. Imidlertid virker vort relief, som det nu tager sig ud alene i den gullige kalksten, meget fornemt og stilrent.

Reliefpladerne har sandsynligvis været den ene sideflade af en firkantet pille i hallen i Senedjem-ib's underjordiske grav på samme måde som reliefferne i Mereruka's, der også ligger i Saqqara (Fig. 4). Han var vesir under kong Teti, Pepi I's forgænger. Billedet viser også, at Mereruka's arme og ben er gengivet som på vort relief.

Senedjem-ib har tilhørt en berømt familie, af hvilken to medlemmer bør nævnes. Deres rigt udsmykkede grave har forbindelse med hinanden og ligger tæt op mod den mur, der omslutter kong Cheops pyramide. Den ene hed Senedjem-ib med tilnavnet Intj, og han var fader til den anden, som kaldtes Mehj. De var begge vesirer og havde også titlen: „Overopsyn med alle kongens arbejder“. De levede i slutningen af 5. dynasti, og Mehj oplevede måske også begyndelsen af 6. Hans pragtfulde træstatue, som blev fundet ved nedgangen til hans grav, kan nu beundres i museet i Boston.

Der er den mulighed, at Mehj er fader til vor Senedjem-ib, der på grund af præstegerningen ved Pepi I's pyramide foretrak at blive begravet i nærheden af denne; men hvor hans grav ligger i Saqqara er hidtil forblevet uopklaret.

Fig. 5. Hovedet af kong Pepi I's 1,77 m høje kobberstatue. Cairo 230. (K. Lange & M. Hirmer. *Ägypten*. München 1967. cd. 4. Pl. 80).

Glimt fra arbejdsmarken

I det forløbne år har Nationalmuseet kunnet udvide sine tilbud til publikum i et omfang, som vistnok ikke er set, siden man åbnede den nye museumsbygning i 1930'erne; men det må understreges, at dette kun har kunnet ske, fordi udvidelserne har fundet sted uden for huset. Man er stadig lige langt fra en løsning af pladsproblemerne i det „gamle“ museum.

På Frilandsmuseet har man åbnet gården fra Dørrød i Skåne (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1968). Længere fremme vil man kunne læse om museumsgården i Keldbylille og om en udstilling i Rødovre-centret: „Oldemoders hverdag“. Ellers har sommeren stået i vore bedsteforældres tegn.

Omtrent som nabo til Nationalmuseet ligger en privat ejendom. Her indrettede grosserer Rudolph Christensen en stor lejlighed til sig selv i 1890. I 1965 modtog Nationalmuseet som testamentarisk gave næsten alt inventar i hjemmet (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1965). Ved imødekommenhed fra ejeren af huset er det lykkedes at bevare hjemmet

Fra udstillingen „Vore Bedsteforældres Tid“. Til højre holder en stationssprøjte; bagtil ses en collage af fotostater forestillende typiske facader fra århundredskiftet.

i dets oprindelige omgivelser – og at gøre det tilgængeligt for publikum.

Den nødvendige restaurering er afsluttet og lejligheden åbnet. På grund af denne seværdigheds særlige karakter har det været nødvendigt at indføre visse begrænsninger for besøget. Interesserede løser billet i Nationalmuseets forhal og følger faste omvisninger. Dette har dog ikke hindret, at „Nationalmuseets klunkehjem“ har fået mange gæster.

Sommerudstillingen i Brede hed „Vore Bedsteforældres Tid“. Det er en periode, Nationalmuseet slet ikke har tilgodeset i de faste opstillinger, som stort set slutter ved 1860, og det til trods for at museets tredje afdeling – Dansk Folkemuseum – ikke er blevet stående ved nogen fast tidsgrænse, når man har indsamlet genstande, billeder og oplysninger. Der lå et rigt materiale i magasinerne.

Den tidsmæssige ramme blev fastlagt til de 50 år mellem 1864 og 1914, idet hovedvægten blev lagt på tiden omkring århundredskiftet. Men yderligere begrænsninger var nødvendige. Man valgte da at anskue samfundsudviklingen set fra familielivet.

I introduktionsrummet blev man gennem billeder og enkelte genstande præsenteret for mennesketyper og livets gang fra fødsel til død. Derefter fulgte salonen fra et velstående hjem i Hillerød indrettet i 1880-erne, en afdeling om personlig hygiejne, køkken, barnekammer m. v. Fra gården bag forhuset så man gennem vinduerne ind i et arbejderhjem, passerede en skolestue og stod ude på gaden. Her var der indrettet butikker, der var opstillet køretøjer, og man kunne aflægge besøg i fotografens atelier, der fungerede som dragtgalleri. En stor tidstavle og en afdeling, der i billeder, grafiske fremstillinger og enkelte genstande kort opridsede den politiske og den sociale udvikling, afsluttede udstillingen.

Alle midler var taget i brug for at give et koncentreret, men ikke overlæsset indtryk af perioden. Interiørprincippet, som Dansk Folkemuseums skaber Bernhard Olsen i sin tid introducerede her i landet, var fulgt ved indretningen af stuer, køkken og butikker; men derudover havde man tilladt sig at eksperimentere med de „ydre“ rum – gaden og gården. Gadebilledet var en collage sammenstykket af fotostater og silketryk forestillende bygninger og bygningsdetaljer fra omkr. 1900. Stereofonisk gengivelse af hestevognsrumlen, lirekassemusik o.s.v. støttede fantasien, og automatiske lysbilledgengivere viste mere end to hundrede fotografier.

„Vore Bedsteforældres Tid“ er den udstilling, hvor man er gået længst i retning af at udnytte alle hjælpemidler i forsøget på at formidle stoffet til publikum, og den har givet museets medarbejdere gode erfaringer med moderne udstillingsteknik.

At det ikke blot var Nationalmuseets medarbejdere, men også dets publikum, der fandt udstillingen interessant, kan ses af besøgstallet: 104.000 gæster – langt flere end på nogen anden udstilling, museet nogensinde har vist.

Bronzesværd

I et lille mosedrag på gården Elmelund på Horneland blev i begyndelsen af 1969 fundet et usædvanlig velbevaret bronzesværd, hvis type kun kendes i få eksemplarer her i landet. Sværdet er ligesom så mange andre sandsynligvis en offergave nedlagt i slutningen af bronzealderen.

Det er sikkert fremstillet i Sydtyskland eller i Østrig, hvor jernalderen begyndte et par århundreder tidligere end i Nordeuropa, og kan dateres til tiden omkring 7. århundrede f. Kr.

Sådanne sværd blev i Mellemeuropa anvendt af bevæbnede ryttere, der muligvis udgjorde en overklasse i datidens samfund. I Skandinavien har sværdet næppe haft den samme anvendelse som ryttervåben, men blev i stedet nedlagt som offergave af vore egne bronzealderbønder.

Helleristning fra Nordsjælland

Håndtegnet under fire streger indtager en særstilling blandt de danske helleristninger, blandt andet derved at det altid findes uden forbindelse med andre tegn og altid på små, kløvede sten. Flere af dem er fundet i eller ved grave fra yngre bronzealder.

Indtil en dag i juni 1969 kendtes kun 13 sten med håndtegn, men på nævnte dag kom den fjortende. Da opdagedes den blandt stenene i terrassen foran en nybygget villa. Der gik bud til Nationalmuseet, og håndtegnet var godt nok.

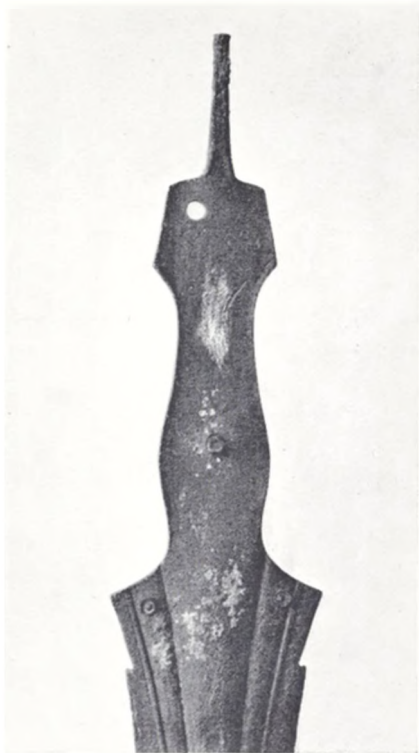
Men hvor var stenen fundet? Det kan ikke siges nærmere, end at den er kommet fra en bunke sten, man i tidens løb havde samlet sammen på Spoelsbjerggårds jorder i Nordsjælland, og hvorfra man altså tog materiale til terrassen.

Som ved så mange andre helleristningsfigurer står man også famlende overfor håndtegnets betydning. Er hånden et ondtafværgende tegn, eller skal de fem fingre sammen med de fire streger over dem stå som symbolet for svangerskabets ni måneder, og derfor betragtes som et symbol på genfødsel? Vi får det aldrig afgjort med sikkerhed.

En guldfingerring fra romersk jernalder

I foråret 1967 fandt to skoleelever, Lyng Bøgelund Jensen og Jens Holger Hansen på stranden neden for Østerklint, Femø, en smuk guldring fra romersk jernalder (ca. Kr. f.-200 e. Kr.), afsluttet af to dyrehoveder. Typen kendes i knap ti eksemplarer, både fra gravfund og løsfund, og der kendes ringe dannet af både to og tre stænger, der hver er afsluttet af et ovenfra set dyrehoved. Bortset fra dette eksemplar fra Femø er alle de øvrige dyrehovedringe fra Jylland.

2,7 cm i diam., vægt 13 g.

Seglcylinder

Blandt de seglcylindre, som i de senere år er tilgået Antiksamlingen, må fremhæves en assyrisk af sortbrun til mælkehvid chalcedon. I billedfeltet ses to guddomme, begge vendt mod venstre, hver med en tilbeder stående over for sig. Alle fire personer har langt skæg og hår. Den ene gud bærer på hovedet en hornet opsats og er iført en lang kjortel. Han holder i hver hånd et bundt med lyn. Mellem guden og den tilbedende, der også er iført en lang kjortel, ligger en stenbuk, og over dyrets hoved et liggende månesegl. Bag guden står en røgelsesbrænder på en høj basis. Ved siden af denne ses et oksehoved i profil og ovenover de syv stjerner, pleiaderne, i form af kugler.

Den anden gud bærer en hovedprydelse med månesegl. Han er iført bukser og lang kappe. I den ene hånd holder han et månesegl. Mellem guden og den tilbedende er der afbildet en stjerne, en fisk og en rhombe. Yderst til højre er en griffel, guden Marduks symbol, et oksehoved set forfra og en roset. I gennemboringen sidder der endnu rester af jern, muligvis fra en kæde. 9. årh. f. Kr.

5. afdeling. Inv. nr. 14959. Længde 3,5 cm. diam. 1,8 cm.

Syrisk bronzeøkse

I international kunsthandel har Antiksamlingen erhvervet en sjælden øksetype. Det fint svungne øksehoved er støbt i bronze, der nu har antaget en smuk grønlig farve. Findestedet er ukendt, men lignende stykker er fundet i Libanon og Syrien, bl. a. i de rige kystbyer Byblos og Ugarit; desuden kendes enkelte eksemplarer fra Ur i Mesopotamien og Abydos i Ægypten. Øksen, der ud fra disse fund kan dateres til tiden omkring 2000 f. Kr., er særlig interessant, fordi den med sine to åbninger eller „vinduer“, der fremkommer ved skæftningen, viser frem mod 2. årtusendes syriske „vinduesøkse“, hvor bladets spidser er vokset sammen med øksens nakke. Antiksamlingens eksemplar er efter al sandsynlighed fremstillet i Syrien.

5. afdeling. Inv. nr. 14965. Længde 11,1 cm.

Syditalisk vinkar

Blandingskumme til vin og vand med fremstilling af en komedieopførelse i det græske Syditalien fra omkr. 370–360 f. Kr. Figurerne står i lergrundens røde farve mod en sort baggrund. På en scenebygning båret af doriske søjler står tre personer med komiske masker: th. en slave, der kommer slæbende med en kiste, tv. en ældre, skægget mand med stok og yderst tv. en kvinde med opsat frisur. Der er tale om et teaterstykke fra den „mellemske komedie“, d.v.s. perioden mellem Aristofanes som repræsentant for den „ældre komedie“ og Menander, det

kendtteste navn inden for den „yngre komedie“. Der kendes mange forfatternavne (57) fra den „mellemske komedie“, men ikke et eneste stykke er fuldt bevaret.

5. afdeling. Højde ca. 28 cm. Inv. nr. 15032. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

Attisk sortfiguret vase

En såkaldt skyfos med et ondtafværgende „gorgoneion“ på hver side. Skålen er meget velbevaret, også farverne, især på den ene side, og der er anvendt purpur- og hvid dækfarve i rigt mål. Denne masketype er egentlig opstået i Korinth i det 7. årh. f. Kr. og knyttes tidligt til sagnet om Perseus, der dræbte Medusa, en af de tre søstre gorgonerne, hvis blik forstenede én. Som hoved på disse møder vi masken, men også i mange andre forbindelser. I Attika ses den i anden halvdel af 6. årh. f. Kr. hyppigt på drikkekar, enten så fuldstændig som her eller stiliseret, så kun øjnene og de tre pandeprikker er taget med. Antiksamlingens nye skål hører til de bedste eksemplarer inden for en mindre gruppe, alle lavet i samme værksted. Ca. 520–510 f. Kr.

5. afdeling. Inv. nr. 15001. Højde 14,0 cm. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

To sølvnåle fra Amlash

Blandt de mange oldsager, som det er lykkedes Antiksamlingen at erhverve fra hollandsk privateje, er der to sølvnåle, der begge stammer fra Amlash-området i det nordvestlige Iran. Den ene er foroven forsynet med en gennemboring, hvori der er anbragt en lille ring, den anden er øverst prydet med en stående ibex. Dyret er gengivet med mange detaljer til trods for den ringe størrelse. Således har kunstneren tydeligt villet vise behåringen ved hjælp af små indridsninger.

Begge stykker har været vist på Nationalmuseets udstilling „Skatte fra Det gamle Persien“ i 1968 og er nævnt i kataloget af samme navn nr. 318–19.

5. afdeling. Inv. nr. 15028 og 15027. Længde 8,0 cm og 11,5 cm. 9.–7. årh. f. Kr.

Kvindestatuetten af terrakotta

I hele Middelhavsområdet er denne slags småfigurer almindelige i oldtiden. De er hovedsageligt fundet i tempelområder og må betragtes som figurer af enten gudinder eller deres kvindelige tilhængere, der ved at skænke et billede af sig selv til stadighed ville minde gudinden om deres tilstedeværelse og bede om fortsat bevågenhed. Hvis derimod en gudinde er fremstillet, er der sikkert tænkt på kærlighedens beskytter Afrodite, med halssmykke og rosettediadem om håret. Figuren har været bemalet, men farverne er nu næsten helt forsvundet. 6. årh. f. Kr.

5. afdeling. Højde 8,5 cm. Inv. nr. 14964.

Mønter fra Paionien

Paionerne er et folk, som boede i det område, hvor nu Grækenlands, Jugoslaviens og Bulgariens grænser støder sammen. De nævnes flere gange i oldtidens litterære overlevering, men vor viden om dem er ganske spredt og tilfældig. En række af deres konger er kendt fra mønter, som hidtil har været relativt sjældne. I 1969 blev imidlertid et stort skattefund omfattende mange hundrede paioniske mønter samt prægninger af Philip og Alexander den Store af Makedonien solgt ved auktion i London. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling erhvervede her en række sølvmønter fra kong Patraos, der regerede fra ca. 335 til ca. 315 f. Kr. Fundstedet er ukendt, men fundsammensætningen og tilstedeværelsen af mange, helt stempelfriske paioniske mønter tyder på, at det må søges indenfor det gamle Paioniens grænser. Da Patraos' mønter er de yngste og hyppigste i fundet, må det dateres til omkring 315–310 f. Kr.

De fleste af kong Patraos' mønter har på forsiden guden Apollons hoved, kendetegnet ved en laurbærkrans. Fremstillingerne er meget forskellige og ofte udført i en ret barbarisk stil. På nogle få mønter findes imidlertid et hoved uden krans (fig. 2) med grove, men udpræget individualistiske ansigtstræk. At dette er et portræt af kongen selv, fremgår af en sjælden type (fig. 1). Vi ser her det samme hoved, men udstyret med et taenie eller vulst-diadem, en forløber for det hellenistiske kongediadem. Patraos' portræt hører hjemme i begyndelsen af hans regerings-tid, som det fremgår af mønternes slid.

På bagsiden af Patraos' mønter er fremstillet en kampscene. En rytter med hjelm på hovedet er med sin lanse i færd med at gennembore en fjende, der synker i knæ under ham. Indskriften gengiver kongens navn. På velbevarede eksemplarer (f. eks. fig. 3) kan man se, at den faldne kriger under sin kjortel er iført folderige bukser, som når ned til anklerne. Denne beklædning er decideret ugræsk og benyttes i græsk kunst til at gengive forskellige orientalske folkeslag, især perserne.

Sandsynligvis gengiver denne kampscene en historisk situation. Da Alexander den Store angreb Persien medførte han et kontingent på 200 paioniske ryttere. Deres anfører, Ariston, som muligvis tilhørte den paioniske kongeslægt, dræbte under en mindre fægtning i 331 f. Kr. med egen hånd anføreren for en persisk afdeling, som han stødte på under en rekognoscering, skar hans hoved af og bragte det tilbage til Alexander med en bemærkning om, at en sådan gave i hans hjemland blev belønnet med et guldbæger. Alexander måtte gå ind på denne barbariske spøg. Man kan let forestille sig, at en så opsigtsvækkende begivenhed er blevet almindeligt samtaleemne, og at den paioniske konge i hjemlandet har ønsket at bevare mindet om en bedrift, der kastede glans over hans slægt og hele folket. Den sandsynlige kronologi for Patraos' mønter bliver altså, at serierne med portrætfremstilling på forsiden må dateres til årene umiddelbart efter 330 f. Kr., mens de yngre Apollon-mønter prægedes ned til hans død omkring 315 f. Kr.

Hellenistiske portrætmonter

Med støtte fra Ny Carlsbergfondet har Møntsamlingen i den sidste tid erhvervet to pragtfulde hellenistiske portrætmonter. Den ældste – til venstre – er præget af kong Seleukos II af Syrien omkring 227 f. Kr. i byen Sardes i Lilleasien. Foruden sin kunstneriske værdi har mønten stor historisk betydning, idet man tidligere har regnet med at Seleukos II allerede omkring 240 f. Kr. mistede herredømmet over sine besiddelser i Lilleasien for aldrig at genvinde dem. Kongens portræt, som kun kendes fra mønter, foreligger i flere varianter, glatraget, med kort skæg og med langt skæg som her, formentlig svarende til en naturlig udvikling. Den omstændighed, at han i folkemunde fik tilnavnet „den skæggede“, viser, at han, i hvert fald i en vis periode, har demonstreret sin mandighed ved at lade skægget gro. Det meget sjælfule portræt leder snarere tanken hen på en hellenistisk filosof end på en hersker.

Mindre sjælfuldt, men lige så udtryksfuldt er den anden portræt-mønt, som viser kong Antimachos Theos („guden“), som regerede i det fjerne Baktrien i den nordlige del af det nuværende Afghanistan i begyndelsen af 2. årh. f. Kr. Det lille smil om hans mund har fået visse forskere til at antage, at han næppe kan have taget sin egen guddommelighed helt alvorligt. Portrættet er et glimrende eksempel på, hvor livskraftig den græske kunst var langt inde i Asien i århundrederne efter Alexander den Store.

Mønterne er afbildet i dobbelt størrelse.

Knud Rasmussen medaille

Fra den nysafgæede chefmedaillør ved Den kongelige Mønt, Harald Salomon, har Møntsamlingen erhvervet en stor, ensidig bronzemedaille, 21 cm i diameter, der bærer polarforskeren Knud Rasmussens markante træk.

Portrættet må betegnes som ualmindelig vellykket. Her er givet udtryk for de væsentlige sider af denne enestående mands karakter; hans intelligens, udholdenhed og hans store venlighed og menneskelighed.

Medaillen er blevet til på medaillørens eget initiativ og bærer præg af kunstnerens glæde ved at kunne fremstille et vellignende portræt. Til medaillens kunstneriske kvalitet medvirker især den omstændighed, at den er støbt, som renaissancemedaillerne er det. Den støbte medaille giver i langt højere grad end den med stempler prægede et direkte indtryk af kunstnerhåndens arbejde.

Der er særdeles god mening i, at Knud Rasmussen-medailen, af hvilken der kun findes det samme eksemplar, opbevares på Nationalmuseet, da Knud Rasmussen viste stor interesse for museet. Ikke alene berigede han Etnografisk Samling med utallige genstande indsamlet på ekspeditioner til de arktiske områder. Han var også initiativtager til den landsindsamling, der i sin tid skabte grundlaget for Nationalmuseets udvidelse og modernisering.

*Harald Salomon: Knud Rasmussen.
Charlottenborgudstilling 1936, diameter
21 cm.*

Museumsgården ved Keldbylille på Møn

Det er ikke meningen, at alle interessante gamle bondebygninger skal flyttes til Frilandsmuseet. Dels er det begrænset, hvor mange huse her er plads til, dels er der en nøje gennemtænkt plan for udbygningen af museumsparken, så det sikres, at de vigtigste typer af ældre landligt byggeri og boligindretning bliver repræsenteret. Det er også af stor betydning, at nogle af de bevaringsværdige ældre bondebygninger forbliver på deres oprindelige sted.

Den direkte anledning til oprettelsen af museumsgården på Møn var, at den sidste gårdejer havde testamenteret indboet i sin gård til Nationalmuseet. Han havde været historisk interesseret og livet igennem hæget om de gamle møbler i sine stuer. Gården selv var imidlertid også gammel, og en sag om at overtage nogle museumsgenstande blev derfor hurtigt til en sag om at bevare disse ting i deres egentlige miljø.

Derfor er Hans Hansens gård nu museumsgård, d. v. s. ligesom på Frilandsmuseet en gammel gård med gamle ting. Den store forskel fra Frilandsmuseet er, at man ikke kan sammenligne med bondebygninger fra andre egne af landet, men til gengæld kan man opleve gården i dens eget landskab, og man kan sidde i haven og se ud over dens gamle marker ned mod Østersøen i det fjerne.

Fra porten i museumsgården ser man ind på gårdspladsen, der er omsluttet af fire helt sammenbyggede længer. Til venstre er stuehuset, og i længen lige for fører bagporten ud til hæssehaven.

Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum

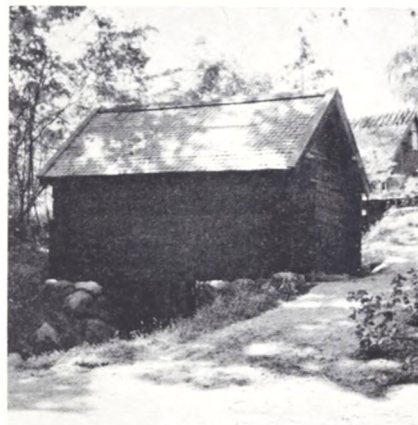
Under denne titel gennemførte Frilandsmuseet 2.–8. juni 1969 i samarbejde med det store butikscenter i Rødovre et spændende arrangement, som betegner noget nyt i dansk museumsverden. Inspirationen hertil var kulturbetænkningens opfordring til at udnytte formidlingsmulighederne i de nye storcentre ved „at placere de kulturelle tilbud dér, hvor folk kommer“. Selve Frilandsmuseet lader sig jo ikke uden videre flytte til Rødovre, men i stedet rykkede medarbejdere ved museet med dele af samlingerne ind i centret i den hensigt at fortælle folk om, hvad Frilandsmuseet er, og gøre opmærksom på de faciliteter, det har at byde på.

I den såkaldte Grønnegård på 1. sal blev opbygget en stor udstilling med titlen „Oldemors arbejdsdag“. Den skulle fortælle om et af de emner, som Frilandsmuseet kan belyse: landhusmoderens arbejde året

om for ca. 100 år siden – og samtidig vise den moderne husmor, hvor radikalt hendes dagligdag har ændret sig i løbet af blot tre generationer. På det centrale overdækkede torv var opstillet en informationskiosk og i tilslutning til den en lille udstilling, som i billeder og tekst søgte at give svar på spørgsmålet: „Hvad er Frilandsmuseet?“. Der blev bl. a. gjort opmærksom på museets fortrin som udflugtsmål for en familie med børn, og hvis nogen skulle have lyst til med det samme at aflægge museet et besøg, så lod det sig også gøre. Ugen igennem var der indsat gratis busser, som i non-stop fart befordrede centerkunderne til og fra Frilandsmuseet.

I alt benyttede ca. 2000 mennesker denne særlige mulighed for en udflugt til museet. Hvor mange der derudover er blevet inspireret af Rødovre-arrangementet til et museumsbesøg, kan vi desværre ikke fastslå. Omkring 20.000 mennesker beså udstillingen „Oldemors arbejdsdag“ – og der er næppe mange af de 100.000 mennesker, som i løbet af en uge kommer i Rødovre Centrum, som har kunnet undgå at blive gjort opmærksom på Frilandsmuseets eksistens.

Den smålandske skvatmølle fungerer

Skvatmøllen fra Gryteryd sogn i det vestlige Småland er ikke en ny-erhvervelse, idet bygningen har været opstillet på museet siden 1921. Møllen fortjener imidlertid at blive omtalt, da den i forbindelse med genopstillingen af Dørrødhuset er blevet flyttet og tilsluttet bækken, der løber langs Dørrødhuses sydside.

Den lille tjærede og spåntækkede bygning – med knudetømrede vægge – er anbragt tværs over bækken, hvor det vandretliggende skovlhjul trækker kværnen gennem en lodret aksel uden udveksling.

Ved sin nye placering på skråningen ned mod en af museets store færdselsveje er møllen gjort bedre tilgængelig for publikum, ligesom den nu kan ses i funktion.

Vandmølle fra Bornholm

Frilandsmuseet har længe næret ønske om også at kunne vise bornholmsk byggeskik og hjembragte derfor i 1949 en vandmølle fra Borggården ved Øleå i Pedersker sogn.

Vandmøllen er nu under genopførelse. Den er som de fleste bornholmske møller af typen med underfaldshjul og vinkelgear til en enkelt kværn. Den stråttækte bindingsværksbygning har blandt andet tavlene udfyldt med sandstensheller fra et nærliggende stenbrud.

Møllen er opstillet ved foden af det skrånende terræn sydøst for Fuglevad vindmølle, hvor en bornholmsk gård på et senere tidspunkt vil blive genopført.

Rokokotrappe fra Pilestræde

Da Pilestræde nr. 57 i København blev nedrevet i februar 1969, lykkedes det Nationalmuseets købstadundersøgelser at sikre hovedtrappen for museet.

Den fine rokokotrappe, som i mange år har været kendt af bygningsinteresserede, lå i sidehuset nærmest forhuset i det oprindelige toetages hus. Trappen omtales første gang i en brandtaksation fra 1755. På denne tid ejedes ejendommen af stadskonduktør P. M. Balle, som bl. a. er kendt for at have forestået den opmåling af København, som dannede grundlag for Geddes kort fra 1761. I de seneste år og indtil nedrivningen havde en listefabrik til huse i ejendommen.

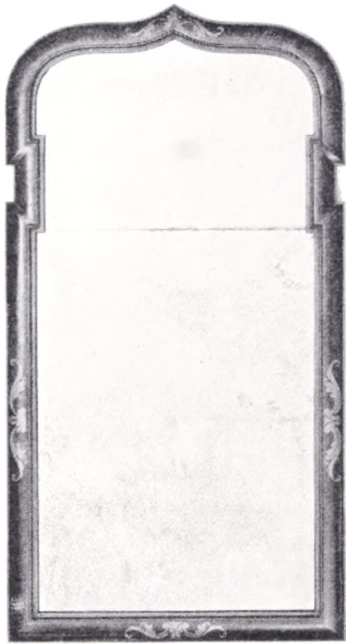
Billedet viser trappen i Pilestræde set fra reposen ved forhuset. Den oprindelige trappe sluttede ved 2. etage. I forbindelse med senere forhøjelse af bygningerne er trappen ført videre op, her med rækværk af drejede balustre.

Et senbarokt spejl fra Christiansborg

Nationalmuseets 3. afd. har som gave fra Ny Carlsbergfondet modtaget et senbarokt spejl, fineret med nøddetræ på fyr og dekoreret med indlægninger af lysere træ i form af akantusblade. Spejlet har på rammens bagside indbrændt Christian VI's kronede ejerstempel og KSCB, der er en forkortelse af Kjøbenhavns Slot Christians Borg, og året 1740 for den første inventarisering på det nyopførte slot, som Christian VI netop tog i brug 1740. Spejlet hører således til Christiansborgs ældste inventar og må være reddet ved slotsbranden 1794.

Der er i dag kun bevaret ganske få spejle, hvis brandstempler godtgør, at de stammer fra Christiansborgs oprindelige møblering. Det ny-erhvervede spejl er af en type, man ikke før har kendt. Antagelig er det udført her i Danmark efter engelske eller hollandske forbilleder.

3. afdeling. Mus. nr. 2152/1969. Højde 102 cm.

En tin-tepotte fra Preetz i Holsten

De initialer, der findes i mestermærket under bunden af den her genivne lille tin-tepotte, har ikke hidtil kunnet tydes. Takket være P. Halckjær Kristensens undersøgelser, har det kunnet konstateres, at tepotten er udført af kandestøberen Balthasar Hinrich Heitmann i Preetz i Holsten, der blev mester i 1753. Også dennes fader Hans Hinrich Heitmann var kandestøber (mester 1722). Dette er sikkert medvirkende til, at den lille tepotte er af en form, der var almindelig i begyndelsen af 1700-årene. Beviklingen om hanken og isolationsleddet i lågknoppen er ikke bevaret.

3. afdeling. Mus. nr. 1851/1969. Højde 11 cm.

Malkølle fra København

Nationalmuseets købstadundersøgelser har undersøgt de bygninger i Landemærket-Pilestræde, som må vige for udvidelsen af Gutenberghus. Ved gennemgangen af husene, som er blevet opmålt og fotograferet, stødte man på en malkølle fra det 18. århundrede. Køllen var anbragt i en bagbygning og spændte over to etager, som var adskilt af de gennemhullede jernflager, hvorpå kornet lå under tørringen. Allerede i 1749 var der bryggeri i bygningen, hvor der foruden den murede kølle også var opstillet en stor kobberkedel, der kunne rumme 14 tønder, og fem trækarr med jernbånd om. I en tilstødende bygning var loftet indrettet til maltloft. Mens kobberkedlen for længst var fjernet, fandtes to af trækarrerne nedgravet i det nyere cementgulv. De målte henholdsvis 147 cm og 163 cm i diameter og var 120 cm dybe. Køllen har man ikke fundet det fornødent at fjerne eller ændre, men blot brugt den som den var, sidst til lagerrum for et snedkeri, som havde til huse i bygningen.

Malkølle fra Pilestræde 63 i København. Man ser ind i køllens øverste del med det hvælvede loft og de gennemhullede jernplader, flagerne, som er indsat mellem køllens nederste og øverste del.

En sen-barok sukkerstrøbøsse af sølv

Før sukkerskålernes og strøskeernes tid brugte man strøbøsser til stødt sukker. De findes omtalt arkivalsk allerede i midten af det 17. århundrede, og brugen af dem holdt sig til op imod 1800. De har således fulgt stilarternes skiften igennem halvandet hundrede år. Den her afbillede sukkerbøsse er udført af Jens Kiildsen Sommerfeldt i Aalborg. Dens senbarokke form viser, at den er blevet til i mesterens tidligste periode. Sommerfeldt, der blev mester i 1726, var en af Aalborgs betydeligste og mest produktive guldsmede i det 18. århundrede. Han havde et stort værksted med flere svende, og man har et godt kendskab til hans produktion. Størstedelen af hans arbejder, bortset fra hans kirkesølv, er lige- eller svejknækkede korpusstykker, medens de tidlige glatte er meget sjældne. I 1767 trak han sig tilbage som en holden mand. Den sidste ejer af den her viste sukkerbøsse stammer fra Torumgaard i Salling, og man har lov til at antage, at den har haft hjemme i Nordjylland, siden den blev fremstillet. Sukkerbøssen er en gave fra Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond.

3. afdeling, mus. nr. 1850/1969. Højde 19,5 cm.

Undersøgelse af det gamle fabriksmiljø i Brede

Efter at Nationalmuseets 3. afd. er flyttet ud i den gamle Brede klædefabrik nord for Lyngby, er der indledt en undersøgelse over det gamle fabriksmiljø, der i sin tid omfattede så at sige alle livets funktioner: asyl for arbejdernes børn, skole, arbejderforening, boliger, spisehus, købmandshandel, lægetilsyn o.s.v.

Da museets flyttede ud, boede der endnu mange af de gamle arbejdere og funktionærer fra Brede klædefabrik i de gamle boliger – nogle bor der endnu og mange flere i deres egne huse i omegnen – eller i aldersrenteboliger o. l.

Blandt disse gamle „bredere“ indsamles der oplysninger om livet i det sluttede fabriksamfund og kontakten udadtil og også i ret vid udstrækning gamle fotografier som dette fra asylet ca. 1911.

Øl- og sodavandskasser med tilhørende flasker

De tider, da en kasse øl var noget af træ med 50 grønne flasker i, er ved at være forbi. Blikdåser og plastic trænger sig på også på denne front, og en kasse øl vil i fremtiden kun indeholde 30 flasker.

Trækassen, som vi kender den, har stort set været den samme siden standardflaskerne blev indført i 1900 – kun bemalningen har i tidens løb ændret sig lidt.

I betragtning af, hvor vigtigt et element i dansk kultur „en kasse øl“ har været, har Nationalmuseet ved Carlsbergs velvilje sikret sig en kollektion af de kasser, der nu er ved at forsvinde – med etiketterede, men tomme øl- og sodavandsflasker.

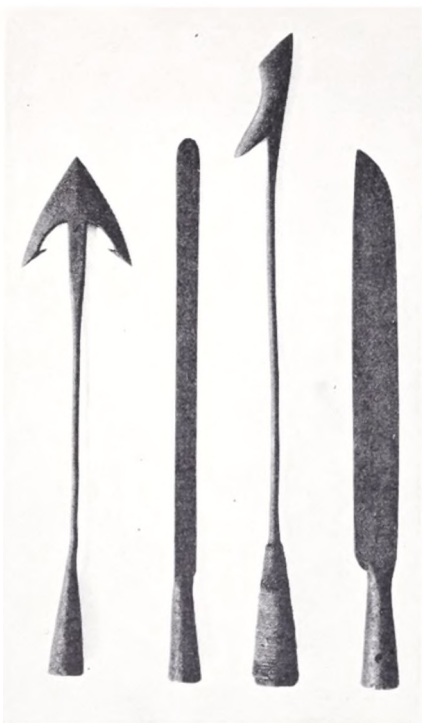

Et skrædderværksted fra begyndelsen af 1900-årene

I efteråret 1968 modtog museet som gave fra skræddermester Th. Køhn en samling inventar fra giverens værksted. Virksomheden lå i Bredgade 23, København, hvortil indflytningen var sket i 1936, idet firmaet samtidig overtog virksomheden i skrædderfirmaet Iver Børresen, der havde haft til huse på stedet siden 1909 og var oprettet omkring 1840. Inventaret blev i alt væsentligt overtaget fra Iver Børresens værksted, og en del af det er nu erhvervet til museet. Det drejer sig om reoler og borde fra butiklokalet, spejle til prøvewærelset og et tilskærerbord, foruden forskelligt udstyr til tilskæring og presning. Dertil kommer en samling modeblade, hovedkassebøger, måltagningsprotokoller og nogle klædningsstykker, som er udført på værkstedet. Af en samling snitmønstre til klædningsstykker, som er leveret til firmaets kunder, er de ældste fra perioden 1896–1914 og omfatter især liberier til hoffet. De øvrige snitmønstre er fra årene omkring 1935–1960 og omfatter såvel uniformer, både militære og civile, som civil påklædning for herrer og damer. Denne samling vil således kunne belyse tidens dragthistorie på en usædvanligt nuanceret måde, både socialt og teknisk.

Fra butiklokalet: en reol med klæderuller, hvoraf kunden kunne udvælge ved bestillingen. Giner med klædningsstykker havde deres plads her. Livkjolen længst tilhøjre er et svendestykke fra 1919.

Redskaber til hvalfangst

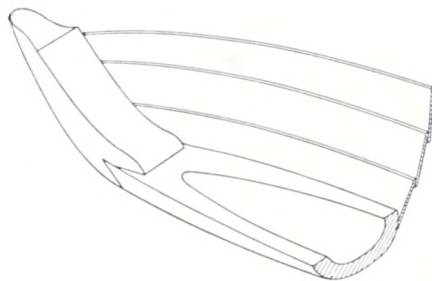
De redskaber, man benyttede ved den „danske“ hvalfangst i Grønland, er for længst gået af brug, men de er ikke blevet kasseret. Restlageret har indtil nu henligget på Den kongelige grønlandske Handels pakhuse i Grønland og Danmark. For nylig er redskaberne blevet overdraget til Nationalmuseet, som igen foretager en fordeling blandt andre interesserede museer.

Det drejer sig om harpuner, lanser og flænsekniive af stål af de typer, der var i brug i 1800-tallet. Grønlands handel var aktiv inden for hvalfangsten, indtil hvalfangerskibet „Sonja“ lagde op i 1959. I nyere tid har man naturligvis brugt mere moderne udrustning end den, der nu er kommet på museum. Dog har flænsekniivene fastholdt deres traditionelle form helt op til nutiden.

Rostocker Kahn

Helt fra Dansk Folkemuseums tidligste år har der været arbejdet på at skaffe sammenligningsmateriale fra områder uden for landets grænser for bedre at kunne vurdere den hjemlige kultur. Materialet er dels blevet erhvervet ved undersøgelser foretaget af museets egne folk dels ved udveksling med søsterinstitutioner.

For nylig lykkedes det ved samarbejde med Institut für Volkskunde i Berlin at sikre en interessant robåd fra området ved Rostock. Båden danner overgangsled mellem de udhulede stammebåde, egerne, som oftere findes i danske moser og altid tilskrives en høj alder, selv om de vides tilvirket og brugt helt op imod år 1900. Den nordtyske båd har, som den skematiske tegning viser, som underste del en halv træstamme, skålformigt udhulet, hvorpå de blokformede stævne og klinkbordene er fastnaglet. Den erhvervede båd er et af de sidst bevarede eksemplarer af typen.

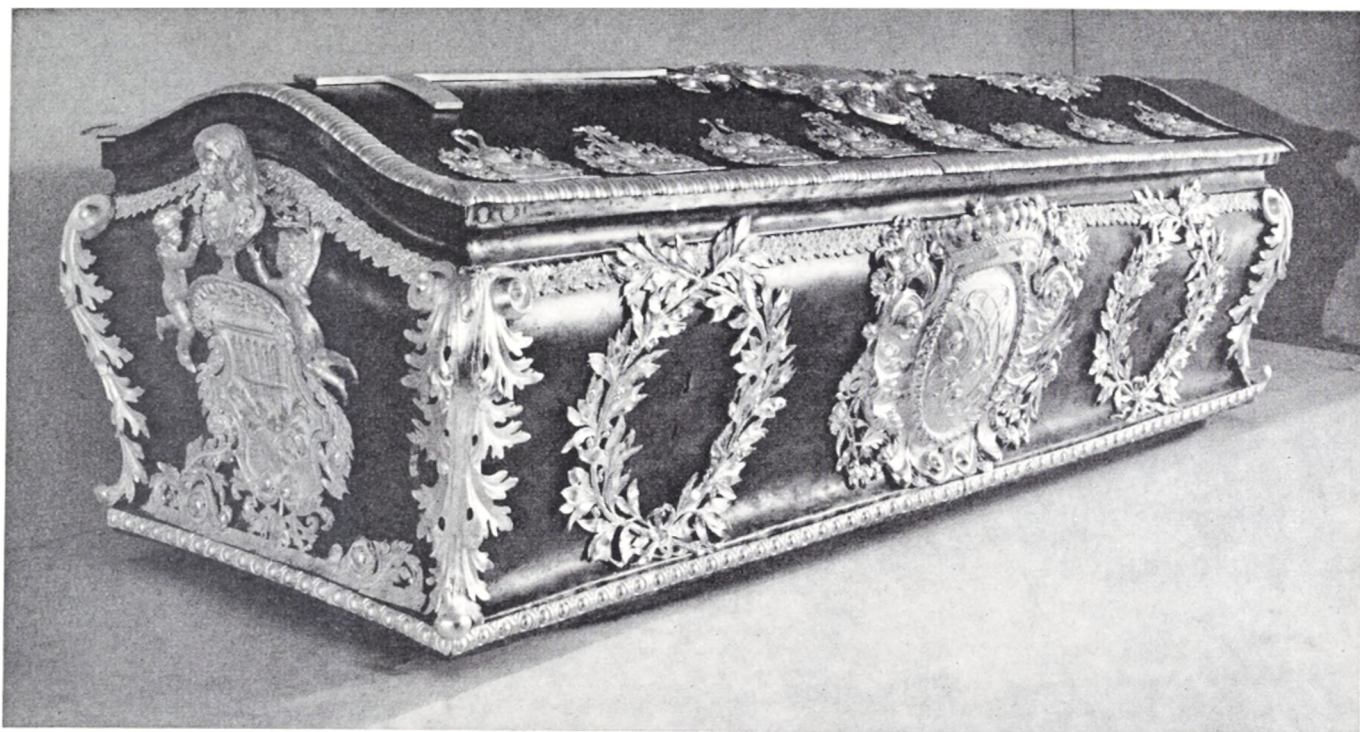

Film om ålestangning

Gennem mange år har ingeniør Aage Rothenborg arbejdet på at skabe dokumentarfilm om håndværk og næringsveje, der er ved at forsvinde. I Nationalmuseets arkiver ligger film om så forskellige emner som blytækning, karetmageri, tekstiltilvirkning og bådebygning.

Til den lange række har Aage Rothenborg nu føjet en film om ålestangning på Roskilde fjord ved Jyllinge. Der gøres rede for, hvorledes man fremstiller redskaberne – de nu forbudte „stangejern“ – og monterer dem på tilhøvede stager. Desuden skildres alle de forskellige metoder, der anvendes ved ålestangning året igennem – afpasset efter vejret, efter lyset, bundforholdene o. s. v.

Filmen er optaget under medvirken af håndværkere og fiskere fra Jyllinge.

Restaurering af barok-kiste

Arbejdet med konservering og restaurering af rigsråd Christen Skeels kobberkiste fra Århus Domkirke er i dette år afsluttet på konserveringsanstalt 2 i Brede.

Kisten, som er fra 1688, har sin plads i krypten under domkirkens kor, hvor den ved tømningsarbejde er blevet frilagt.

Siden denne frilægning har man kunnet iagttage en hastig fremadskridende korrosion af kisten, der var dækket af grønne kobbersalte og et deri siddende lag af grus fra den tidligere omgivende fyld. Kisten blev derfor i 1966 indbragt til konserveringsanstalten, hvor man af hensyn til dens fortsatte bevaring i krypten fandt det nødvendigt at fjerne alle omdannelsesprodukter. Herved har en række iagttagelser kunnet gøres med hensyn til den teknik, der er anvendt ved fremstillingen af kistens enkelte dele.

Selve kisten er forarbejdet af 10 kobberplader, idet sider, låg og bund alle er samlet af to længder. Kistens bund har på midten et enkelt tværbånd af jern. I låget findes to jernbånd, der er smedet i facon efter låget. Alle samlinger er udført med nitter med et stort cirkulært hoved, der er slebet til i niveau med kistens yderflade.

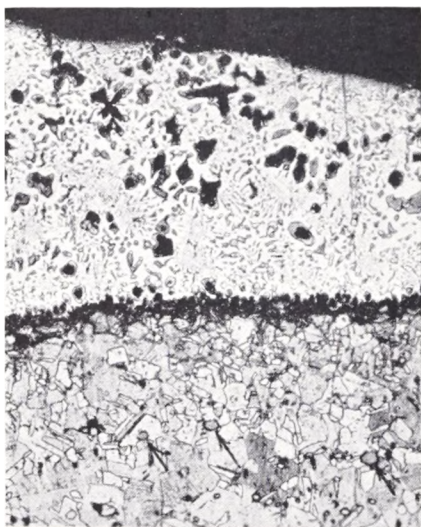
Kistens dekorationer, der bl. a. omfatter navneplade, kisteplader, våbenskjolde, kantbånd og blomsterkranse, er dels drevet og punslet (ciselaret) i kobberplade, dels støbt i bronze. Sammenblandingen af de to teknikker er drevet så vidt, at rosetter, der på een plade er ciselaret,

Rigsråd Christen Skeels kiste efter afrensning og istandsættelse på Nationalmuseets konserveringsanstalt.

Ornament fra Christen Skeels kiste før istandsættelsen. Metallet er helt dækket af korrosionsprodukter.

Mikrofotografi af forsølvet detalje fra kisten. For neden ses kobberet med enkelte afrundede oxidpartikler (ved pile-ne). Det har udglødet kornstruktur. Søvlaget ses fra oven. Det har støbestruktur med mørke kobberholdige krystaller i grundmasse. (Laboratoriet for Metallære.)

på en anden plade kan genfindes støbt i bronze og derefter fastgjort i kobberpladen. Et kobberbånd med en akantuslignende dekoration er tilsyneladende præget med et stempel.

De punslede dekorationer havde på bagsiden en vis lighed med galvanisk udfældede kopier, og det var en overgang spørgsmålet, om der virkelig kunne være tale om galvaniske kopier af dekorationsmateriale fra en anden kiste udført i forrige århundrede. En metallografisk undersøgelse foretaget på Danmarks tekniske højskoles metallaboratorium viste dog, at dette ikke kunne være tilfældet. Striber af kobberoxidpartikler og en udglødet kornstruktur, hvor ligeaksede korn med tvillingebånd var synlige, viste klart, at der var tale om punslet materiale.

Samtlige dekorationer fandtes at have været forsølvet. Den ovenfor omtalte undersøgelse viste også, at rester af søvlaget, der sine steder havde en betragtelig tykkelse, havde en typisk støbestruktur bestående af kobberrige dendritter beliggende i en grundmasse af sølv/kobber eutektikum.

En neutronaktiviseringsanalyse foretaget på Isotopcentralen viste, at søvlaget var blevet påført ved lueforsølvning, en teknik, der ganske svarer til lueforgyldning. I begge tilfælde påføres overtræksmetallet som amalgam (henholdsvis sølv/kviksølv eller guld/kviksølv legering). Amalgamet er pasta-agtigt og kan fordeles over grundmetallets overflade med en børste. Kviksølvet bringes herefter til at fordampe i ilden, således at kun sølvet eller gullet bliver tilbage.

Afrensningen af kisten blev foretaget kemisk. Det er derfor nu muligt at iagttage alle oprindelige værktøjsspor på kistens overflade.

Da kisten som følge heraf fremstår med sin oprindelige metalliske overfladekarakter, valgte man at opforsølve alle kistebeslag, idet den oprindelige forsølvning kun var sparsomt bevaret. Denne forsølvning er foretaget galvanisk.

Beslagmaterialet er kun suppleret på et enkelt punkt, idet et af de 16 våbenskjolde manglede. Studier af slægtstavlen viste, hvilken placering de i nogle tilfælde løse våbenskjolde skulle have, samt hvilket våben, der burde sidde på den tiloversblevne plads. Det var herefter muligt ud fra de eksisterende skjolde at modellere og støbe et nyt.

Forskellige overvejelser med hensyn til en eventuel overfladebehandling af selve kistens kobberplader blev gjort. Man kunne således tænke sig, at kisten oprindeligt har haft en eller anden form for transparent guldfarvet lak, der sammen med kobberets metalliske karakter kunne give et guldlignende indtryk. Det har imidlertid ikke været muligt at finde spor af en sådan lak, og studier af andre lignende kister har ikke hidtil kunnet skaffe noget lys over dette spørgsmål. Man har derfor afstået fra at foretage en „guld“lakering af kobberet, men har inden færdigbehandling af kisten givet kobberet lov til at stå og tone brunt, da den ferske røde farve, som nyrenset kobber har, virker ubehageligt sammen med det hvide sølv.

Rituel bronzeklokke fra hindutiden på Java

Omtrent fra vor tidsregnings begyndelse blev Indonesien – især øerne Sumatra og Java – udsat for en stærk indisk påvirkning. Den skyldtes egentlig handelsforbindelser, og den fik store følger for udviklingen. Indisk religion – først buddhisme, siden også hinduisme – fik stor udbredelse; med tiden blandedes de to religioner til en vis grad. Både på Sumatra og Java opstod store riger efter indisk forbillede.

Fra det 13. århundrede trængte imidlertid Islam frem i området, og omkr. 1500 bukkede det sidste hindurige under. Fra da af var Islam den fremherskende religion i Indonesien. Der findes imidlertid stadig rige minder fra hindutiden – først og fremmest religiøse bygningsværker med rig udsmykning af skulpturer; men hertil kommer jordfund af små ler- og bronzefigurer og andre genstande af bronze. Nationalmuseets nyerhvervede klokke har været brugt i forbindelse med de mange ritualer, som hører den hinduistiske gudstjeneste til.

Religiøs maleri fra Bali

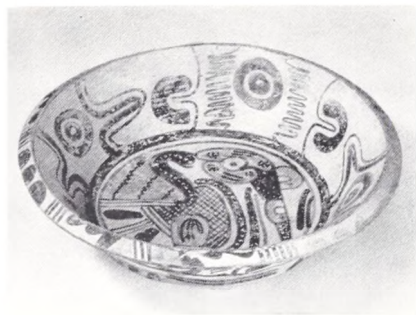
Kun på den lille ø Bali, lige øst for Java, holdt hinduismen sig, blandet ikke blot med buddhisme men også med gammel religion. Op til ca. 1930 stod balinesisk kunst helt og holdent i religionens tjeneste. Malerier, malet på bomuldstøj, som det her i udsnit afbildede, benyttedes ved religiøse fester, såvel i templer som i private hjem. Emnerne til dem er i reglen taget fra de gamle indiske mytologiske heltedigte, og de er udarbejdet efter et fast skema: guder, prinser og heroer er lyse, spinkle, altid smilende og har smalle øjne, dæmoner er mørke, groft byggede og har runde, udstående øjne. Kvinder har altid nedslagne øjne. Hele fladen er dækket, tomrum udfyldes med fuglefigurer og figurer som forestiller skyer. – Omkring 1930 opstod en ny balinesisk malerkunst, som tager sine emner fra dagliglivet. Den skyldes oprindeligt europæisk påvirkning, men er blevet udviklet til en helt speciel balinesisk stilart.

Øresmykker fra Colombia

Dansk-amerikaneren mr. Neil Binck, der nu er bosat i Miami, Florida, har skænket Etnografisk Samling en broget serie af sydamerikanske sager – ialt ca. 200 numre, som han for ca. 25 år siden indsamlede på sine mange og lange rejser i Sydamerika. Samlingen omfatter både etnografiske og arkæologiske genstande.

Det her afbildede øresmykke af ægte guld hører til de mest værdifulde. Sammen med en pendant er det fundet i en indianergrav fra tiden 1000–1500 e. Kr. i egnen Rio Sinú og Rio San Jorge ca. 200 km syd for Cartagena i Colombia.

Totonakisk lerskål

Fra en af sine venner har Etnografisk Samling modtaget en polykrom lerskål fra Totonak-området i delstaten Veracruz i Mexico. Det stammer fra egnen syd for Veracruz – ikke ret langt fra Atlanterhavskysten.

Skålen er malet i røde, sorte og hvide farver på en gullig baggrund. Formen er nærmest Maya. Karakteristisk for denne stil er de tre velformede lerbødder, der giver klang fra sig, når man bevæger skålen, samt de oprette sider. Disse bærer dog totonakiske elementer udvendig og indvendig. Figuren i bunden er imidlertid ren Maya. Den forestiller en fugl, der spiser af en plante.

Skålen er formentlig fundet i en grav, og den dateres til 900–1000 e. Kr.

Kinesisk spillemønt

Som gave fra fabrikant Svend Bergsøe har Etnografisk Samling modtaget et stort antal kinesiske spillemønter af porcellæn, som givernes oldefader hjembragte fra Kina i 1830'erne.

Den her gengivne mønt bærer på forsiden tegn, der dels oplyser om det mønt-udstedende selskab, dels udtrykker ønsket om, at den spillende må have heldet med sig.

Spillemønter af lignende type kendes fra Thailand, hvor kinesiske spillehus-forpagtere i forrige århundrede udstedte dem som skillemønt, der kunne anvendes i spillet. De fik imidlertid større udbredelse, idet man accepterede dem som gangbar mønt i handel og vandel.

Indisk pragt-kumme

Fra frøken Olga Poulsen har man som gave modtaget en indisk pragt-kumme. Den har længe været i dansk eje, idet den har tilhørt den nyligt afdøde frøken Petrine Besthorn. Hun var datter af den danske arabist dr. Besthorn, der modtog kummen som hædersgave på sin 70-års fødselsdag. Den kan spores tilbage til 1873, da etatsråd H. N. Andersen erhvervede den i Bangkok.

Kummen er udført i drevet sølv med figurer i højt relief. Figurgrupperne illustrerer episoder fra fortællingen om abekongen Hanumans datters historie – d. v. s. en beretning, der knytter sig til den indiske digt-kreds Ramayana, som er kendt og elsket over store dele af Sydøstasien.

Kummen synes at være udført i Sydindien kort før, den blev erhvervet af H. N. Andersen. I hvert fald er stilen sydindisk med visse spor af vestlig indflydelse. Lignende kar anvendes, når man frembærer drikkevand for højtstående hinduistiske præster. Til de store kar hører der mindre kar, hvoraf man drikker.

